

BIDRAG

TILL

SVERIGES OFFICIELA STATISTIK.

II) Kungl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser. Ny följd. 7.

ÅREN

1886—1890.

ELFSBORGS LÄN.

1. Länets indelning och naturliga beskaffenhet i allmänhet.

Elfsborgs län, som ligger mellan 57 grader 8 minuter och 59 grader 15 minuter nordlig bredd samt 29 grader 4 minuter och 31 grader 26 minuter östlig längd från Ferro, *gränisar* i norr till Vermland och Skaraborgs län, i öster till Venern, Skaraborgs och Jönköpings län, i söder till Halland samt i vester till Halland och Bohuslän.

Länet, hvars längd från norr till söder utgör omkring 246 kilometer och hvars största bredd uppgår till vid pass 107 kilometer, består af tvenne, genom den korta sträckan emellan Risån och Venersborg skilda hufvuddelar, den södra, omfattande södra delen af landskapet Vestergötland med undantag af det närmast hafvet liggande området, som tillhör Göteborgs och Bohus län, samt den norra, utgörande hela landskapet Dal.

Enligt uppgifter i Sveriges officiella statistik för år 1880, grundade på de af Generalstabens topografiska afdelning utförda arealberäkningar, utgjorde Elfsborgs läns *ytvidd* nämnda år 12,816,1003 kvadratkilometer, deraf 11,913,2368 kvadratkilometer land och 902,8635 kvadratkilometer vatten. Länet, som derefter och intill innevarande femårsperiods början icke undergått någon förändring i sitt område, har deremot under denna period fått sina gränser något ändrade genom åtskilliga af Eders Kungl. Maj:t fattade beslut, enligt hvilka dels områden blifvit öfverflyttade från länet till angränsande län samt dels områden från annat län tillagts länet.

Sålunda hafva *öfverflyttningar från länet* egt rum i följande fall:

Enligt kungl. brefvet den 18 december 1885 hafva de länet tillhörande delar af Börstigs socken, utgörande 2 mantal Kringlarp n:is 1 och 2, i Redvägs härad, samt Bondarp, $\frac{1}{4}$ mantal äfvensom Döfve n:is 1—7, $5\frac{3}{8}$ mantal och n:o 8, en lägenhet, i Ås härad, blifvit från och med år 1887 förlagda till Frökinds härad i Skaraborgs län;

Enligt kungl. brefvet den 30 december 1885 har hemmanet Bönabo n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal, blifvit från 1887 års ingång förlagdt från Mässebo socken i Kinds härad till Norra Hestra socken i Mo härad af Jönköpings län;

Enligt kungl. brefvet den 30 december 1885 hafva $\frac{1}{2}$ mantal Brunabo n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Brunabo n:o 2 eller Bråten, $\frac{1}{4}$ mantal Fällegärde n:o 1 med ett torp och $\frac{1}{4}$ mantal Kärr förlagts från Ölsremma socken i Kinds härad till Norra Unnaryds socken i Mo härad af Jönköpings län;

Enligt kungl. brefvet den 2 november 1888 hafva $\frac{1}{8}$ mantal Högen n:o 1, $\frac{1}{2}$ mantal Knaggebo n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Lida n:o 1, 1 mantal Nyckelås n:o 1, med lägenheten Haghemmet, $\frac{1}{4}$ mantal Torpet n:o 1 samt $\frac{1}{4}$ mantal Nybygget n:o 1 från och med 1890 års ingång förlagts från Bottnaryds socken i Redvägs härad till Bjurbäcks socken i Vartofta härad af Skaraborgs län;

INLEDNING

TILL

Bidrag till Sveriges officiella statistik. H, Kungl. Maj:ts befallningshavandes femårsberättelser, jämte Sammandrag för åren ... på Nådigaste befallning utarbetat och utgivet af Statistiska centralbyrån – Stockholm, 1863-1912.

Täckningsår: 1856/60-1901/05 = N.F., [1]-10.

Kungl. Maj:ts befallninghavande i Stockholms stad och i rikets 24 län avger underdåniga femårsberättelser av statistiskt innehåll.

Berättelserna består av två avdelningar.

Första avdelning består av följande rubriker:

- 1. Länets indelning och naturbeskaffenhet i allmänhet**
- 2. Innevånare**
- 3. Näringar**
- 4. Kommunikationsanstalter och varubyten**
- 5. Kameralförhållanden**
- 6. Politi.**

Andra avdelning är en tabellbilaga.

Statistiska centralbyrån samlar in och utger ett sammandrag för hela riket av samtliga femårsberättelsernas huvudsakliga innehåll.

Föregångare:

Kongl. maj:ts befallningshafvandes femårsberättelse för åren ... – Stockholm, 1823-1857.

Täckningsår: 1822-1851/55.

Innehållsförteckning.

	Sid.
Underdånig berättelse.....	1-73.
1. Länets indelning och naturliga beskaffenhet i allmänhet.....	1.
Tab. A. Elfsborgs läns administrativa indelning.....	37-38.
1. Städerna.....	37.
2. Landsbygden.....	37-38.
Tab. B. Elfsborgs läns ecklesiastika indelning.....	38.
Tab. C. Elfsborgs läns judiciela indelning.....	39.
Tab. D. Elfsborgs läns indelning för helso- och sjukvården.....	39.
Tab. E. Elfsborgs läns indelning för skogsförvaltningen.....	40.
2. Invånare.....	40.
Tab. F. Bönehus i Elfsborgs län.....	42.
Tab. G. Statsanslag till skarpskytteföreningar och skyttegillen i Elfsborgs län åren 1886-1890.....	43.
3. Näringar.....	44.
Tab. H. Enskild skogsodling med anslag från landsting och hushållningssällskap åren 1886-1890.....	52.
4. Kommunikationer och varubyten.....	56.
Tab. I. De enskilda jernvägarne i Elfsborgs län åren 1886-1890.....	57.
5. Kameralförhållanden.....	64.
6. Politi.....	67.
Tab. K. Antal sjuke och sjukvårdskostnaden vid lasaretten och kurhusen i Elfsborgs län åren 1886-1890.....	70.
Tab. L. Antal sjuke och sjukvårdskostnaden vid sjukstugorna i Elfsborgs län åren 1886-1890.....	70.
Tabellbilagor.....	74-88.
Tab. 1. Folkmängden i Elfsborgs län åren 1886-1890.....	74.
Tab. 2. Allmänna vägar och skjutsning i Elfsborgs län åren 1886-1890...	75.
Tab. 3. Hemman och lägenheter samt stadsjordar m. m. i Elfsborgs län år 1890.....	76.
Tab. 4. Egendomar af fideikommissnatur i Elfsborgs län år 1890.....	77.
Tab. 5. Egendomar tillhörande inhemska aktiebolag, i Elfsborgs län år 1890.....	77.
Tab. 6. Egendomar tillhörande främmande magters undersåtar, i Elfsborgs län år 1890.....	79.
Tab. 7. Brand- och Kreatursförsäkringsinrättningarnes verksamhet , i Elfsborgs län åren 1886-1890.....	80.
Tab. 8. Fromma stiftelser, stipendiifonder, pensionsanstalter, sjukkassor och dermed jämförliga inrättningar i Elfsborgs län år 1890.....	82.

BIDRAG

TILL

SVERIGES OFFICIELA STATISTIK.

II) Kungl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser. Ny följd. 7.

ÅREN

1886—1890.

ELFSBORGS LÄN.

1. Länets indelning och naturliga beskaffenhet i allmänhet.

Elfsborgs län, som ligger mellan 57 grader 8 minuter och 59 grader 15 minuter nordlig bredd samt 29 grader 4 minuter och 31 grader 26 minuter östlig längd från Ferro, *gränisar* i norr till Vermland och Skaraborgs län, i öster till Venern, Skaraborgs och Jönköpings län, i söder till Halland samt i vester till Halland och Bohuslän.

Länet, hvars längd från norr till söder utgör omkring 246 kilometer och hvars största bredd uppgår till vid pass 107 kilometer, består af tvenne, genom den korta sträckan emellan Risån och Venersborg skilda hufvuddelar, den södra, omfattande södra delen af landskapet Vestergötland med undantag af det närmast hafvet liggande området, som tillhör Göteborgs och Bohus län, samt den norra, utgörande hela landskapet Dal.

Enligt uppgifter i Sveriges officiella statistik för år 1880, grundade på de af Generalstabens topografiska afdelning utförda arealberäkningar, utgjorde Elfsborgs läns *ytvidd* nämnda år 12,816,1003 kvadratkilometer, deraf 11,913,2368 kvadratkilometer land och 902,8635 kvadratkilometer vatten. Länet, som derefter och intill innevarande femårsperiods början icke undergått någon förändring i sitt område, har deremot under denna period fått sina gränser något ändrade genom åtskilliga af Eders Kungl. Maj:t fattade beslut, enligt hvilka dels områden blifvit öfverflyttade från länet till angränsande län samt dels områden från annat län tillagts länet.

Sålunda hafva *öfverflyttningar från länet* egt rum i följande fall:

Enligt kungl. brefvet den 18 december 1885 hafva de länet tillhörande delar af Börstigs socken, utgörande 2 mantal Kringlarp n:is 1 och 2, i Redvägs härad, samt Bondarp, $\frac{1}{4}$ mantal äfvensom Döfve n:is 1—7, $5\frac{3}{8}$ mantal och n:o 8, en lägenhet, i Ås härad, blifvit från och med år 1887 förlagda till Frökinds härad i Skaraborgs län;

Enligt kungl. brefvet den 30 december 1885 har hemmanet Bönabo n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal, blifvit från 1887 års ingång förlagdt från Mässebo socken i Kinds härad till Norra Hestra socken i Mo härad af Jönköpings län;

Enligt kungl. brefvet den 30 december 1885 hafva $\frac{1}{2}$ mantal Brunabo n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Brunabo n:o 2 eller Bråten, $\frac{1}{4}$ mantal Fällegärde n:o 1 med ett torp och $\frac{1}{4}$ mantal Kärr förlagts från Ölsremma socken i Kinds härad till Norra Unnaryds socken i Mo härad af Jönköpings län;

Enligt kungl. brefvet den 2 november 1888 hafva $\frac{1}{8}$ mantal Högen n:o 1, $\frac{1}{2}$ mantal Knaggebo n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Lida n:o 1, 1 mantal Nyckelås n:o 1, med lägenheten Haghemmet, $\frac{1}{4}$ mantal Torpet n:o 1 samt $\frac{1}{4}$ mantal Nybygget n:o 1 från och med 1890 års ingång förlagts från Bottnaryds socken i Redvägs härad till Bjurbäcks socken i Vartofta härad af Skaraborgs län;

Enligt kungl. brevet den 2 november 1888 hafva $\frac{3}{8}$ mantal Ekängen n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Hult n:o 1 samt lägenheten Ekängen n:o 2 från och med år 1890 förlagts från Mårdaklefs socken i Kinds härad till Gunnarps socken i Faurås härad af Hallands län;

Enligt kungl. brevet den 12 april 1889 hafva 1 mantal Åkerholmen n:o 1, 1 mantal Stockslunda n:o 1 samt 2 mantal Öjja n:is 1—3 från och med 1890 års ingång förlagts från Smula socken i Redvägs härad till Åsaka socken i Vartofta härad af Skaraborgs län.

Deremot hafva följande *öfverflyttningar till länet* skett:

Enligt kungl. brevet den 28 mars 1888 hafva hemmanen Skårdal n:is 1—8, tillhopa 7 mantal, och Surte n:o 1, 1 mantal, samt lägenheterna Skogen Stora n:o 1, Grenne n:o 1, Kärrslyckan n:o 1, Surte n:o 2 och Caronsberg n:o 1 öfverförts från Kung-
elfs socken, Vestra Hisings härad i Göteborgs och Bohus län till Nödinge socken, Ale härad här i länet;

Enligt kungl. brevet den 9 november 1888 hafva lägenheten Björkåsen n:o 1 och Barkåsen n:o 1 samt torpen Barkeslätt, Jädersberg och Stubbabacken förlagts från Jäla socken, Vilske härad i Skaraborgs län till Broddarps socken, Gäsene härad här i länet.

Dessa öfverflyttningar hafva redan före femårsperiodens slut egt rum. *Förfoganden om framtida öfverflyttningar* hafva under perioden vidtagits i följande fall:

Enligt kungl. brevet den 30 juli 1890 har den del af Svan-skogs socken, som i jordeboken benämnas Dalboreden och utgöres af $9\frac{1}{8}$ mantal, från och med år 1891 öfverflyttats från Tössbo härad af detta län till Gillbergs härad af Vermlands län;

Enligt kungl. brevet den 23 maj 1890 har den del af Norra Åsarps socken, hvilken består af hemmanen $\frac{1}{2}$ mantal Holmens-torp n:o 1 och 4 mantal Hög n:is 1—5 samt ängen Hjertäckra n:o 6, från och med 1891 års ingång blifvit öfverförd från Frökinds härad af Skaraborgs län till Redvägs härad af detta län, hvarjemte berörda sockendel, som före öfverflyttningen varit särskild kommun, förenats med den länet förut tillhörande delen af Norra Åsarps socken till en kommun;

Enligt kungl. brevet den 25 juli 1890 har den del af Smula socken, hvilken utgöres af hemmanen $5\frac{1}{2}$ mantal Bredened n:is 1—9, 1 mantal Hjelmshögen n:o 1, 1 mantal Kålbrandstorp n:o 1 och $\frac{1}{8}$ mantal Smårör n:o 1 äfvensom lägenheten Bredened n:o 9 jemte en qvarn, från och med år 1891 blifvit i jordeboken öfverflyttad från Frökinds härad af Skaraborgs län till Redvägs härad af detta län, hvarjemte berörda sockendel, hvilken före öfverflyttningen varit särskild kommun, förenats med den inom länet förut belägna delen af Smula socken till en kommun.

Angående den förändring i länets areal, som uppkommit genom ofvan omförmälda öfverflyttningar, har någon utredning väl icke för närvarande kunnat åvägabringas, men såsom sannolikt förekommer, att arealen derigenom blifvit något minskad.

Vestgötadelen af länet. Den till länet hörande delen af Vestergötland, hvilken omfattar 13 härad, är till omkring $\frac{2}{3}$ belägen på den *landhöjd*, som framgår från Östersjön förbi Vetterns södra ände inemot Göta elf och utgör delare emellan de vattendrag, som tillhöra Vetterns och Venerns bäcken, och dem, som söka sig väg söderut i hafvet.

Den högst belägna delen eller sjelfva ryggen af denna landhöjd går genom södra delen af Redvägs härad samt genom Ås

och Vedens härad med södra delarne af Ods och Molla socknar i Gäsene härad. Den har sin fortsättning vidare genom Närunga socken i sistnämnda härad samt genom Norska Skogsbygden, södra delen af Bälunge och sydöstra delen af Alingsås socken i Kullings härad. De högt belägna trakter, som inom Kullings, Bjerke och Ale härad utbreda sig på begge sidor om sjön Anten och hvilka omfatta bland annat den vilda skogstrakten Risveden, kunna anses vara landryggens afslutning. Till dess sidosluttningar höra i söder Bollebygds, Marks och Kinds härad och mera i sydväst de höga åsar, hvilka under benämning af Ale och Vätle fjäll genomstryka häraderna af samma namn.

Detta högländsbälte uppnår på sin vestliga sträckning en medelhöjd af 130 till 150 meter öfver hafvet, men höjer sig, ju mera det framgår i öster, så att samma bälte, då det inträder i Vedens, Ås och Redvägs härad, har stigit till en medelhöjd af 200 till 300 meter. Högst är högländet närmast gränsen mot Småland, der, i Hösna, Gullereds och Strengsereds socknar, flere berg och höjder — såsom Galtåsen, Kullen och Dufvered — uppnå en höjd öfver hafvet af 350 till 360 meter och sålunda kunna sägas vara bland de högst belägna inom södra och mellersta Sverige.

Naturen i denna högländsnejd, äfvensom i de på södra sluttningen deraf liggande Bollebygds, Marks och Kinds härad, hvar-
est landet efter hand sänker sig mot söder, så att det i gränsen mot Halland kan anses ega en medelhöjd af högst 90 meter, är i hög grad egendomlig och torde sakna motsycke i det öfriga Sverige. Hela denna nejds upptages nemligen af en mängd i sydvästlig riktning löpande grusåsar eller bergsträckningar, rika på sjöar och kärr, än jordbetäckta, än ljunghbevuxna, oftast kala, någongång klädda med skog, stupande med branta väggar ned mot ofta vackra och bördiga dalgångar, på hvilkas botten mer eller mindre betydande vattendrag rinna.

Högländet sänker sig smäningom i nordost och norr, så att de norra delarne af Redvägs och Ås härad samt de nordöstra och norra delarne af Gäsene härad bilda öfvergång till Skaraborgs läns ofvanför liggande slättbygd.

I nordväst åter, der vestra delen af Gäsene härad äfvensom en del af mellersta och hela norra delen af Kullings härad äro belägna, öfvergår högländet till en småbruten högländ bygd med låga bergåsar och kala ljunghedar. Här ligga de milslånga, stenbundna Svältorna, men här finnas ock stora odlade, ehuru i allmänhet mindre bördiga dalgångar, såsom Alingsås—Herrljungadalen med Sköfdeslätten, Lenadalen med flere andra.

Längre i nordväst, der länet sammantränges emellan Skaraborgs län och Göta elf, sänker sig högländet, inom Bjerke och södra delen af Väne härad, till en småbruten, 60 å 75 meter öfver hafvet belägen skogstrakt, som slutligen öppnar sig för den lägre, bördiga, tät bebyggda, inom sistnämnda härad belägna slätt, benämnd Tunhemsslätten, på hvars nordliga ände resa sig vid Venerns strand och vid Skaraborgs länsgräns de märkliga, med en smal och djup dal skilda, branta Halle- och Hunneberg.

Söder om Väne härad ligga efter hvarandra utmed Göta elf Flundre, Ale och Vätle härad. Den mest jemna och bördiga bygden i Flundre härad är att finna utefter Göta elf samt i dalgången kring dess tillflöde Lerumsån, men i öfrigt har häradet karakteren af ett småbrutet bergland, i allmänhet utan särdeles höjd, här och der genomfåradt af mindre dalgångar med små åar, hvilka afbörda sitt vatten i elfven. Äfven Ale härad

är i det hela en kuperad, bergig bygd, mellan hvars höjder dalgångar sträcka sig eller mindre slätter utbreda sig med gammal odling. Från Bjerke och Kullings härad inskjuter i östra delen af häradet den oländiga bergstrakten Risveden med långt åt söder och sydost framskjutande, oregelbundna bergförgreningar. I söder, mot gränsen af Vätile härad, framstryker, under benämning Alefjäll, en kal, ful och skogförödd trakt med öfverflöd på mossar och magra marker. Bördig och jemn jord finnes företrädesvis utefter Göta elf, men kanske ännu mer inom den breda dalgång, som sträcker sig från elfven åt nordost upp genom Skepplanda socken, der större färdväg äfven sedan gammalt gått fram. Vätile härad, som är starkt kuperadt och rikt på insjöar, är framstående genom sin sköna och omvexlande natur. Trakten, hvilken sänker sig i sydvestlig riktning mot Göta elf, genomskäres af Lerjeåns och Säfveåns parallelt löpande dalgångar, begge mycket bördiga och tätt befolkade. Dessa dalgångar begränsas båda af stundom kala, stundom sparsamt skogbevuxna bergstrakter, hvilka emellanåt tränga sig tillsammans och temligen brant sänka sig ned mot dalbotten. Så utgöres Lerjeådalens norra begränsning af det sjörika, men fula och kala Vätile fjäll, som i öster brant stupar ned i Mjörn samt sträcker sig i sydvest genom häradets norra del. Söder om dalen utbreder sig jemväl en mera högländ och kuperad bergstrakt fram mot den djupt liggande Säfveådal, hvilken i sin ordning söderut begränsas af en mycket sjö- och mossrik, mest skogbevuxen högländsnejd, som fyller södra och sydöstra delarne af häradet.

Såsom vanligt inom bergsbygder, är den ifrågavarande delen af Vestergötland rik på *sjöar och vattendrag*. Bland dessa bör i främsta rummet omnämnas den 85 kilometer långa *Göta elf*, hvilken afleder Venerns betydliga vattenmassa och öster om Venersborg framflyter ur denna sjö. Elfven, som snart delar sig i två grenar, bildande Hufvudnäsön, går med den mindre grenen förbi Önafors och nedstörtar med hufvudarmen i brusande fall dels vid Hufvudnäsön samt dels vid Nyebro och Vargön. Sedan begge grenarne härpå förenats, har elfven, som nu sänkt sig 5·3 meter under Venern, ett mycket lugnt lopp på en sträcka af 10 kilometer till Stallbacka, der hon är öfver 600 meter bred och uppfylld af holmar och skär. Härefter vidtaga de verldsbekanta *Trollhättefallen*. Först famnar elfven en skogbevuxen holme, Gullön, der Nolfallet störtar sig fram på den vestra sidan och Gullöfallet på den östra. De skummande böljorna delas derefter åter genom Toppön, med Tjuffallet på den vestra sidan och Toppöfallet på den östra, för att snart ånyo mötas och bilda Stampströmsfallet, som störtar sig i en utvidgning af elfven, benämnd Håjumsvarp. Temligen stilla framgår derpå den väldiga vattenmassan ett femtiotal meter eller något mera; men nu trängas med ens de branta klippstränderna närmare hvarandra och vattenmassan ilar fram med svindlande fart i de två på hvarandra här följande Helvetesfallen, tills den når Olidehålan, ett nytt, men hvirflande lugnvatten, som fortsätter, tills Flottbergsströmmen, det nedersta fallet, vidtager. Vid passerandet af fallen, hvilka, enligt geologernas uppgift, i medeltal afbörda en vattenmängd af 523 kubikmeter i sekunden och utveckla en naturkraft af 225,000 hästkrafter, har elfven på en sträcka af omkring 550 meter sänkt sig icke mindre än 33 meter, hvaraf Gullöfallet utgöra ungefär 7·75 meter, Toppöfallet jemte Stampströmsfallet 15·75 meter samt Helvetesfallen med Flottbergsströmmen 9·5 meter. Sedan elfven nu kommit nedan-

för Trollhättan, har han sålunda genom fallen sänkt sig 38·3 meter och söker sig till hafvet en lugn väg, afbruten dock genom två fall, det ena vid Åkerström om ungefär 1 meter och det andra vid Lilla Edet om 3 meter. Då Venerns höjd öfver hafvet är 44·09 meter och fallens sammanlagda höjd, enligt hvad ofvan anförts, utgör 42·3 meter, måste elfvens sänkning, oafsedt fallen, vara 1·79 meter.

Om man vill få en överblick af Trollhättefallen, begifver man sig vanligen på en svigtande liten bro öfver till Toppön. Man ser då, huru den ofantliga vattenmassan, högt yrande af skum, i svindlande fart störtar från Gullön ned mot Helvetesfallen förbi den klippa, från hvilken man sjelf, under fallens väldiga dån och nästan midt ibland de brusande vattenhvirflarne, betraktar det storartade sceneriet. Inför en så storslagen naturens skapelse känner menniskan sin ringhet.

Göta elf upptager från Vestgötasidan flere vattendrag, af hvilka de förnämsta äro Lerums- och Lerjeåarne samt den betydande Säfveån. *Lerumsån*, som afleder Vanderydsvattnet i Bjerke och sjön Graflången i Flundre härad, utfaller vid Åsbräcka kyrka; *Lerjeån*, kommande från Vätile fjäll, infaller vid Lerjeholm, och *Säfveån* utmynnar vid Gamlestaden i närheten af Göteborg.

Den sistnämnda eller *Säfveån* har sin källa i den i Vedens härad belägna sjön Säfven, hvilken, med en höjd öfver hafvet af 155 meter och en längd af 8 kilometer, uppsamlar vatten från en mängd mindre sjöar och åar på ett område af öfver 200 kvadratkilometer. Från det ställe, Säfsjöos, der Säfveån utrinner ur Säfven, går den först ett par kilometer åt norr, derunder bildande två fall om tillsammans 4·2 meter, till Ljursdam i Gäsene härad, der den åter gör ett fall af omkring 3·5 meters höjd. Vid nämnda dam vänder sig ån mot vester och bibehåller denna riktning nära 11 kilometer, derunder den, med stridt och forsande lopp, rinner förbi Presteqvarn, der åter ett fall om 9 meter finnes, fram till Kärrtared i Horla socken af Kullings härad, hvarest ån bildar ett synnerligen vackert och storartadt vattenfall af 18 meters höjd. Efter att här hafva emottagit ett ej ringa tilllopp från Mörkabosjön, gör ån en tvär vändning åt nordost och fortsätter, under ett i allmänhet stilla lopp, afbrutet endast af några mindre fall vid Horla qvarn och Finnatorp, i denna riktning fram till Algutstorps kyrka, en sträcka af omkring 11 kilometer. Kullingsån, som afleder vattnet från Ornungen och Qvinnestadssjön, utmynnar i närheten af nämnda kyrka i ån, hvilken, sedan den vid Vårgårda gjort två fall om tillhopa ungefär 9 meter, ånyo ändrar sin kosa och nu, alldeles i motsats mot förut, framflyter åt sydvest. Sedan ån härunder upptagit Svartån från Långsjön och Tåsjön i Bergstena socken, bildar den fyra fall — ett vid Spånga qvarn om 4·5 meter, ett vid Lagmansholm om 9 meter, ett vid Hvittened om 2·4 meter och ett vid Torp om ungefär 7 meter. Den förenar sig derefter i närheten af Alingsås stad med Lillån, hvilken, upphemtande vatten från sjöarne Färjen och Gärdsken, i nämnda stad gör ett mindre fall. Omsider, efter en väg af 43 kilometer i Kullings härad, utmynnar ån i den betydande sjön Mjörn, hvilken upptager vattnet från den ofvanför belägna stora sjön Anten. Efter att hafva genomflutit Mjörn och den dermed genom strida forsar vid Norsesund förbundna sjön Säfvelången, nedgår ån, efter sitt utträde vid Floda ur sistnämnda sjö, genom Vätile härad, der den vid Hede gör ett 7 meters fall, till sjön

Aspen och lemnar länet vid sitt utlopp vid Jonsered ur denna på allenast 13 meters höjd öfver hafvet belägna sjö. De flere fall, hvilka ån sedermera under sin väg emellan Jonsered och Göta elf bildar, begagnas för många större industriella anläggningar, under det att åns ofvannämnda fall här i länet hufvudsakligen icke vinna annan användning än för drifvande af qvarnverk eller dermed jemförliga inrättningar. De enda industriella verk, som här i länet drifvas med Säfveåns vatten, äro nemligen Hedefors väfveri vid Hede och en mindre fabrik för förfärdigande af skridskor vid Floda.

Till upplysning om Säfveåns höjdförhållanden upptagas här nedan åtskilliga tal, utvisande i meter dess vattenytas höjd öfver hafvet på olika ställen: vid Säfven 155, vid Ljursdam 151, vid Algutstors kyrka 110, vid Mjörn 60, vid Säfvelången 53 och vid Aspen 13 meter.

I likhet med Säfveån hafva öfriga mera betydande vattendrag sin upprinnelse från höglandets högsta trakter, Redvägs, Ås och Vedens härad. Härifrån flyta nemligen mot norr och nordvest Nossan, Lidan och Tidan ut till Venern samt mot söder och sydväst Storån, Viskan och Ätran till Kattegat.

Nossan, som tager sin början från Nossekälla, en mindre sjö i Borgstena socken af Vedens härad, rinner norr ut genom Gäsene härad och genomskär derefter i nordvestlig riktning nordöstra hörnet af Kullings härad, men går derifrån in i Skaraborgs län och utfaller i Dettern, en vik af Venern. Ån, som genomflyter bland andra sjöar Mollasjön och Fogden, blir af betydelse först efter sin förening i Hudene socken med Vimleån, som kommer från Samsjön.

Lidan har sin hufvudkälla i sjön Grosken i Grofvare socken, hvarifrån ån, ännu obetydlig, med friskt lopp och med flere mindre fall genomgår östra delen af Gäsene härad. Efter att derstädes hafva nära Eriksbergs kyrka från Igelsjön och Ömren emottagit en sidogren, Öraån, flyter ån från nämnda socken in i Skaraborgs län. Sedan ån här upptagit en tredje från Müne socken kommande källarm, Jålaån, utgör den på en kort sträcka gräns emellan länen, men tillhör derefter utslutande Skaraborgs län, tills den vid Lidköping utmynnar i Venern.

Tidan, hvilken, såsom en större bäck, från Komosse ingår i Strengseredssjön i östra delen af Redvägs härad, rinner derifrån först norrut genom sjöarne Jogen och Vollern och sedermera i östlig riktning till den i länsgränsen liggande sjön Brängen, hvarifrån hon i samma gräns framflyter till Näs- eller Bjurbäckssjön, för att derifrån ingå i Skaraborgs län, som hon sedermera tillhör till sitt utflöde i Venern vid Mariestad. Hennes lopp är i allmänhet stilla, afbrutet af några mindre betydande fall.

Storån härleder sig ur två grenar, af hvilka den ena, Sörån, kommer från den vackra Viaredssjön, och den andra, Nolån, framgår i Bollebygdsdalen och är utloppet för ett särdeles omfattande vattensystem, som sträcker sina förgreningar ända in i Bredareds socken af Vedens härad. Båda grenarne, hvilka rinna med stark ström och med sina fall drifva en mängd qvarnar och sågar, sammanflyta i närheten af Bollebygds kyrka och fortsätta sedan, efter föreningen under benämning af Storån, sitt lopp genom nordvestra hörnet af Marks härad till den på gränsen af Halland liggande sjön Lygnern, hvarifrån ån, under namn

af Rolfsån, vidare söker sig väg ut i hafvet strax nedom Kungsbacka.

Den för industrien inom länet synnerligen viktiga *Viskan* upptager under sitt omkring 100 kilometer långa lopp med sina många förgreningar södra delen af Ås och Vedens härad samt nästan hela Marks härad. Hennes källor sammanflyta i den vackra sjön Tolken, hvarifrån hon, under benämning af Tolkaström och drifvande en mängd smärre vattenverk, först går åt norr till sjön Mogden eller Hökerumssjön. Med vestlig riktning fortsätter hon derifrån utför några mindre fall genom Varnums-sjön in i den af branta berg omgifna Öresjön, sedan hon nyss förut vid Mölarp lemnat Ås och inträdt i Vedens härad. Efter att här hafva emottagit förstärkning genom Munkån, som afleder, bland annat, vatten från sjön Ärtingen, söker sig ån helt makligt fram genom flere små kroker ned till Älgårdsqvarn, der den gör omkring 1 meters fall, och vidare genom Borås, förbi Drufvefors, der ett större väfveri drifves af ett 2-4 meters fall, till Rya stamp, der ån åter sänker sig något. Ett stycke ofvanför sistnämnda ställe har ån inkommit i Marks härad och fortsätter härefter stilla sitt lopp till Rydboholm, der den bildar först ett mindre fall om 1-2 meter och strax derpå ett större af 11-3 meters höjd, vid hvilket senare den stora fabriken med berörda namn är anlagd. Mellan branta klippväggar går nu ån, vid Viskaforsqvarn bildande ett fall om 1-5 meter, sin väg fram till fabriken af samma namn, hvars storartade verk drifvas af det, näst Trollhättefallen, troligen mest ansenliga fall i Götaland, som ån gör här, i det den, hvitskummande af fradga och högt brusande, genom en smal klyfta störtar sig ned utför en brant af 24 meters höjd. Hastigt ilar nu strömmen vidare fram till Svaneholms gummitfabrik, som drifves af ett 3 meters fall. Efter att här hafva emottagit ett ådrag från angränsande sjöar, flyter ån helt lugn nära 8 kilometer till Seglorabergs qvarn, hvarest den ånyo gör ett fall om 1-2 meter. Under vägen dit har ån mottagit Segleredabäcken och fortsätter sitt sakta lopp fram till Rydals spinneri, som drifves af ett 3 meters fall. Från Rydal har ån åter ett lugnt lopp en ganska stor sträcka förbi Stäm-memad, men der nedom, der ån letar sig väg i en allt mer och mer afsmalnande dalgång emellan höga branta bergväggar med resliga granar, börjar den att antaga ett hastigare lopp, som snart öfvergår till en brusande fors af 3 kilometers längd, drifvande Kinnaströms väfveri och flere mindre vattenverk. Efter att hafva passerat denna fors, vid hvars slut stora medförda grus- och sandmassor ligga hopade, vänder sig ån mot vester och, efter 1-5 kilometer i denna riktning, mot söder. Den flyter härunder stilla mellan djupt nedskurna åbräddar och förenar sig snart, något sydväst om Hede, med den största af sina tillflöden, Häggån, hvilken under en sträcka af nära 32 kilometer framflutit parallelt med hufvudån på ett afstånd af endast 3 till 6 kilometer. Strax nedanför detta tillflöde bildar ån vid Kungsfors ett för sin skönhet och sitt egendomliga utseende mycket omtaladt fall af omkring 15 meters höjd, och 5 kilometer nedanför vid Lekvad ånyo ett fall, som drifver en större qvarn, men derefter slingrar sig ån, med en bredd af 15 till 18 meter och ett djup af 1 till 12 meter, lugnt och stilla fram i midten af den nu breda dalens branta ljungbevuxna åbräddar af ända till 15 meters höjd. Härunder upptager den dels från öster den strida Slottsån, som afleder Tolken och Öresjön, och Lillån, förande vatten från Tefren och Oklängen, samt dels från vester

Surteån. Ån närmar sig nu Halland, der den på gränsen ingår i sjön Veselången och efter 32 kilometers lopp utfaller i Klosterfjorden emellan Varberg och Kungsbacka.

Viskans i det föregående omnämnda många och stora fall, af hvilka de flesta användas i industriens tjenst, häntyda på betydliga vexlingar i dess lutningsförhållanden, till upplysning hvarom några tal, angifvande i meter dess vattenytas höjd öfver hafvet på olika punkter, här meddelas: vid Tolken 226·5, vid Mogden 189·5, vid Öresjön 132, vid Rydboholm nedanför fabriken 119, vid nedra ändan af Viskaforsfallet 88, vid Seglorabergs qvarn 78·5 och ofvan Häggåns inlopp 35 meter.

Den nyssnämnda *Häggån*, för hvilken bör redogöras i detta sammanhang, upprinner ur Frisjön, hvilken uppsamlar en mängd vattendrag från ett område, som sammanlagdt torde utgöra omkring 170 kvadratkilometer. Vid sitt utträde ur denna sjös nordligaste del — den långa, smala Häggårdaviken — gör ån först ett 3 meter högt fall, och störtar sig strax derefter utför ett stort, 24 meter högt, krokigt fall, som föga gifver Viskaforsen efter i våldsamhet. Derefter framflyter ån med ganska rask fart och med några mindre fall till Kinnarumma, der den i den nu vidgade dalen börjar det småbugtande lopp, som den sedermera eger ända fram till sin förening med Viskan nedan Kinna kyrka. Af de fall, som förekomma på denna 21 kilometer långa sträcka, är endast det vid Hjelldorp af någon betydendhet. Dess höjd utgör 7·5 meter, och dermed drifves Fritsla mekaniska väfveri. De öfriga fallen, såsom vid Ramslätt och Solången äfvensom vid Lydde, der Johannisdals väfveri är anlagdt, äro knappast af mer än 1 till 1·5 meters höjd.

Få strömmar hafva ett så besynnerligt och bugtande lopp, som *Ätran*. Den eger inom länet en längd af omkring 160 kilometer och upptager med sina många tillflöden största delen af Redvägs och hela Kinds härad.

Ätran upprinner ur den i Hösna socken befintliga Eramosse, som är en utgrening af den förut omnämnda Komosse, hvarest på endast 3 kilometers afstånd Tidan har sitt ursprung. Under sitt omkring 40 kilometer långa lopp genom Redvägs härad till gränsen af Skaraborgs län, hvarunder den genomflyter Vinsarpsjön och Lönneren, slingrar sig ån först fram under i allmänhet lugnt lopp i nordlig riktning, men gör härpå en tvär vändning åt söder, derunder bildande ett spetsigt näs, hvaraf numera den nordligaste delen tillhör Skaraborgs län. Parallelt med sitt öfre lopp, går härefter ån genom en jemn, temligen bred och på östra sidan af branta höjder begränsad dal till Ulricehamn, der hon infaller i den betydliga sjön Åsunden. Vid sitt utträde ur denna sjö vid Forssa qvarn inkommer hon i Kinds härad, som hon i en ofta trång dal genomflyter från norr till söder. Efter att hafva bildat flere fall, emottager härunder ån från östra sidan, nedanför Örsås kyrka, en af sina största bigrenar, Lillån eller Assman, hvilken föga gifver hufvudån efter i storlek och vattensmängd och sjelf uppkommer ur 3 förgreningar. Ån blir nu bredare och djupare samt upptager längre ned vid Frölunda kyrka ytterligare en å, äfven benämnd Lillån, hvilken i sin ordning afleder vatten från de vid länsgränsen liggande sjöarne Kalfven och Fegen. Härefter har Ätran en väg af omkring 20 kilometer att tillryggälägga, innan hon inträder i Halland, der hon, efter 54 kilometers lopp under benämning af Falkenbergsån, utfaller i hafvet vid den stad, hvars namn hon lånat. Bland Ätrans många fall må nämnas: ett vid Vistafors, hvarest en

mindre mekanisk verkstad och ullspinneri finnas; ett vid Byttorp om 3·5 meter, drifvande qvarn, såg och spånhyffel; ett vid Sexdråga om 1·5 meters höjd, der ullspinneri och såg äro anlagda; ett vid Kortö, hvilket, med en höjd af 2·6 meter, drifver en vadmalsstamp; flere invid hvarandra belägna vid Svenljunga om en höjd af tillhopa 10 meter, med qvarn, såg, ullspinneri och benstamp; ett vid Axelfors om 9·5 meters höjd, drifvande trämassfabrik, qvarn och såg; ett vid Hyndarp, 2·3 meter högt, med en stickhyffel, och ett vid Boda om 2·5 meters höjd med qvarn och såg. Ätran har vid Hallandsgränsen en höjd öfver hafvet af 92·34 meter, vid nedre Lillåns inlopp af 128·8, vid öfre Lillåns inlopp af 130, vid sjön Åsunden af 163·8, vid Vinsarpsjön och Lönneren af 240·4 och vid sin källa i Eramosse af 332 meter.

Det är i det föregående erinradt, huruledes den först här ofvan nämnda *Lillån eller Assman*, hvilken utgör en af Ätrans största tillflöden, uppkommer ur tre begynnelsegrenar. Den ena, Månstadsån, upprinner i Eramosse, genomgår Sämsjön och flyter derefter i rak sydlig riktning till Tranemosjön. Innan ån inträder i denna sjö, förenar sig dermed den andra grenen, Dals- torpsån, hvilken, kommande från Strengsereds socken, förut genomflutit Dalstorpssjön och derifrån i ett bågformigt lopp tagit vägen till Tranemo. Sedan de sålunda förenade Månstads- och Dalstorpssåarna passerat Tranemosjön, erhåller ån, strax efter sitt uttrinnande ur denna sjö, ännu ett tillflöde, Musån, hvilken kommer från Måssebo socken och utgör den tredje grenen. Först härefter får ån namnet Lillån och inmynnar efter 5 å 6 kilometers lopp i Ätran.

De förnämsta sjöarne och vattendragen äro härmed onförmälda. Att ens närmelsevis omnämna dem alla, skulle vara till föga båtnad samt i öfrigt förenadt med stora svårigheter, när frågan gäller en bygd, hvarest, likasom förhållandet är flerstädes uti den ifrågavarande, de äro så talrika, att, såsom exempelvis må anföras, i Seglora socken — med en vidd af omkring 100 kvadratkilometer — sjöarnas antal uppgår till öfver etthundra.

Jemväl *höjdsträckningarne* äro i sin allmänlighet omtalade så pass utförligt, som utrymmet för denna redogörelse medgifver. Något torde dock återstå att förmåla om *Halle- och Hunneberg*, hvilka höja sig vid Venerns södra ände, skilda från hvarandra genom en dalgång af omkring 500 meters bredd. Bergens höjd kan beräknas i medeltal utgöra något mer än 90 meter öfver Venern eller 134 meter öfver hafvet, men torde väl på en eller annan punkt vara större, utan att dock på något ställe uppgå till mer än 150 meter öfver Venern. Det är sålunda icke höjden af Halle- och Hunneberg, som gjort dessa berg så ryktbara, utan uppmärksamheten på dem har fästats genom den egendommelighet i öfrigt, med hvilken de te sig, der de, stela, mörka och med tvärbranta sidor, hvila på slätten. Halleberg har en triangulär form med sidor af omkring 6·5, 5·5 och 4 kilometer, under det åter Hunneberg närmast liknar en kvadrat eller rhomb med afrundade hörn och sidor af fullt 7 kilometer. Den yttersta spetsen af det förstnämnda berget, hvars nordliga del utskjuter i Venern, kallas Hallesnipan eller Snipan och skiljes från det öfriga berget genom en sänka. På samma sätt bildas af dess sydligaste spets ett särskildt litet berg, Häcklan, på hvars sydsida märkes den bekanta »Ättestupan», utför hvilken förfädrén sägas hafva kastat sig, för att undga sottedöden, och vid hvars fot ännu för några år sedan funnits en numera utsinad liten dam, benämnd Odens dam, i hvilken, enligt sägnen, de sargade

liken blefvo renade. Rundt kring bergets fot sträcker sig ett väldigt stalp af stora, hopstaplade skarpkantiga stenblock, hvilka på många ställen göra bergväggen ganska otillgänglig. På några ställen åter finnas »klefs», der man kan klifva upp på bergen, och i flere dylika äro körvägar upp på bergen, hvilka ofvantill hafva plan yta. Naturen uppe på bergen står i stark kontrast mot den omgifvande nejden. Der är en liten verld för sig, med stora skogar af furu, dystra mossar och små sjöar. Der är allt stilla och tyst, vildt och ödsligt. Men träder man ut till bergkanten, mötes man deremot öfverallt af tador, hvilkas växling i färging och mångfald af föremål ej kunna annat än göra ett djupt intryck på en hvar med sinne för naturn.

Halle- och Hunneberg utgöra två kronoparker, af hvilka den förra eller Hallebergs kronopark innehåller 1,658 hektar och den senare 4,585 hektar. Jägmästaren i det revir, som dessa kronoparker tillhöra, har sitt boställe på Hunneberg och förestår en dit förlagd statens skogsskola.

I fråga om ett bergland af sådan natur som det förevarande är det påtagligt, att slättbygderna äro jemförelsevis få, under det deremot *dalgångarne* äro ytterst talrika. När nu kulturen går fram just företrädesvis på slätterna och i dälerna, torde till en beskrifning öfver »landets naturliga beskaffenhet i allmänhet» jemväl höra att lemna någon redogörelse om dessas omfattning och betydelse.

Då derföre här nedan göres en kortfattad framställning i detta ämne, bör dervid i första rummet erinras, att af slättbygderna den förut omtalade *Tunhemsslätten* är den viktigaste.

Denna slätt utbreder sig i norr från foten af Halle- och Hunneberg, begränsas i vester till en början af en från Dalbosjöns vestra strand utgående bergås, som i nästan rakt sydlig riktning framgår till Karlsgrafs utmynnande i Göta elf, men sedermera af elfven, fortfar i söder till trakterna strax norr om Trollhättan och sammanhänger i öster genom en småkuperad bygd med Skaraborgs läns slättbygd, af hvilken den kan anses utgöra en fortsättning. I stort sedt är denna trakts medelhöjd ungefär 45 meter öfver hafvet eller i jemnhöjd med Venern, men en betydlig del af den egentliga slätten når ej ens denna höjd, utan ligger under Venerns vattenyta. Slätten är känd för framstående bördighet, orsakad såväl af jordmånens egen beskaffenhet som af rationel kultur. Med undantag af några smärre områden, der åkerjorden utgöres af finkornig sand eller delvis mycket sandblandad lera, består hela den öfriga slätten af myllrik åkerlera.

Vester om elfven och nästan parallelt dermed framstryker en dalgång, som, utgående från Vassbottens södra ände, till en början sträcker sig i sydvestlig riktning förbi Gustaf Adolfs kyrka, men derefter tager en nästan rakt sydlig led och söker sig, efter en slutlig ringa böjning åt öster, inåt elfven ett litet stycke nedom Trollhättan vid Åkerström. Genom denna tydligt utpreglade, något mer än 10 kilometer långa dæld, som består af bördig lerjord, kan Tunhemsslätten sägas stå i förening med *Göta elfs dalgång*, hvilken från Åkerström, der den just kan anses taga sin början, ned till närheten af Göteborg har en längd af ungefär 64 kilometer.

Göta elfs dalgång är i allmänhet djup och trång samt på östra sidan, som tillhör länet, ojemn och mångbugtande, så att bredden der är ganska vexlande, i synnerhet der den från nordost kommande Hålanda—Skeplandadalen inmynnar. Mot norr,

i närheten af Åkerström, krymper bredden allt mera samman, så att karakteren af dalgång delvis nästan utplånas. Jordmånen, i synnerhet på sträckan emellan Lödöse och Nol, består dels af svämmlera, blandad med något sand och organiska ämnen, samt dels af svartlera, som till bildningssätt och sammansättning har stor likhet med svämmleran. Begge dessa slag af lera, hvilka bilda en af traktens bördigaste jordmånar, hvilka på glaciallera, som stundom går i dagen, men, då dess öfversta lager är rikt på mylla och ofta jemväl något sandblandadt, är mycket fruktbar. I dalens öfre del, från Lilla Edet och norrut framåt Åkerström, är dock glacialleran nästan i regel täckt af sandblandad lera eller lerig sand, med fläckvis enbart sand eller af omvexlande sand- och lerlager.

Leran i dalgången omkring Göta elf är föremål för en vidsträckt teknisk användning, och flere tegelbruk med stor årlig tillverkning äro belägna på elfvens östra sida. Det största af dem är Torpa eller Korpås i Fors socken, hvarest i två ugnar, hvardera i fjorton afdelningar, brännas årligen 5 å 6 millioner mursten. Vida mindre, men likväl ganska ansevärd, är tegeltillverkningen vid Holmen, Lilla Edet, Stora Steken, Haneström och Lyckeberg. På alla dessa ställen användas ugnar af nyare och tidsenlig konstruktion.

Bland de dalgångar, som utmynna i dalen omkring Göta elf, böra omnämnas Hålanda—Skeplandadalen och Lerjeådalen, hvilka kunna betraktas såsom bidalar, samt den stora Säfveådalen, som på sin nedersta sträckning går genom Göteborgs och Bohus län.

Den förstnämnda, eller *Hålanda—Skeplandadalen*, som är väl markerad och begränsad af stundom höga berg, fortsätter från elfven förbi Hålanda i nordostlig riktning framåt Lifvered och förlorar sig i bergstrakterna öster om Vanderydsvattnet. Dess längd är omkring 21 kilometer, men bredden är synnerligen vexlande och krymper någon gång samman till en smal dalklyfta. Inom dalgångens södra hälft träder samma fruktbara lera i dagen som i Göta elfs dalgång, men ju längre mot norr, dess mera tilltager mäktigheten af den öfverlagrande sanden, hvilken i trakten af Lifvered blir förhärskande.

Den andra af de nämnda bidalarna, *Lerjeådalen*, hvilken, utmynnande från sjön Mjörn, är ungefär 21 kilometer lång, men ofta mindre än 2-7 kilometer bred, är djup och begränsas af höga, brant uppstigande skoglösa berg, från hvilka talrika bäckar nedströmma, för att förena sig med den i dalen framflytande ån. Den i dagen gående jordarten är lera, stundom täckt af ett vanligen tunnt lager af sand, som dock ofta är rikt på mylla. Först i östra delen af dalgången, i trakten af Stora Lundby kyrka, får sanden mera vidsträckt utbredning och mäktighet, men äfven här finnas smärre områden, der leran ligger obetäckt. I dalgångens vestra del träffas mergel, ibland till en mäktighet af omkring 5 meter.

Säfveådalen är utan tvifvel, med afseende på dess längd och omfånget af den odlade jorden, den förnämsta inom länet. Med detta namn betecknas nemligen hela den dal, med tillhörande slättbygder, som från Jonsered följer Säfveån till Vårgårda och, under det ån der viker tillbaka i en annan dalgång, vidare framgår till Herrljunga i Kullings härad.

Den sydvestra delen af Säfveåns dalgång, från Jonsered till sjön Säfvelången, hvilken går parallelt med den förut omnämnda Lerjeådalen, är trång och djupt nedskuren, med undantag af utvidgningen för sjön Aspen. Naturen i dalen med stränderna

till de vid dess ändpunkter belägna sjöarne är särdeles täck och lekande. Här ligga de för sin naturskönhet bekanta egendomarne Nääs och Floda; och utmed jernvägen, som går genom dalen, äro uppförda en mängd landthus i villastil.

Säfveådalens fortsättning, hvilken omfattar sträckan från sjön Mjörn förbi Bälunge, Hols, Brättensby och Remmene kyrkor till Herrljunga, är känd under ett särskildt namn, Alingsås—Herrljungadalen. Denna dalgångs längd är 32 kilometer, men dess bredd är betydligt vexlande. Så länge Säfveån flyter genom dalen, eller till Vårgårda, är bredden i medeltal 3 kilometer, stundom mer stundom mindre. Sålunda hoptränges dalen på gränsen emellan Hols och Siene socknar till endast något hundratal meters bredd, men vidgar sig omedelbart derpå till en ej obetydlig dalslätt af 5-6 kilometers längd och nära samma bredd. Vidare bildar den i västra delen af Kullings-Sköfde socken, kring hemmanen Hoberg, Sölvatorp och Frötorp, ett större fält, hvilket, känt under namn af Sköfdeslättan, är jemnt och fruktbart, men dock äfven innesluter flere mossar, af hvilka Hobergsmossen är den betydligaste. Sedan Säfveån omsider lemnat dalen, hopdrager denna sig åter öster om Vårgårda jernvägsstation till en smal dæld, hvori Kullingsån, en af Säfveåns större tillflöden, framrinner omkring 5 kilometer eller till gränsen emellan Tum-bergs och Brättensby socknar. Dalgången, hvars botten haft en höjd öfver hafvet vid Alingsås af 62 meter, vid Torp af 68 meter, vid Lagmansholm af 83 meter, på Sköfdeslättan i medeltal af 101 meter och vid Vårgårda jernvägsstation af 106 meter, har sålunda oafbrutet, men temligen jemnt, höjt sig och uppnår vid sistnämnda gränsskilnad sin största höjd, utgörande omkring 119 meter öfver hafvet. Nu börjar däliden åter att långsamt sänka sig och förenar sig snart med den stora och bördiga slätt. hvartill Nossans dalgång i trakten af Herrljunga öfvergår.

Den förherskande jordmänen i hela Säfveådalens är sand, oftast hvilande på lera. Sanden, hvars sammansättning inom hela området är i det närmaste likartad, eger dock på stora stycken så stor mäktighet, att den underliggande leran icke kan utöfva något nämnvärdt direkt inflytande, men måste öfver hufvud taget anses såsom godartad, emedan den medelfina och till odling mest tjenliga är förherskande. Leran går dessutom litet hvarstades i dagen, men oftast på endast smärre områden. Den består då nästan öfverallt af åkerlera, som väl ibland är temligen styf och svårbrukad, men i regel är uppblandad med sand i större eller mindre grad. Lermangel är väl på några ställen iakttagen, men oftast först på så stort djup, att dess praktiska användning omöjliggöres. Många fyndställen för snäckgrus finnas. De försök till jordförbättring dermed, som blifvit verkställda, hafva likväl icke slagit väl ut, utan afstannat. I öfrigt förekomma naturligtvis på ett så stort område som det ifrågavarande åtskilliga vexlingar i jordarten, såsom ock de öfver trakten upprättade geologiska kartorna närmare utvisa. Åkerjorden inom dalgångens område måste anses i det hela vara mindre bördig och gifvande.

Traktens talrika mossar, hvilka ega särdeles stor betydelse i dessa på skog delvis alldeles blottade trakter, begagnas äfven vid Floda för tillverkning med maskin i större skala af bränn-torf, afsedd till försäljning på aflägsnare orter.

Leran användes mångenstades till tegelfabrikation. Större tegelbruk finnas vid Vårgårda, Nohaga och Hjelmared.

I sammanhang härmed torde de två dalgångar, i hvilka Säfveån framrinner från sin källa till Vårgårda, böra omnämnas, ehuru de äro af ringa betydighet. Den ena är en dæld, som från sjön Säfven framgår till Kärrtared i Horla socken och der tillstötter den andra, hvilken vid Algutstorps kyrka inmynnar i Alingsås—Herrljungadalen under benämning af Algutstorp—Horladalen.

Bland öfriga mindre dalar, som utmyнна i Alingsås—Herrljungadalen, bör företrädesvis omnämnas Lenadalen, som stryker förbi Lena kyrka fram till Kolbäck, der utbredande sig i de stora dalbäcken, som uppfyllas af de väldiga mossarne inom östra delen af Bergstena socken. Dalgångens längd är 11 kilometer, dess bredd mycket vexlande, från 1-3 till 4 kilometer, och dess jordmän lika med hufvuddalens.

En af nämnde mossar, Staremossen, är till någon del inköpt af Vestgöta torfströaktiebolag, som der har fabrik för tillverkning af torfströ och torfmull.

Det är i det föregående omnämndt, huruledes Lerjeådalens och Alingsås—Herrljungadalen utmyнна från sjön Mjörn i olika riktningar. Från den nordliga delen af denna sjö utgår ännu en dæld, som närmast sjön är en smal sprickdal, men dock inom kort vidgar sig till sjön Anten och sedermera till den stora Gräfsnäs—Gennevedsdalgången. Denna dal åter tager sin början vid egendomen Gräfsnäs vid sjön Antens nordliga hörn och framgår först i nordlig och sedermera i nordostlig riktning förbi Erska och Stora Mellby kyrkor till Genneved, hvarest den genom Högemossen står i förbindelse med den småkuperade slättmarken i Barne härad. Den är i vester och norr skarpt begränsad af branta och ganska höga berg, men i öster och söder mera ojemn och mångbugtande. Dalgången som genomflytes af Torpaån, har en längd af omkring 13 kilometer och en bredd, som i medeltal torde kunna beräknas till 2 å 3 kilometer. Åkerjorden är i allmänhet bördig och utgöres till öfvervägande del af myllrik, sandig lera eller lerig sand, hvilande på något sandig åkerlera.

I dessa bygder finnas dessutom dels åtskilliga mindre dalar, såsom däliden emellan Upplo och Stora Lo; den dal, som hufvudsakligen innesluter egorna till egendomen Hede; samt Kiland—Rydsdalen; dels ock flere smärre öppna platser, såsom trakten närmast omkring Koberg, slätten vester om Starrkärrs kyrka och den småkuperade marken omkring Romeleds och Fors kyrkor. Dessa, jemte flere andra, äro dock icke af någon sådan omfattning och betydighet, att utrymmet medgifver egna dem någon vidare beskrifning.

När man står vid Herrljunga jernvägsstation, ser man strax i norr en å slingra sig fram. Detta är Nossan, hvars öfre dalgång från Hudene kyrka öfvergår till en mot ån sluttande slätt, hvilken åter i förening med den mötande Alingsås—Herrljungadalen, bildar Herrljungaslätten.

Då Nossan i vestlig riktning utträder ur denna slätt, framrinner den i en dal, hvilken, benämnd Härene—Herrljungadalen, intager den nordligaste delen af Kullings härad och sträcker sig med en längd af omkring 14 kilometer fram till Södra Härene kyrka, der Nossan fullföljer sitt lopp genom en smal dalkjusa, som viker af mot norr förbi Ribbingsberg in i Skaraborgs län. Norr om ifrågavarande dalgång resa sig höga, nästan skoglösa berg, under det begränsningen mot söder, som består af delvis skogbeklädda grusåsar, är mera obestämd, så att bredden vexlar emellan 1 och 4 kilometer. Inom dalens östra, i Herrljunga

och Fölene socknar belägna del utgöres den i dagen liggande jordarten nästan uteslutande af sand med något grus, hvilande på lera eller stundom mergel. Längre åt vester, i Eggvena och Södra Härene socknar, består jorden mest af sandblandad lera. Nossan och dess tillflöden förorsaka dock ofta öfversvämningar i dessa bygder, så att de sankt belägna trakterna utmed ån, hvilka äro särdeles lämpliga för sädeskultur, icke kunna med fördel odlas, innan sänkning af åns medelvattenstånd egt rum. Under perioden har ock påbörjats ett ännu ej afslutadt, rätt betydande arbete, som afser att genom åns sänkning emellan Baltorps qvarn i Skaraborgs län och Eggvena qvarn torrlägga en del af öförmälda sidlända trakter, hufvudsakligen Härene och en del af Eggvena mader. För sänkningens fortsättande från sistnämnda qvarn till Fölene qvarn har undersökning hållits och kostnadsförslag med plan uppgjorts för ett afdikningsområde af omkring 360 hektar inom Eggvena, Fölene, Bråttensby och Remmene socknar; men detta arbete har ännu icke kommit till utförande.

Såsom i det föregående erinrats om den dal, der Nossan framrinner, så utbreder sig denna vid Hudene kyrka till en slätt, som sammanfaller med Herrljungaslätten och bär bortom slätten namn af Härene—Herrljungadalen. Nossans öfriga dalgång, som kallas *Nossadalen*, har sålunda sin slutpunkt vid nämnda kyrka. Om man nu derifrån vill följa dalen, finner man, att den, merendels omgifven af branta, högt uppstigande sidor, i sydlig riktning genomgår Hudene, Hofs och Molla socknar samt har sin begynnelse ett kort stycke in i Borgstena socken. Dess längd utgör omkring 22 kilometer och bredden växlar emellan 100 och 700 meter.

Ett stycke nedom Hudene kyrka inmynnar i Nossadalen en annan dalgång, hvari Nossans största tillflöde Vimleån framrinner. *Vimledalen* börjar vid åns utlopp ur Sämnsjön vid egendomen Sämsholm och går först åt norr, men tager sydost om Källunga kyrka en bestämd led mot vester och fortsätter i denna riktning, tills den möter Nossadalen. Dalen är i allmänhet väl begränsad af höga bräddar och uppnår i längd omkring 11 kilometer. Dess bredd torde, der den är störst, uppgå till högst 500 meter, men i medeltal utgöra omkring 200 meter.

I begge dessa dalar hafva vattendragen blifvit sänkta, så att de förut sankta trakterna deromkring kunnat odlas. Jordmänen består gemenligen af myllblandad sand, men närmast vattendragen af dyjord på sand- eller lerbotten. Fläckvis är den i dagen trädande jordarten svartmylla af god beskaffenhet.

I Gäsene härad mellan Vimleåns dalgång och Ätradalen äro tre ganska betydliga dalgångar, i hvilka *Lidans* olika begynnelsegrenar rinna. Dessa dalgångar framgå nästan parallelt från söder till norr, på ett afstånd från hvarandra af ungefär 5 kilometer. De äro alla tre temligen väl markerade af småkuperade ängs- och betesmarker, som delvis äro skogbevuxna.

Den dal, hvari hufvudgrenen framflyter, tager sin början vid sjön Grosken och går förbi Eriksbergs kyrka till Skaraborgs läns gräns, en sträcka af omkring 16 kilometer. Dalgången, hvars bredd är mycket vexlande, är under sin första sträckning, till vägen emellan Ods och Murums kyrkor, så smal, att den knappast någonstädes torde öfverstiga 500 meter. Under det dalen härifrån till hemmanet Björnarp jemväl är på somliga ställen mycket trång, är den dock i allmänhet taget på denna sträcka rätt vid, så att den på långa stycken uppnår en bredd af 1 à 2 kilometer. Från sistnämnda hemman till länsgränsen

består dalen af smala sumpiga mader. Med undantag af sistberörda stycke, äfvensom af den korta sträckan från Grosken till Qvarnagärde, som likaledes utgöres af mader, är dalen odlad.

Öraåns dal åter börjas vid Igelsjön, genomlöper Murums, Öra och Broddarps socknar och utmynnar i Eriksbergs socken i hufvudgrenens nyssnämnda dalgång. Dess längd är omkring 14½ kilometer, men bredden är olika, så att dalen, som på sin sydliga sträckning har en bredd vexlande emellan 100 meter och 1 kilometer, sedermera vidgar sig och i Broddarps och Eriksbergs socknar uppnår 1½ kilometers bredd. Dalen, som på en längd af sammanlagdt omkring 2½ kilometer består af skogsmark och mossjord, är i öfrigt odlad.

Beträffande slutligen den dalgång, der Jälaån har sitt lopp, så har denna sin begynnelse vid säteriet Hof i Hällstads socken samt framgår förbi Möne och Kärråkra kyrkor till Skaraborgs län. Dess längd är omkring 9 kilometer, dess bredd växlar emellan 50 meter och 1 kilometer. Dalen består till Öjelanda by af sidlända ängar, men är derefter till hemmanet Qvarnagärde i Döfve by odlad. Derifrån till närheten af den delvis torrlagda Replångemossen utgöres den af stenig ängsmark och sedermera åter af odlade egor.

Samtliga de odlade delarne af de nu ifrågavarande tre dalgångarne utgjorde tillföre mossar eller dymarker, hvilka under de senaste trettio åren blifvit torrlagda och numera i allmänhet lemna goda skördar.

I trakten norr om Marks härad och vester om Viskan — Bollebygds härad och vestra delen af Vedens härad — finnas talrika dalsänkningar, af hvilka några icke böra förbigås.

Förbi Töllesjö kyrka går åt söder en skogbevuxen dal, hvari den ena af Storåns begynnelsegrenar, Nolån, framrinner. Med denna dal förenar sig vid gränsen till Bollebygds socken en annan dald, som med sydvästlig riktning utgår från det hörn, der Töllesjö, Hedareds och Sandhults socknar träffa tillhopa. Dessa båda dalar bilda tillsammans den stora och vackra *Bollebygdsdalen*, på hvars botten Nolån och — såsom denna efter föreningen med Sörån benämnes — Storån framflyta, genom Bollebygds och Björketorps in i Sättila socken till sjön Lygnern. Den dal åter, hvaruti Storån har sitt lopp, utgår, under namn af *Viaredsdalen*, från den lilla sjön Kolbränningen i Torpa socken och fortsätter öfver Viaredssjön till Söråns förening med Nolån i närheten af Bollebygds kyrka, der den inmynnar i Bollebygdsdalen. Begränsad af mest skogbevuxna höjder, framgår den i allmänhet odlade Bollebygdsdalen på en sträcka af omkring 28 kilometer med en bredd, som i medeltal torde kunna beräknas till 2½ kilometer. Viaredsdalen är för det mesta slutet inom tränga gränser.

Under det jordmänen i Viaredsdalen, liksom nästan öfver allt uti ifrågavarande bygder, består af hvad man der kallar »mjäle» — en slags fin och lös sandjord af gråbrun eller rödbrun färg, i hvilken både kantiga och nötta stenar äro inblandade — utgöres den i dagen gående jordarten i Bollebygdsdalen af mera bördig sandmylla, som är lagrad på botten af lera; hvarjemte der finnes tillgång på lämplig lera för åkerjordens förbättring.

Öster om de senast öförmälda dalarne och söder om Lidans dalgångar begynner i Ås härad den dal, som efter Viskan, hvaraf den genomflytes, benämnes *Viskadalen* och inom nämnda härad sträcker sig i öster och vester från Mogden eller Hökerumssjön

öfver Varnumssjön till gränsen af Fristads socken vid Mölarp, öfverallt begränsad af höjder, som i allmänhet äro skogbevuxna. Emellan dessa sjöar, en längd af 8 kilometer, är dalen smal och endast delvis odlad. Efter en bredd vid förstnämnda sjö af 300 meter och någon utvidgning vid Södra Vings prestgård, afsmalnar dalen smaningom, så att på 1½ kilometers afstånd från sjön vid Broqvarn dalens hela botten upptages af ån. Sedermera vidgar dalen sig väl åter och uppnår omkring Härnasjöarne en utbredning af 600 meter, men den krymper derefter ånyo samman vid hemmanet Varnum Torpet till ungefärligen samma bredd som en derifrån för vattnets reglering till Varnumssjön gräfd kanal. Dalen, som hittills, der utrymmet medgifvit, bestått af åker, fortsätter sedermera, allt jeint med ringa bredd, genom odlade marker till Varnumssjön, hvilken härpå ligger nedsänkt på dalens botten. Från denna sjö till gränsen af Vedens härad är dalen smal och utgöres af egor, hvilka icke äro odlingsbara. Sedan dalen inkommit i berörda härad, viker den af åt sydvest och bibehåller sedermera hufvudsakligen denna led. Efter en kort sträcka af grus- och sandmarker upptager Öresjön, omgifven af skogklädda höjder, hela bredden af dalen, som sedermera till Borås är så smal, att den icke någonstädes öfverstiger 1 kilometer. Från Borås fram till Seglered är dalen, i synnerhet från Rya Stamp, der den inkommit i Marks härad, inklämd emellan stundom ända till 60 meter höga bergväggar och ofta så trång, att dess botten helt och hållet upptages af ån och den bredvid gående landsvägen. Ett undantag härifrån bildar dock ett kort stycke i närheten af Borås, der dalen på en längd af 1½ kilometer omkring egendomen Osdal har en bredd af ungefär 1 kilometer. Under sin fortsättning till Kinna är dalen fortfarande mycket smal, men, efter föreningen här med Häggåns dalgång, vidgar den sig hastigt, så att den strax nedanför Kinna kyrka uppnår en bredd af 2 till 3 kilometer och sedermera framgår med i det närmaste samma bredd till trakten af Berghems kyrka. Här krymper dalen samman till en bredd af omkring 1 kilometer eller något mindre och bibehåller, efter att i närheten af Surteby hafva vidgat sig något för den der tillstötande Surteåns dalgång, denna bredd till trakten af egendomen Sundholmen, der den ånyo utbreder sig och mellan Horreds, Öxnevalle och Istorps kyrkor erhåller sin största utsträckning, för att derefter på nytt sammandraga sig mot den på gränsen liggande sjön Veselången.

I det föregående är omnämndt, huruledes Viskadalen i Kinnatrakten sammanstöter med Häggådalen. Denna dal tager sin början vid Kåfra på gränsen emellan Ljushults och Toarps socknar och går sedermera i rakt sydvestlig riktning ungefär 11 kilometer fram till Kinnarumma by, inklämd emellan branta, 45 till 60 meter höga bergväggar. Vid denna by utbreder sig dalen till en mindre slätt, »Kinnarummaheden», samt fortgår sedermera med en bredd af 300 till 600 meter i samma riktning förbi Ramslätt och Frisla, der dalen åter är något bredare, fram till Kinna.

Jordmänen i de inom Ås härad odlade delarne af Viskadalen består af dyjord på underlag af sand, med eller utan inblandning af lera. Den i Vedens härad ofvanför Borås belägna dalen är väl i allmänhet odlad, men åkerjorden här, som utgöres af mindre bördig sandmylla, är föga gifvande. Med undantag af trakten omkring Osdal, som består af sandjord, lemnar dalens obetydliga bredd mellan Borås och Kinna föga

utrymme för åkerbruket. Dalen är i öfrigt der till stor del uppfylld af groft rullstensgrus, i det att, förutom vid Osdal, aflagringar af sand finnas endast undantagsvis, såsom vid Seglora kyrka och något söder derom. Den nedre delen af dalen, från Kinna, äfvensom de mera utbredda delarne af Häggådalen från Kinnarumma och vidare söderut, äro deremot alla väl odlade. I de nämnda trakterna af Häggådalen utgör jordmänen svartmylla på botten af lermergel eller grus, med undantag dock för Kinnarumma socken och bygden kring Ramslätt, der den i dagen gående jordarten är mindre bördig sandjord på underlag af grus. Från Kinna ända till Sundholmen består visserligen sjelfva jorden mestadels af fin och djup sand, men sanden är lagrad på lätt åtkomlig glaciallera eller mergel, som äfven på flere ställen träder i dagen. Vid Öresten, äfvensom nedom Sundholmen, är den underliggande jordarten enahanda, som nyss nämndes, men den öfre består deremot af lermylla eller lerjord, som i Horreds och Istorps socknar, äfvensom omkring Veselången, är af ganska styf beskaffenhet och mycket bördig. Den outtömliga rikedom på god mergel, som finnes öfverallt i de nu omförmälda, företrädesvis odlade trakterna af Häggå- och Viskadalarne, har utan tvifvel väsentligen bidragit till de stora framsteg, åkerbruket i dessa bygder gjort.

Bland ortens tegelbruk må nämnas dels ett vid Lydde, hvarest tillverkas gulsten till ett antal af omkring 1,250,000 årligen, samt dels ett vid Hulta, med en årlig tillverkning af vid pass 2,000,000 röd mursten.

Vi vilja nu från Hallandsgränsen följa Viskadalen uppåt, för att angifva de deri utmynnande dalgångarna och i sammanhang dermed omförmäla de öfriga dalar af någon betydighet, som finnas i de orter, genom hvilka vår sålunda bestämda väg förer.

Härvid finna vi först i Marks härad två dalgångar, hvilka utnynna från Viskadalen. Den ena af dessa är *Hysna—Hålsjödalen*, hvilken i öster och vester sträcker sig från Ryd i Seglora socken öfver Hålsjöarne in i Hysna socken med en längd af omkring 10 kilometer och vexlande, dock ej obetydlig, bredd. Denna dal, som mestadels består af sandjord, är odlad först i närheten af Hysna socken, der den sammanstöter med den andra af de ifrågavarande dalgångarne, *Surteåns dalgång*, hvilken, i väsentligen samma riktning som Viskadalen, framgår från Surteåns utlopp i Viskan i Surteby socken genom Fotskäls och Hajoms socknar in i Hysna socken. Denna öfverallt odlade dal är omkring 16 kilometer lång, dess bredd vexlar emellan 1 och 3 kilometer, och dess jordmån består af ler- eller svartmylla på mergelbotten.

Bland Marks härads öfriga dalgångar må i sammanhang härmed nämnas *Vennebo-* eller *Gundboåns dal*, hvilken i öster och vester sträcker sig från Vennebosjön till Öresjön, en längd af 16 kilometer. Den är föga bred, men ganska djup och begränsad af höga branta berg. Dalen, hvars jordmån utgöres af sandjord, är endast delvis odlad.

I Vedens härad vid nordliga änden af Öresjön sammanstöter med Viskadalen en annan dalgång, hvilken från nämnda sjö sträcker sig rakt åt norr genom Fristads socken till norra gränsen af Borgstena socken, der den träffar Nossans förut omförmälda dalgång. Den ifrågavarande dalen, hvari Borås jernväg framgår och Fristads hed, Elfsborgs regementes mötesplats, är belägen, är omkring denna hed och söder derom till sjön rätt

bred, men afsmalnar bortom samma hed på en mindre sträcka, för att åter mot norr vidga sig något. Den södra delen af dalen, hvari Munkån framrinner, består af föga bördig sandjord, som delvis är odlad, men den norra utgöres i allmänhet af rullstensgrus och lämpar sig sålunda endast till skogskultur.

Färden uppför Viskadalen leder nu in i Ås härad. Här påträffa vi två större dalgångar, hvilka i hufvudsaklig riktning från norr till söder fortlöpa parallelt på ett afstånd af omkring 8 kilometer från hvarandra och skära Viskadalen, den ena, Rångedaladalen, vid Varnumssjön och den andra, Tolkendalen, vid Hökerumssjön.

Den förra eller *Rångedaladalen*, som har en längd af 32 kilometer och merendels är skarpt begränsad af skogbärande höjder, utgår från sjön Sandsken i Ods socken och sträcker sig rakt åt söder genom Grofvare socken öfver Fenneslundasjön i Fenneslunda socken samt vidare öfver de på gränsen emellan Tärby och Varnums socknar belägna Tå- och Vålasjöarne. I sistnämnda socken går dalen öfver Tornsjön och den på gränsen mot Rångedala liggande Varnumssjön och derifrån uteder Rångedalaån in i Toarps socken. Här vid hemmanet Gäla söder om Toarps kyrka viker dalen af åt sydväst till Slättholmen på gränsen mot Vedens härad och fortsätter derifrån åt vester genom Torpa socken till Drufvefors nära Borås, der den utmynnar i Viskadalen.

Dalens bredd är mycket vexlande. Från Sandsken till Fenneslunda såg är dalen hopträngd på flere ställen. På denna sträckning uppnår den vid sjön Soten en bredd af nära 600 meter och vid Sotared, hvarest uppodlade mader om 12 hektar finnas, vidgar den sig omkring en i dalen liggande mosse. Nedom en odlingsmark vid nämnda såg sammantränges åter dalen vid utmynnandet mot Fenneslundasjön, såvida den icke här bör ses i stort, då nästan alla till Fenneslunda egendom lydande odlar-egor kunna räknas till dess botten. Nedom nämnda sjö passerar dalen Tåsjön och Vålasjön till Varnumssjön och blir ofvanför sistnämnda sjö omkring den på sidan derom liggande Tornsjön rätt bred. Från Varnumssjöns södra strand har dalen en bredd af omkring 1½ kilometer och framgår med något aftagande utbredning genom odlade egor till söder om Rångedala kyrka, derifrån den på en sträcka af 600 meter odlad mark är mycket smal. Här efter följer oländig bergbunden mark till Falskog, och der nedanför är dalen odlad på ett kort stycke, men går sedan först genom skogbevuxen mark och sedan genom en större mosse till Gäla. Från sistnämnda ställe till Drufvefors är dalen i allmänhet trång och består af skogsmarker.

I dessa trakter påbörjades år 1874 ett sedan flere år afslutadt arbete, som afsåg att torrlägga vattensjuka egor genom sänkning af Varnums-, Torn-, Våla-, Tå- och Fenneslundasjöarne samt Ingela-, Föla-, Rångedala- och Fenneslunda-åarna. De odlade egorna uti den ifrågavarande dalgången bestå företrädesvis af sådana, som genom detta arbete vunnits åt jordbruket. Jordmänen utgöres nästan uteslutande af dyjord, som i allmänhet har underlag af sand och lera, men på ett och annat ställe, såsom omkring Varnumssjön, af lermangel. Svämsand finnes på några ställen, företrädesvis omkring Rångedalaån.

Äfven *Tolkendalen* har stor utsträckning i längden — omkring 29 kilometer — och är omgifven af höjder, som merendels bära skog. Dalen kan anses börja vid sjön Ömren och sträcker sig derifrån i sydlig riktning till nordligaste viken af Hökerums-

sjön, der den, såsom förut nämnts, skär Viskadalen. Från denna sjös sydliga del fortsätter dalen vidare åt söder öfver Tolken och Rudsjön till granskapet af den lilla Ladsjön, men tager der sin led åt vester öfver de små Hulasjöarne till sjön Såken. Dalen stryker härunder igenom Hällstads, Södra Vings, Espereds och Dannicke socknar och går ett stycke in i Hillareds socken.

Nedanför Ömren, som blifvit i någon mån sänkt, består dalen, med en utsträckning i längden af 600 meter och i bredden af omkring 550 meter, af nyodlad mark. Sedermera till Hökerumssjön är dalen mycket trång, utom på en sträcka öster om Hällstads kyrka, der den vidgar sig något för en mosse och en mindre odling af madängar. Söder om nämnda sjö, hvarifrån dalen till sjön Tolken genomflytes af Tolkaström, går dalen till en början under en längd af omkring 1 kilometer genom ett odladt madfält, men hoptränges derefter till ett trångt pass, som fortsätter till sjön Tolken, hvilken derefter upptager dalens botten på en sträcka af öfver 10 kilometer. Under fortsättningen till sjön Såken är dalen öfverallt mycket smal, knappt någonstädes öfverstigande 300 meter. Till Rudsjön består den mestadels af odlade egor med jordmån af krossgrus. Sedermera utgöres den på de flesta ställen af stenbunden skogsmark. Endast vid hemmanen Rölle och Stufhult förekomma mindre odlingar af mader och dyjord på sandbotten. Vid dessa hemman, äfvensom vid hemmanet Slätten, finnas äfven några mindre områden, hvilka häfdas sasom ängsmark.

I sammanhang härmed bör erinras, att i Ås härad och trakterna derintill finnas flere mindre dalgångar, hvilkas områden, genom sänkning af sjöar och vattendrag, blifvit odlingsbara. Bland dessa må nämnas dels den dal, som från Djupedal vid sjön Björken sträcker sig åt söder till Bondarp, samt dels den dalgång, som från Vängs by i Timmelle socken går åt sydväst öfver Bred- och Agnsjöarne till Hökerumssjön vid Säby. I hvardera dalen, som har ungefär 5 kilometers längd, uppgår yt-innehållet af uppodlade madängar till omkring 100 hektar.

I Kinds härad finnas i närheten af gränsen mot Marks härad två dalar, hvilka, nästan parallelt med Viskadalen, fortlöpa i rät linie och förenas i granskapet af den inom förstnämnda härad belägna östligaste viken af Frisjön, i hvilken de vattendrag, som genomflyta dalarne, afböda sitt vatten.

Den ena dalen har sin början vid Vestra Säfsjön i Ljushults socken och går åt söder genom denna socken till Frisjöns nämnda vik, en sträcka af omkring 6 kilometer. Den genomflytes till en början af en från Vestra Säfsjön kommande rännil, sedermera, efter dennas förening vid Hökhult med Hökabäcken, af denna bäck och slutligen på en kort sträcka af Handbynäsån, hvilken, sedan Hökabäcken utmynnat deri, utfaller i Frisjön.

Den andra dalen utgår från den lilla Ellesjön i Redslareds socken, sträcker sig derifrån åt norr genom nämnda och Roasjö socknar in i Ljushults socken, der den, såsom ofvan nämnts, vid Frisjön sammanstöter med den förstnämnda dalen. I hela denna, ungefär 17 kilometer långa, dal framrinner Guttorps- eller Qvarnagärdsån, som kommer från Ellesjön och i närheten af Frisjön inmynnar i Handbynäsån.

Begge dessa dalar äro öfver allt mycket väl markerade, ehuru deras sidor ej utgöras af branta bergväggar, utan af mera långsluttande krosstenshöjder. Deras sammanlagda utsträckning i längden utgör, såsom af det föregående upplyses, omkring 23 kilometer, men deras bredd är ringa, knappast någonstädes öfver-

stigande 1½ kilometer. De bestå omvexlande af odlade egor, sanku mader och mossar samt stenbundna skogs- och hagmarker, de senare i allmänhet bevuxna med blandad löf- och barrskog. Den odlade jorden, som utgöres af kalkfattig sandmylla på grusbotten, upptager sannolikt tillhoppa icke ens 2 kilometer af dalarnes utsträckning i längden.

Från Era mosse i Hösna socken, hvilken ger upphof till Ätran jemte flere andra vattendrag, utgår den dalsänkning, som på hela sin sträckning genomflytes af nämnda å och deraf erhållit sitt namn. Ätradal, som sålunda har samma sträckning som ån, är nästan öfverallt väl begränsad af höjder, som omvexlande bestå af gruskullar och berg, hvilka i allmänhet äro skogbevuxna. Under sin första nordliga sträckning genom Hösna, Knätte och Böne socknar har dalgången vexlande bredd, sällan öfverstigande 1 kilometer. Härefter äro de betydliga sjöarne Vinsarp och Lönnern nedsänkta i fördjupningen af dalgången, hvilken vidare genom Fifereds och Solberga socknar är så smal, att den endast undantagsvis öfverstiger 500 meter. Sedermera, inom Norra Åsarps socken, sänka sig de omgifvande höjderna, så att vid hemmanet Ekeberga någon dal icke vidare kan urskiljas, utan Ätran på sin senare sträckning genom Norra Åsarps och Smula socknar, mot norr till Öja bro samt derifrån åt söder till Alfareds by, genomflyter en slättmark, som sammanhänges med Falköpingsslätten. Öfver denna slättmark är för dess torrläggande en kanal af omkring 4½ kilometers längd gräfd emellan åns nordliga och sydliga lopp, från torpet Bränningen under hemmanet Valunda till Bredeneds qvarn. Från Alfareds by genom sydliga delen af Norra Åsarps socken äfvensom genom Kölabys socken är dalgången temligen vid, men afsmalnar hastigt vid inträdet i Humla socken, för att småningom ånyo vidga sig inom Blidsbergs och Dalums socknar samt omsider i trakten af Lena i Timmelle socken uppnå en bredd af omkring 2½ kilometer. Under sin sträckning vidare till sjön Åsunden genom Timmelle och Vists socknar är dalens bredd omkring 1½ kilometer eller kanske på sina ställen något deröfver, men derefter intages dalgångens botten på en sträcka af omkring 17 kilometer af sjöarne Öfre och Yttre Åsunden.

Kulturförhållandena inom den nu omförmälda delen af Ätradal äro väsentligen skiljaktiga på olika områden. På den nordliga sträckningen till Ekeberga består dalen företrädesvis af sanku mader och beteshagar, men är på några sträckor skogbevuxen. Endast emellan Krokstorp och Åfärd, en sträcka af omkring 8 kilometer, är dalen odlad, sedan genom afdikning af Hösna och Knätte mad- och mossmarker i trakterna deromkring rätt betydande areal vunnits åt plogen. Den ofvannämnda slättmarken i Norra Åsarps och Smula socknar är odlad och utgöres af bördig sandmylla på botten af kalkhaltigt grus. Den sydliga sträckningen af dalen från Alfared till Åsunden består till en början delvis af mader och mossar, men är i allmänhet under sädeskultur. Jordmänen är här öfverallt sandjord på grusbotten, som i Norra Åsarps, Kölabys och till en del äfven i Humla socken är ganska bärande, men blir mindre bördig i Dalums socken samt af ganska svag beskaffenhet i Timmelle och i synnerhet i Vists socken.

Efter att förut hafva framgått i sydlig riktning med någon dragning åt vester, tager dalen från Yttre Åsunden en mera bestämd sydvästlig led till Hillareds kyrka, men viker der af mot söder och bibehåller sedermera denna riktning. Dalen, som

till en början är trång, vidgar sig något söder om nämnda kyrka och uppnår i trakten af Sexdråga en medelbredd af omkring 1 kilometer. Här är dalen, företrädesvis på vestra sidan om ån, odlad på en sträcka af omkring 1½ kilometer, men derefter skogbevuxen till närheten af hemmanet Ringestena, hvaromkring dalen på en längd af 2½ kilometer har en sidoutsträckning af 2½ å 3 kilometer. På östra sidan består dalen här af sanku mader af 1 kilometers bredd, under det den vestra dalsidan utgöres till ena hälften af en mosse och till den andra af odlad jord. Sedermera utvidgar sig dalen högst betydligt, då den under 2 å 3 kilometer sluter sig till de stora mossar och mader, som här finnas. Först nedanför vattenfallen vid Svenljunga krymper dalen åter samman till en bredd af omkring 800 meter och består härunder på en sträcka af 3 kilometer af åkerjord. Med undantag af någon odlad jord till Axelfors, utgöres härefter dalgången under 10 kilometer af skogsmark, men består sedermera omkring Östra Frölunda och Mölneby af bördig åker till en utsträckning i längden af 12 kilometer och i bredden af 2½ kilometer. Under det dalens fortsättning på en längd af 4 kilometer icke är odlad, vidtager härpå i Mårdaklefs socken och omkring hemmanet Vallen i Örsås socken till större delen odlad mark på en sträcka af 6 kilometer, men med en bredd af allenast 600 meter. Under den återstående sträckningen af omkring 8 kilometer till Hallands läns gräns är dalen än mera sammanträngd och derjemte skogbevuxen.

Liksom i den öfriga Ätradal består jordmänen i den nu ifrågavarande delen deraf i allmänhet af oftast mindre bördig sandjord på botten af grus eller sand. Omkring Östra Frölunda och Mölneby — den bördigaste bygden i dalen — utgöres dock mångenstädes den underliggande jordarten af lermergel, som finnes på föga djup och med stor framgång blifvit anlitad till jordförbättring. Enahanda är förhållandet på vissa områden af den odlade dalen i Mårdaklefs socken och omkring hemmanet Vallen. Äfven vid Svenljunga och flere andra ställen i dalen finnes tillgång på mergel, men den förekommer i allmänhet der på större djup och kan derföre komma till mindre användning.

Uti Ätradal inmynnar Lillå—Dalstorpssjön, hvilken, väl markerad med höga sidovägg, framgår från Dalstorpssjön genom Dalstorp, Nittorps, Tranemo och Örsås socknar i samma riktning som Dalstorpssån och öfre Lillån eller den så kallade Assman, hvilka rinna på dalens botten. Dalens längd utgör omkring 47 kilometer, dess bredd är obetydlig. Jordmänen i dalen, som är endast delvis odlad, består hufvudsakligen af rullstensgrus och sand.

Äfven den nedre Lillån framflyter i en dal, hvilken utgår från sjön Kalfven och inmynnar i Ätradal vid Östra Frölunda kyrka. Denna dal har en längd af 11 kilometer och en bredd af 800 meter till 1½ kilometer. Den består närmast ån i allmänhet af sanku mader, men är i öfrigt merendels odlad. Jordmänen utgöres af sandmylla, på botten af grus eller lera.

I detta sammanhang bör omnämnas Åsarpsdal, som sträcker sig från Sämsjön i sydlig riktning till Tranemo kyrka, der den möter Lillå—Dalstorpssjön. Dalen, genom hvilken Månstadsån framrinner, är särdeles väl markerad af branta sidor och har icke obetydlig bredd. Dess ringa lutning medför stor olägenhet, i det de stora och jemna mader, som uppfylla dalens botten, blifva till föga nytta i följd af åns nästan årliga öfversvämningar höst och vår samt vid större och häftigare nederbörd.

I östligaste delen af Redvägs härad ligger inemot gränsen till Skaraborgs län den dal, som genomflytes af Tidan. Denna dal, eller *Tidans dalgång*, sträcker sig från Strengseredssjön åt norr öfver sjöarne Jogen och Vällern, men tager från sistnämnda sjö sin led åt öster till sjön Brängen på gränsen af nämnda län. Omgifven af skogbärande höjder, är dalen väl markerad, men dess bredd är ringa, sällan öfverstigande 1 kilometer. Mellan Strengseredssjön och Bergabro qvarn, en sträcka af 3 kilometer eller något mera, framgår dalen till en början genom stenbunden skogbärande mark och sedermera genom Tissereds mader. Den här efter följande, något öfver 2 kilometer långa sträckan af dalen till Liareds qvarn består af odlad madjord till en bredd af omkring 800 meter. Här efter till sjön Jogen vidtaga på en längd af omkring 1½ kilometer åter mader, hvilka tillhöra egendomen Skeppsholmen och äro endast delvis odlade. Från sjön Vällern på ett kort stycke, som knappast uppgår till 1 kilometer, utgöres dalen ömsom af odlad mark och ömsom af madängar, men här efter på en längd af ungefär 3 kilometer, från Kölingsholms qvarn till Hemryds såg, upptages dalen, som här uppnår sin största bredd, af egor, hvilka, med undantag af en större mosse, äro under sädeskultur och tillysa Kölingsholms egendom. På den helt korta dalsträckningen från Hemryd till sjön Brängen, hvarunder än utgör gräns mot Skaraborgs län, består dalen af mader.

Dalens åkerjord, som är ganska bördig, utgöres till största delen af sandmylla, men i någon mån af slambildningar och godartad mossjord. Jemväl maderna äro af god beskaffenhet. Skeppsholmens mader, äfvensom maderna nedom Hemryd, ligga dock så lågt, att de ofta vid vårflod lida af öfversvämningar från än.

I fråga om *skogarne*, så går genom länsdelen ett brett skogsbälte, hvilket från den nordvestra kanten af Väne härad sträcker sig vidare öfver hela Flundre samt största delarne af Bjerke och Ale härad, fortsätter på östra sidan af sjöarne Anten och Mjörn öfver nordvestra och södra delarne af Kullings härad och östra delen af Vätile härad, samt utbreder sig vidare öfver hela Bollebygd och Vedens härad, största delen af Marks, Ås och Redvägs härad samt nästan hela Kinds härad. Egentligen skogfattiga orter äro: Vestra Tunhems socken i Väne härad; Magra socken i Bjerke härad; Angereds och Bergjums socknar i Vätile härad; nordöstra delen af Kullings härad; hela Gäsene härad förutom Närunga, Ods och Molla socknar; af Marks härad de sex socknar, som ligga emellan Öresjöarne och Lygnern, äfvensom Istorps och Grimmareds socknar; af Redvägs härad Norra Åsarps och Smula socknar och en del af Kølaby socken; samt af Kinds härad Finnekumla socken. På öfriga orter lär väl i allmänhet gröfre virke, lämpligt till spiror och plank, mera sparsamt förekomma, men för fyllande af behofvet i öfrigt är skogstillgången der gemenligen riklig och lemnar mångenstädes, i synnerhet i Bollebygd och Kinds härad, öfverskott till betydlig afverkning för afsalu. Skogarne bestå mestadels af furu och gran, här och der uppblandad med björk och andra löfträd. Ekskogar äro sällsynta. Bok finnes vid Alingsås och vid egendomen Nygård i Väne härad äfvensom på några få andra ställen, men ingenstädes till någon betydenhet. Såsom allmänt omdöme om skogsafverkningen torde kunna uttalas, att, om den ock numera bedrifves med mera hänsynsfullhet än fordom, virkesförbrukningen dock i allmänhet har försprång framför återväxten, men att,

med afseende på den skogbärande markens ausenliga vidd, någon fara för skogsbrist icke synes, åtminstone för närvarande, förefinnas.

I länsdelen befintliga *kronoparker*, hvilkas sammanlagda areal utgör 12,283 hektar, äro följande: Hunneberg och Halleberg, belägna i Vestra Tunhems och Norra Björke socknar här i länet samt i Flo socken af Skaraborgs län, med areal af tillhopa 6,243 hektar; Veden, i Bredareds, Vänga och Tämta socknar, om 727 hektar; Trenningshult, i Närunga socken, 878 hektar; Gallåsen, i Surteby och Horreds socknar, 896 hektar; Lygnersvider, i Sättila socken, 104 hektar; Elfsborgs Edsmären, i Källunga, Hudene och Herrljunga socknar, 1,457 hektar; Stora Svältan, i Qvinneestads med flere socknar, 532 hektar; Lilla Svältan, i Hofs med flere socknar, 313 hektar; Vesene, i Vesene socken, 290 hektar; och Ollestad, i Hofs socken, 843 hektar.

Af *häradsallmänningar* finnas 3: Kusleskog och Risveden, begge belägna i Bjerke härad, med areal af tillhopa 614 hektar, samt Brevikshult, i Kullings härad, med ett yttinnehåll af 1,606 hektar.

De *vattensjuka markerna* inom länsdelen intaga en ganska betydande areal. För kännedom om länets naturliga beskaffenhet och deraf beroende hjälpkällor vore utan tvifvel af betydelse att kunna åvägabringa någon utredning om dessa markers utbredning och beskaffenhet. En sådan utredning har ock i fråga bland annat om Marks, Vedens, Bollebygds, Ås, Gäsene och Kinds härad blifvit åstadkommen af länets landbruksingeniör, hvilken i sammanhang med åt honom af Södra Hushållningssällskapet uppdragna hydrometriska undersökningar, meddelat en efter befintliga skifteskartor uppgjord uppgift å sankta marker inom sagda härad. Enligt hvad nämnde ingeniör meddelat, skulle dessa marker inom omförmälda härad utgöra 49,704 hektar och, då icke annat förhållande vore angifvet, bestå till omkring $\frac{1}{3}$ af mark, som efter afdikning är tjenlig till odling af våra vanliga kulturväxter, och till återstående $\frac{2}{3}$ af sådana kärr och mossar, hvilka icke lämpa sig för sådan odling. I afseende på markerna af sistnämnda beskaffenhet i Väne, Bjerke, Flundre, Ale, Vätile, Kullings och Redvägs härad föreligga åter uträkningar, som på samme ingenjörs föranstaltande blifvit verkställda efter Ekonomiska Kartverkets stomkartor.

Med ledning af ofvan omförmälda handlingar skulle kärren och mossarne inom hvarje socken af länsdelen hafva följande utbredning:

	Hektar.		Hektar.
Vestra Tunhem	857.6	Romeled	12.7
Norra Björke	207.7	Fors	45.4
Väne-Åsaka	448.0	Upphärad	203.3
Gerdhem	205.2	Fuxerna	83.2
Trollhättan	6.2	Åsbräcka	15.0
Vassända-Naglun	928.3		
Väne-Ryr	171.7	Flundre härad	359.6
Venersborgs stadsjord	2.0		
	Väne härad 2,826.7	Hålända	589.4
		Kilanda	804.6
Stora Mellby	605.8	Nödinge	263.1
Magra	358.0	Skepplanda	357.6
Erskä	155.0	Ale-Sköfde	388.7
Lagmansered	605.9	Starrkärr	377.1
	Bjerke härad 1,724.7	S:t Peter	67.0

	Hektar.		Hektar.		Hektar.		Hektar.
Tunge.....	151·8	Asklanda.....	40·0	Vänga.....	310·0	Ambjörnarp.....	600·0
Östad.....	494·4	Å Trenningshult.....	143·3	Sandhult.....	497·0	Sjötofta.....	490·0
Ale härad 3,493·7		Gälsene härad 2,903·0		Vedens härad 1,083·0		Mjöbäck.....	540·0
Stora Lundby.....	650·0	Rångedala.....	146·7	Blidsberg.....	107·8	Holtalunga.....	455·0
Skallsjö.....	465·0	Toarp.....	140·0	Bottnaryd.....	129·1	Elfsäter.....	525·0
Lerum.....	340·0	Espered.....	56·7	Brunn.....	22·5	Svenljunga.....	630·0
Angered.....	170·0	Tärby.....	50·0	Böne.....	72·0	Ullasjö.....	785·0
Bergjum.....	370·0	Varnum.....	46·7	Dalum.....	14·7	Örsås.....	1,230·0
Vätö härad 1,995·0		Brämhult.....	140·0	Fiflered.....	199·4	Refvesjö.....	350·0
Lena.....	232·0	Gingri.....	23·3	Gullered.....	620·4	Redalared.....	1,060·0
Bergstena.....	959·0	Södra Ving.....	23·3	Humla.....	144·5	Sexdräga.....	850·0
Fullestad.....	239·5	Härna.....	53·7	Hösna.....	772·5	Ljushult.....	150·0
Långared.....	244·0	Fenneslunda.....	46·7	Knätte.....	53·2	Roasjö.....	250·0
Alingsås.....	448·0	Grofvare.....	76·7	Kylingared.....	362·5	Hillared.....	230·0
Rödene.....	67·5	Hällstad.....	136·7	Kölaby.....	166·3	Långhem.....	895·0
Bälinge.....	164·0	Murum.....	180·0	Ljared.....	464·0	Dannicke.....	90·0
Ödenäs.....	161·0	Södra Vänga.....	30·0	Smula.....	8·4	Månstad.....	385·0
Hemsjö.....	187·0	Möne.....	20·0	Solberga.....	192·6	Södra Åsarp.....	180·0
Herrljunga.....	237·5	Kärråkra.....	180·0	Strengsered.....	1,877·8	Gällstad.....	220·0
Tarsled.....	37·5	Ås härad 1,350·5		Timmelle.....	89·2	Grönahög.....	450·0
Remmene.....	136·5	Seglora.....	1,010·0	Ulricehamns stadsjord.....	5·8	Södra Säm.....	40·0
Fölene.....	165·0	Frisla.....	195·0	Vist.....	18·1	Finnekumla.....	70·0
Eggvena.....	134·0	Kinnarumina.....	790·0	Norra Åsarp.....	380·8	Tvärred.....	95·0
Algutstorp.....	260·0	Skepphult.....	390·0	Redvägs härad 5,701·6		Marbäck.....	25·0
Kullings-Sköfde.....	885·0	Örby.....	455·0	Kalf.....	1,760·0	Dalstorp.....	105·0
Tumberg.....	297·0	Kinna.....	150·0	Mårdaklef.....	780·0	Hulared.....	25·0
Södra Härene.....	710·0	Torestorp.....	330·0	Häksvik.....	1,682·0	Ölsremma.....	1,030·0
Bråtensby.....	100·0	Öxabäck.....	655·0	Östra Frölunda.....	760·0	Ljungsarp.....	715·0
Landa.....	82·5	Ellekulla.....	610·0	Tranemo.....	1,555·0	Nittorp.....	1,025·0
Hol.....	239·5	Sätilla.....	328·0	Mässebo.....	1,340·0	Öxabäck.....	135·0
Siene.....	261·5	Hyana.....	330·0	Kinds härad 21,507·0		Summa 58,851·3	
Hörle.....	147·0	Berghem.....	135·0				
Norska Skogsbygden.....	840·5	Hajom.....	160·0				
Kullings härad 7,235·5		Surteby.....	195·0				
Södra Björke.....	20·0	Kattunga.....	78·0				
Gällby.....	165·0	Potskäl.....	180·0				
Hudene.....	77·0	Tostared.....	60·0				
Vesene.....	160·0	Kungsäter.....	140·0				
Grude.....	100·0	Gunnarsjö.....	150·0				
Hellestad.....	340·0	Grimmared.....	90·0				
Skölfvene.....	70·0	Karl Gustaf.....	330·0				
Hof.....	120·0	Istorp.....	235·0				
Norra Säm.....	—	Öxnevalle.....	165·0				
Källunga.....	350·0	Horred.....	65·0				
Eriksberg.....	140·7	Marks härad 7,226·0					
Broddarp.....	160·3	Bollebygd.....	360·0				
Mjeldrunge.....	112·0	Björketorp.....	34·0				
Od.....	176·0	Töllesjö.....	451·0				
Öra.....	62·0	Bollebygds härad 845·0					
Alboga.....	200·0	Fristad.....	310·0				
Molla.....	50·0	Borgstena.....	120·0				
Nårunga.....	146·7	Torpa med Borås stadsjord.....	83·0				
Ljur.....	50·0	Bredared.....	203·0				
Ornunga.....	185·0	Tämta.....	160·0				
Qvinnestad.....	35·0						

Af sankta marker, tjenliga till odling, skulle, enligt landtbruksingenjörens åberopade uppgift, finnas 1,293 hektar i Gälsene, 735 hektar i Ås, 3,658 hektar i Marks, 567 hektar i Vedens, 421 hektar i Bollebygds och 7,517 hektar i Kinds härad. I fråga om de 7 öfriga häradena förefinnes visserligen ingen utredning om arealen af odlingsbar vattensjuk mark, men att betydliga vidder sådan mark jemväl der finnas, är otvifvelaktigt.

De odlingsföretag af någon större betydelse, som under de 25 sista åren egt rum, hafva varit inskränkta till några få orter, i det de företrädesvis afsett Nossans, Lidans, Viskans och Ätrans vattenområden i norra delen af Kullings härad, Gälsene, Ås och Redvägs härad samt sydöstra delen af Kinds härad. Vattenafledningar för beredande af odlingsbar mark hafva väl äfven annorstädes i länsdelen förekommit, men merendels varit af mindre omfattning. På senare tiden har dock statens landtbruksingenjörs biträde börjat rätt flitigt anlitas för uppgörande af planer för vattensjuka markers afdikning, så att ett mera allmänt intresse härför synes allt mera göra sig gällande.

Hvad angår mossarne, så är redan i det föregående omförmäldt, hurusom dessa på ett ställe i Säfveådalen begagnas för tillverkning med maskin i större skala af brännstoff, afsedd till försäljning äfven på aflägsnare orter. I bygder med mindre rik tillgång på skog nyttjas ock ganska allmänt så kallad stickstoff till bränsle, under det deremot endast undantagsvis ältad eller

Af sankta marker, tjenliga till odling, skulle, enligt landtbruksingenjörens återopade uppgift, finnas 1,293 hektar i Gälsene, 735 hektar i Ås, 3,658 hektar i Marks, 567 hektar i Vedens, 421 hektar i Bollebygds och 7,517 hektar i Kinds härad. I fråga om de 7 öfriga häraderna förefinnes visserligen ingen utredning om arealen af odlingsbar vattensjuk mark, men att betydliga vidder sådan mark jemväl der finnas, är otvifvelaktigt.

De odlingsföretag af någon större betydelse, som under de 25 sista åren egt rum, hafva varit inskränkta till några få orter, i det de företrädesvis afsett Nossans, Lidans, Viskans och Åtrans vattenområden i norra delen af Kullings härad, Gälsene, Ås och Redvägs härad samt sydöstra delen af Kinds härad. Vattenafledningar för beredande af odlingsbar mark hafva väl äfven annorstädes i länsdelen förekommit, men merendels varit af mindre omfattning. På senare tiden har dock statens landtbruksingenjörs biträde börjat rätt flitigt anlitas för uppgörande af planer för vattensjuka markers afdikning, så att ett mera allmänt intresse härför synes allt mera göra sig gällande.

Hvad angår mossarne, så är redan i det föregående omförmäldt, hurusom dessa på ett ställe i Säfveådalens begagnas för tillverkning med maskin i större skala af brännrot, afsedd till försäljning äfven på aflägsnare orter. I bygder med mindre rik tillgång på skog nyttjas ock ganska allmänt så kallad stickrot till bränsle, under det deremot endast undantagsvis ältad eller

på annat sätt bearbetad torf förbrukas i hemmen. I öfrigt är temligen gängse att begagna mossarnes dybildningar till jordförbättring.

De sålunda angifna sätten för mossarnes tillgodogörande förutsätta dock deras förmultning i större eller mindre grad. För ofvanberörda ändamål användas derför företrädesvis de smärre mossarne, der torfven, om också mindre mäktig, dock i allmänhet är mera förmultnad än i de större. Dessa åter, hvilka, med ett djup af ända till 6 å 9 meter, mestadels bestå af frisk och lefvande hvitmossa eller så kallad mosstorf, hafva ända in i våra dagar ansetts nästan värdelösa, men tilldraga sig nu allt mera uppmärksamhet i följd af den unga industri, som afser hvitmossans användning till fyllande af praktiska behof.

Af denna mossa beredes nemligen en vara, som, under benämning af *torfströ* och *torfmull*, förekommer i handeln och, såsom strömedel och bindeämne för vätskor och gaser, har stor sanitär och ekonomisk betydelse. Såsom medel att borttaga elak lukt från latrin och annan spillning ega torfströet och torfmullen vikt i förstnämnda afseende, särskildt för renhållningen i städerna. Deras ekonomiska betydelse beror åter på deras förmåga att i spillningen upptaga och binda de för växtlifvet behöfliga ämnena och såmedelst bevara spillningens värde för jordbruket.

För renhållningen i städerna, hvartill den fabriksmessigt tillverkade varan redan börjat användas, torde denna äfven företrädesvis lämpa sig och ej heller ställa sig för dyr. Sannolikt kan den ock blifva föremål för rätt betydande export till sådana länder, der, såsom t. ex. i Danmark, mossar icke finnas, som äro användbara för dess tillverkning. För jordbruket synes deremot frågan ställa sig annorlunda, i det fabriksvaran, utan att blifva för ändamålet tjenligare, betingar långt högre pris, än hvartill kostnaderna uppgå för varans beredning genom hemslöjd. I fabrikspriset måste nemligen ingå råvarans värde, utgifter för förlag, drygare arbetskostnader i allmänhet och särskildt för varans pressning i balar med deras emballering för transport på längre håll samt någon vinst för fabrikanten. För varans åstadkommande genom hemslöjd åter har jordbrukaren, åtminstone här i länet, oftast råvaran i sin närhet på egen grund; kostnaderna för varans tillverkning, som består i mosstorfvens upptagande, torkning och söndersmulande, böra dess mindre för honom i allmänhet blifva afsevärda, som arbetet härmed gemenligen kan verkställas med hans egna arbetskrafter; och transporten, hvilken för fabriksvaran ofta blir lång och dyr, kan, i fråga om den genom hemslöjd tillverkade varan, utan nämnvärd särskild utgift af jordbrukaren ombesörjas med egna dragare. Härtill kommer, att billiga och lämpliga maskiner för hemslöjdens underlättande utan tvifvel snart nog skola inventeras och blifva i marknaden tillgängliga.

I länet finnas två fabriker för tillverkning af torfströ och torfmull. Den ena är belägen 5 kilometer från Lagmansholms jernvägsstation i Lenadalen, der Vestgöta torfströaktiebolag år 1890 från hemmanen Kolbäck och Orrekullen för ändamålet inköpt 165 hektar af den ansenliga. Bergstena, Fullestads och Kullings-Sköfde socknar tillhörande Storemossen, hvilken har 3 meters medeldjup af hvitmossa. För fabrikationen, som nästlidna år utgjort nära 450,000 kilogram, användas en rifmaskin, ett uppfodringsverk, två pressar, en cirkelsåg och en ångmaskin af 16 hästars kraft. Den andra fabriken, som benämnes Tran-

darestråms torfströfabrik, ligger i Torpa socken ungefär 2 kilometer från Borås. Tillverkningen har här bedrifvits sedan år 1889 och årligen uppgått till omkring 100,000 kilogram. Dertill begagnas en mindre, Trandareds by tillydande mosse, hvilken, omfattande en areal af 3 hektar, bearbetats till ett djup af 1-75 meter.

Mosstorfvens användning vid kompostberedning är utan tvifvel ganska allmän i många delar af länet, men dess begagnande för tillverkning af torfströ medelst hemslöjd torde deremot mera sällan förekomma. Saken är nemligen för ny, för att ännu hafva förmått vinna någon större tillämpning.

Under ofvan anförda förhållanden är emellertid dess mer uppenbart, att hvitmossarne ega stort värde för landet, som, efter hvitmossans aflägsnande, de underliggande lagren vanligen lämpa sig för odling eller åtminstone torftägt. Stora mossar, i hvilka, såsom ofvan nämnts, hvitmossan företrädesvis anträffas, finnas i den förevarande länsdelen till sådan mängd, att deras uppräknande ens närmelsevis fullständigt icke gerna kan ifrågakomma. Några få må dock omnämnas, såsom den mosse, hvilken intager mellersta delen af Hunneberg, Töljemad och Dymossen i Vänerys socken, Härsmossen, Fogelmossen, Gräsmossen och Hultmossen i Vassända-Naglums socken, Glösemossen och Hökmossen i Gerdhems socken, Långemossen och Skäremossen i Norra Björke socken, Bidalsmossen i Ale-Sköfde socken, Dufvaredsmossen i Magra socken, Lärkemossen i Södra Härene och Kullings-Sköfde socknar, Långemossen och Säljemossen i Skepplanda socken, Kappemossen, Jernbomossen och Burhultsmossen i Kiland socken, Storemossen i Bergstena, Fullestads och Kullings-Sköfde socknar, de vidsträckta mossfälten på gränserna emellan Töllesjö, Norska Skogsbygdens, Närunga och Bredareds socknar, Mollemossen i Bollebygds socken, Vängamossen och Vängatorpsmossen i Vänga socken, Myrsjömmossen i Tämta socken, Tångemossen och Helledredsmossarne i Sandhults socken, Trollömmossen i Orunga och Ljurs socknar, de ansenliga mossvidderna i Källunga, Hellestads, Mjeldruna, Eriksbergs, Broddarps och Alboga socknar, Hällstadsmossen och Nygårdsmossen i Hällstads socken, Landtmossen i Fristads socken, Humlamossen i Humla socken, Komossen i Strengsereds, Grönahögs med flere socknar, Erammossen i Hösna socken, Kockömmossen i Ljungsarps socken, Långemossen i Ullasjö med flere socknar, Blekmossen i Örsås socken, Håstamossen i Håksviks och Kalfs socknar, Ammamossen i Kalfs socken, Kortömmossen i Sexdråga socken och de betydliga mossarne i Redslareds socken.

Berggrunden inom nu förevarande område utgöres dels af urberg eller bildningar från jordens äldsta daningsperiod, samt dels af lager, tillhörande en yngre formation.

Urberget består nästan uteslutande af gneiser. I dessa förekomma flerstädes grönstensartade bergarter samt gångar och utskiljningar af pegmatit äfvensom, på några få ställen, lager af glimmerskiffer. De egentliga graniterna, hvilka jemväl tillhöra de urgamla bergarterna, äro deremot fullkomligt främmande för området.

Gneis förefinnes i flere varieteter, af hvilka de viktigaste äro: grå, röd, hornblende- och ögongneis.

I stort sedt uppträder den grå gneisen företrädesvis i ländelens vestra och norra trakter, den röda deremot i dess östra och södra. De vexla dock mångenstädes med hvarandra. Hornblendegneisen och ögongneisen, med hvilken senare förstås en

gneisvarietet, i hvilken relativt stora, afrundade körtlar af fältspat ligga inströdda, upptaga icke hvar för sig större områden, utan bilda blott större eller mindre inlagringar i de andra gneiserna, företrädesvis i den grå. Den förra träffas oftast i områdets norra, den senare i dess västra delar, i trakterna vid Göta elf.

De inom gneiserna förekommande grönstensartade bergarterna hafva i allmänhet karakteren af jämförelsevis små inlagringar. Sydost i länsdelen äro de delvis temligen massformiga och närma sig då den bergart, som är känd under namnet hyperit, i nordvest kunna de deremot betecknas såsom dioritskiffrar.

Glimmerskiffer, bildande underordnade lager i gneisen, förekommer endast på några få ställen i trakten kring sjön Åsunden.

Pegmatit, hvarmed förstås en mycket grofkornig, af kvarts och fältspat, med mer eller mindre glimmer, sammansatt bergart, uppträder temligen allmänt såsom större eller mindre sprickfyllnader i gneiserna inom områdets västra delar, men mindre inom de östra.

De yngre bergarter, hvilka förekomma inom denna länsdel, härstamma från den geologiska period, som benämnes den kambrisk-siluriska. Deras utbredning är för öfrigt ganska liten, enär de endast förekomma i Halle- och Hunneberg.

Närmast den urgamla gneis, som bildar det egentliga underlaget för de nämnda bergen, ligga flere lager olika bergarter, af hvilka alla utom den öfversta, som har eruptivt ursprung, äro sedimentära eller sådana, som bildats genom afsättningar i vatten. Bland dessa lager finna vi först en intill 24 meter mächtig, hård och kvartsig sandsten. På denna ligger alunskiffer, i hvars likaledes ungefär 24 meter mäktiga lager orstenskalk (svart marmor) finnes, på omkring tolf olika nivåer, inlagrad. Efter ett par härpå följande mindre viktiga lager af kalksten och skiffer, täckes slutligen det hela af en 30 à 90 meter mächtig bädd af den eruptiva bergarten trapp (diabas), hvilken från jordens inre trängt fram genom sprickor i de sedimentära aflagringarna och utbredd sig öfver dem. Dessförinnan hafva dock de sistnämnda aflagringarna blifvit delvis förstörda, så att lagerserien icke öfver allt är fullständig, utan trapptäcket mångenstädes hvilat omedelbart på alunskiffen eller till och med på sandstenen.

Betraktade ur *teknisk synpunkt*, erbjuda länsdelens urbergarter föga af intresse. De olika varieteterna af gneis äro icke af beskaffenhet att kunna användas till byggnadssten för andra än lokala behof. En del af dem äro dock lätt klyfbara till hållar, såsom t. ex. gneisen nordvest om Erska kyrka, och ur bergen nära Kusebacka i Skallsjö socken och mellan Lerums och Stora Lundby kyrkor. Af glimmerskiffen har man flerstädes försökt att tillverka qvarnsten. De förnämsta brotten äro belägna vid Högen i Gällstads socken, men äfven dessa äro af föga betydelse. På några ställen har man sökt tillgodogöra sig pegmatiternas kvarts och fältspat, men med ringa framgång.

Viktigare i tekniskt hänseende än urbergarterna äro de kambrisk-siluriska bildningarna. Bland dessa är dock sandstenen i allmänhet allt för hård och sprickfull, för att kunna med fördel användas, så att det egentligen är blott alunskiffen med dess orstenslager, som eger någon större betydelse. Orstenen användes hufvudsakligen till kalkbränning. Då den emellertid uppträder endast såsom föga mäktiga lager eller lagerformigt anordnade bollar på olika nivåer i alunskiffen, blir kostnaden för

dess brytning hög och möjligheten för dess fördelaktiga tillgodogörande helt och hållet beroende på den mellanliggande alunskiffens användbarhet såsom bränsle vid bränningen. Skiffens halt af brännbara ämnen vexlar betydligt och synes vara större i de öfre än i de undre lagren. Det är derför företrädesvis de förra och den i dem förekommande orsten, som är föremål för kalkberedning, hvilken bedrifves hufvudsakligen vid Nygård och Tunhem.

Kalkbränningen sker i ugnar, uppförda af trapp. I horisontal genomskäring hafva de vanligen elliptisk, i vertikal päronformig skapnad. I de vanligaste ugnarne brännas 200 à 300 tunnor kalk hvarje gång, men ugnarnes storlek är mycket varierande. Då en kalkugn skall »sättas», inlägges på dess botten först något ved och derpå omvexlande hvarf af alunskiffer och kalksten. Bränningen brukar erfordra 9 dygn. Den utbrända alunskiffen är användbar till framställning af alun och hydrauliskt murbruk och kan äfven begagnas såsom jordförbättringsmedel.

De lösa jordlagren äro inom västra och norra delarne af förevarande område hufvudsakligen inskränkta till dalgångarna, under det att höjderna nästan sakna jordbetäckning. Men ju mera man kommer inåt de högre belägna delarne af landet, desto mera jordbetäckta blifva höjderna, under det att samtidigt de marina aflagringarna, lerorna, allt mer och mer försvinna; och till sist består marken öfvervägande af krossgrus, hvars fördjupningar dock uppfyllas af en del större och otaliga mindre mossar. Härtill komma, utefter vissa sträckningar, mycket utbredda bildningar af rullstensgrus och mosand, hvilka oftast följa i nordost-sydvestlig eller i nord-sydlig riktning fortlöpande dalgångar och uppträda inom såväl de högre som de lägre delarne af landet. På grund af denna de lösa jordlagrens fördelning är lera den hufvudsakliga åkerjorden inom länsdelens västra och nordvestra trakter, under det att inom de öfriga andra jordarter, företrädesvis krossgrus, måste tagas i anspråk såsom odlingsjord.

Härmed är redogörelsen för den naturliga beskaffenheten af den del af Vestergötland, som tillhör länet, afslutad. Det återstår nu att i enahanda afseende söka framställa en bild af landskapet Dal, den öfriga delen af länet.

Landskapet Dal utgöres hufvudsakligen af ett bergigt högländ, inom hvilket bergen ofta bilda sammanhängande kedjor med utsträckning i längden företrädesvis från norr till söder.

Med undantag af den vidsträckta Dalboslätten finnas på Dal allenast två jämförelsevis mindre betydande slättmarker, nemligen dels den, som är belägen omkring Tössö kyrka, och dels den inom Ödskölds, Bäcke, Råggårds och Jerbo socknar, hvilken hufvudsakligen omfattar, förutom de så kallade Ödskölds moar och några mossar, den dalslätt, hvartill Valboåns dalgång i dessa trakter utvidgar sig. I öfrigt består Dal till största delen af en mer eller mindre starkt kuperad terräng, bildad af berg och krossgruskullar. Mellan dessa finnas visserligen, förutom talrika sjöar, smärre fält och smala dalgångar, delvis fyllda af lera, sand och grus, äfvensom af torfmossar, men traktens egenskap af berglandskap gör sig dock i öfvervägande grad gällande. Inom mellersta och södra Dal utgöras höjderna till största delen af i dagen gående berg, men i landskapets nordliga del har krossgrus en större utbredning och bildar vidsträckta höjder, under det dock berggrunden äfven här ej sällan träder i dagen.

De kedjor af berg eller *landhöjder*, om hvilka här ofvan förmäles, äro 3 till antalet, utgå alla från den trakt af Vedbo härad, som är belägen på gränsen mot Vermland, och äro der begränsade af djupt liggande smala sjöar.

Den vestligaste af dessa höjdsträckningar är belägen vester om sjön Stora Le, upptager gränstrakten mot Norge och fortsätter med något aftagande höjd söderut mot Bohuslän samt utbreder sig till den kuperade bygd, som uppfyller vestra Dal. Den är sönderdelad i bergkullar och har på olika sträckningar olika namn, såsom Knipefjäll, Klefmarksfjället och Töftedalsfjället.

Den mellersta höjdsträckningen utgår från trakten emellan sjöarne Stora Le och Lelången samt fortsätter derifrån i sydlig riktning, sänkande sig till den här ofvan nämnda slättmark, som innefattar Ödskölds moar och trakten der nedanför. Höjdsträckningen har en höjd öfver hafvet, som i medeltal kan beräknas till 150 à 178 meter, men på enstaka punkter stiger till 225 à 240 meter och möjligen derutöfver. Ödskölds moar ligga efter medelberäkning 155 meter öfver hafvet, under det dock slätten nedanför sänker sig än vidare, så att dess medelhöjd inom Jerbo socken utgör 130 meter.

Östligaste höjdsträckningen stryker längs igenom nästan hela landskapet och delar detta i två hälfter, östra och vestra Dal. Den består af den bergstrakt, hvilken, utgående från området emellan Lelången och Svanskogs socken i Vermland, till en början i nästan rakt sydlig riktning sträcker sig fram till den mot Ödskölds moar utmynnande Bäckedalen samt öster derom genom sin mot Venern sluttande utsträckning utgör nordlig begränsning för den stora Dalboslätten. Dess fortsättning, i orten känd under benämningen »fjället», är den bergsplatå, hvilken är belägen emellan nämnda dalgång med Teåkerssjön i norr och Rådanessjön i söder, men sedermera öfvergår åt vester och sydväst i den mera småkuperade bergstrakt, som uppfyller en del af mellersta och södra Dal.

Den norra delen af ifrågavarande höjdsträckning sänker sig mot söder och sydväst. I den förstnämnda riktningen går sänkningen sakta, så att höglandet, som nordligare har en höjd öfver hafvet af 238 till 267 meter, ännu i trakten öster om Laxsjön öger en höjd af 149 till 178 meter och sedermera bibehåller ungefär sistnämnda medelhöjd. I sydost åter aftager höjden temligen hastigt nedåt Tössöslätten och Venern. Denna slätt ligger nemligen 50 à 53 meter öfver hafvet, med åt norr och vester tilltagande höjd; och den söder derom belägna bergbundna kuststräckans medelhöjd torde vara 60 à 75 meter. När nu Venern ligger 44.09 meter öfver hafvet, utgör slättens höjd öfver Venern 6 à 9 meter och kuststräckans 16 à 31 meter.

Det så kallade »fjället» hafva geograferna i dess helhet benämnt Kroppefjäll, men detta namn betecknar i orten endast den del deraf, som fordom varit kronoallmänning. I öfrigt har fjället der fått olika namn efter de olika bygder, det genomstryker, såsom Teåkersfjället, Kappebofjället, Sättersfjället och Stigsfjället. Fjället har på sin nordliga sträckning en bredd af omkring 13 kilometer, men afsmalnar småningom mot söder. Då dess medelhöjd öfver hafvet anses utgöra 178 meter och den vid dess fot liggande Dalboslättens 62 meter, höjer sig fjället 116 meter öfver slätten, hvilken i sin ordning ligger 18 meter öfver Venern. Under det den mot slätten gränsande sidan af fjället är nästan rät och företer en ovanligt regelbunden och skarpt

markerad bergkontur, bildar deremot fjällets motsatta sida en ganska oregelbunden linie med en mängd utsprång och ingående vinklar. Landet här står ock i stor kontrast mot slätten. Här består det nemligen företrädesvis af en kuperad och bergig bygd, rik på smärre dalsänkor, kärr, kullar och skarpa ryggar, hvilka inmyrna dels från fjället och dels från bergsbygden vid Bohuslans gräns. Dalboäns dalgång med den dertill hörande lilla Dalsslätten utgör nästan det enda undantaget härifrån. Dessa trakter, de utan tvifvel lägst belägna i landet vestan fjället, äro dock betydligt högre än slätten på östra sidan derom. Sjelfva dalbottnens höjd öfver hafvet utgör nemligen från länsgränsen till Edstena i Färgelanda socken 60 à 90 meter och derefter 90 à 120 meter. Slätten närmast dalen har, såsom förut erinrats, en medelhöjd af 130 meter.

I norra Dal resa sig flere enstaka berg och kullar till sådan höjd, att de beherska hela den kringliggande neiden. Bland dessa må nämnas det berg, som är beläget strax sydost om Vestra Betås i Håbols socken, omkring 250 meter öfver hafvet; Vårdkullen och Gärnekullen i Laxarby socken, vid pass 260 meter; Killingknatten i samma socken, 255 meter, och Linhedsberget i Edsleskogs socken, omkring 260 meter.

Dal är synnerligen rikt på *insjöar och vattendrag*. Af dess till 4,195.872 kvadratkilometer uppekattade areal utgöras 408 kvadratkilometer eller nära 10 procent af vatten, oberäknadt Dalbosjön, hvilken, såsom gränsande intill landskapet, måste anses till någon del tillhöra dess område.

Venern, af hvilken Dalbosjön utgör en del, är Sveriges största insjö. Dess yta är icke mindre än inemot 5,600 kvadratkilometer, dess längd öfverstiger 182 kilometer, dess största bredd är mer än 86 kilometer, och dess djup lär uppgå ända till 90 meter, men i allmänhet icke öfverstiga 45 à 55 meter. Till storleken är Venern den tredje i ordningen bland Europas sjöar och, vid jemförelse med våra egna, 3 gånger så stor som Vettern, 4 gånger så stor som Mälaren och mer än 11 gånger så stor som Hjelmaren. Sjön uppsamlar vatten från ett område af öfver 50,000 kvadratkilometers ytvidd, men har, såsom förut nämnts, genom Göta elf sitt enda utlopp. Att den vattenmassa, som genom elfven afledes, emellertid är högst ansenlig, kan man sluta deraf, att den vattenmängd, som vid Trollhättan störta sig utför failen, beräknas i medeltal utgöra 523 kubikmeter i sekunden, samt att der jemväl afföres vatten genom kanalen. Detta oaktadt förmår elfven icke alltid erforderligen afbörda vattnet i sjön, utan denna stiger stundom successivt flere år och vållar derigenom långvarig öfversvämning på en del af sjöns stränder. Till förekommande af skada, som här af förorsakas, har man tid efter annan varit betänkt att vidtaga åtgärd för reglering af vattenståndet i Venern, men de planer, som blifvit uppgjorda i sådant syfte, hafva hittills icke ledt till något resultat. Sjöns medelhöjd öfver hafvet anses utgöra 44.09 meter.

Från midten af Verneris nordvestra sida utgår söderut en stor udde, Vermlandsnäs. På andra sidan sjön midt emot denna udde framskjuter vid Kållandsö jemväl en halfö. Ute i sjön emellan dessa begge näs ligger Lurö skärgård. Såmedelst uppkommer af Venern två i viss mån afskilda delar, af hvilka den mindre, sydvästliga delen kallas *Dalbosjön* och erhållit detta namn deraf, att Dal utgör en betydande del af dess kust. Dalbosjöns längd är 88 kilometer och bredden, der den är störst, 40 kilometer. Enligt sjökortet är sjöns största djup 83.7 meter,

som iakttagits vid Tössebäcks skärgård. Djupet i öfrigt är i sydliga delen af sjön endast 9 till 11 meter, men tilltager mot nord-nordost till 14 å 18 meter och uppgår i midten af sjön i allmänhet till 35 å 53 meter. Den dalska kuststräckan utmed sjön, som är omkring 100 kilometer lång och för det mesta består af låga, ofta skogbevuxna kullar, är alldeles öppen till Hjortens udde, men sedermera norrut omgifven af holmar och skär. Förutom vid Venersborg och Åmål finnas utefter kusten mera allmänt begagnade hamnar vid Bodane och Dalbergså i Bolstads socken, vid Sunnanå i Holms socken, vid Köpmannehamn och Hattefurehamn i Skålleruds socken, vid Vingershamn i Äninskogs socken, vid Tössöbäcks skärgård i Tössö socken och vid Näsviken i Åmåls socken. Mera betydande inloppsställen från öppna sjön äro Sikhall, Tjufven och Kogen. Alla dessa hamnar och inloppsställen hålla ett djup af 3 meter eller deröfver. Sjön bildar två vikar, nemligen sjön Dettern, som ligger inom Skaraborgs län, och den lilla sjön Vassbotten vid Venersborg, hvarur Karlsgraf utmynnar. Då den största höjdskilnad, som i afseende på Venerns yta blifvit iakttagen, lär utgöra 356 meter, är föga sannolikt, att den dalska kuststräckan, hvilken är till det minsta 6 meter högre än berörda sjös medelvattenstånd, någonsin kommer att lida af sjöns öfversvämningar.

I afseende på det sätt, hvarpå öfverflödsvattnet från sjöarne och vattendragen på Dal afföres, kan detta landskap delas i två områden, omfattande det ena de bygder, från hvilka vattnet söker sig väg till Venern, och det andra de trakter, hvilkas vatten aflades direkt till Vesterhafvet. Till det förra eller *Venerns vattenområde* höra Sundals, Nordals, Tössbo och största delen af Vedbo härad med en areal af omkring 3,130 kvadratkilometer. I det senare eller *Vesterhafvets vattenområde* inbegripas åter Valbo och sydvestra delen af Vedbo härad med ett yttnehåll af vid pass 1,061 kvadratkilometer.

Om man nu vid redogörelsen för Venerns vattenområde vill från söder följa Dalbosjöns strand, för att angifva vattendragen i den ordning, de utmynna i sjön, så påträffar man först *Dalbergsån*, som uppkommer genom förening vid Kuserud i Erikstads socken af Frändeforsån och Krokån och utfaller vid Stretet i Bolstads socken.

Dalbergsåns södra hufvudgren Frändeforsån, som har sitt upphof ur källor i Bohuslän, rinner derifrån åt norr genom sjöarne Vasalen och Långhalmen och bildar vid sitt inträde ur sistnämnda sjö i Rådanesjön ett 7½ meters fall vid Rådanefors. Under benämning af Rådaneån flyter härefter ån i rakt sydlig rigtning till Håstefjorden. Vid uttrinnandet under namn af Frändeforsån ur denna sjö, går ån till en början ett stycke åt öster och gör derunder vid Forsane ett fall, men tager snart en nordostlig led öfver Dalboslättan förbi Frändefors och Brålanda kyrkor fram till Kuserud, derunder bildande flere mindre fall.

Den norra hufvudgrenen Krokån har sin källa i en vik till Marsjön och framflyter derifrån rakt åt vester till Bäckefors, der ett större fall finnes. Efter en kort kosa åt sydvest till Bäck kyrka, gör ån här en tvär vändning åt sydost och rinner i denna rigtning genom Bäckedalen fram till Teåkerssjön, hvilken jemte Kappebosjön hon genomgår. Under namn af Storån, har ån härefter genom en sänkning i Kroppefjäll ett stridt lopp med flere fall in i Öresjön. Vid sitt utlopp ur denna sjö vid Krokfors, hvarest ytterligare ett fall finnes, bär ån namn af Krokån

och inkommer på Dalboslättan, hvilken hon derefter under lugnt lopp, dock afbrutet af ett par mindre fall, genomskär i sydostlig rigtning till Kuserud, derunder från norr emottagande Kåån från sjön Kålungen.

Efter föreningen af ågrenarne har Dalbergsån att i ostlig rigtning tillryggalägga omkring 12 kilometer, innan hon vid Stretet uppnår Venern, i närheten af det område på hemmanet Slottsbackens egor, hvarest ännu finnas några lemningar efter det redan 1434 ödelagda Dalaborgs slott. Mellan små kullar framgår ån härunder i djupt nedskurna bäddar och bildar två mindre fall, det ena vid Rödjan och det andra vid Rudsbro.

Det vattendrag, som näst härefter afleder vatten till Venern, möter oss strax ofvanför Sunnanå hamn, der *Holmsån* utmynnar. Ån, som är af mindre betydenhet, upptager genom en sydlig gren vattnet från norra delen af Dalboslättan och afleder medelst en nordlig arm sjöarne Näsöl och Nären samt Köttsjön, hvilka äro belägna, den förstnämnde 68½ och de senare 46 meter öfver hafvet.

Något längre upp på kusten finna vi Svanfjorden, genom hvilken *Upperudselfven* vid Köpmannebro afbördar vatten från ett område, hvilket, upptagande en del af Nordals och nästan hela Vedbo härad, är det mest vattenrika i landskapet.

När nu en redogörelse här lemnas för Upperudselfvens vattensystem, synes till utgångspunkt därför böra tagas den i Laxarby socken belägna Laxsjön, hvilken är uppsamlingsbassin för alla norr och vester derom varande sjöar och har sitt aflopp just genom den ström, som af geograferna kallas Upperudselfven, men på orten är mera känd under namn af Långedsströmmen.

Laxsjön med sina många vikar och sina af löfrika höjder begränsade stränder är känd för sin hänförande natur. Här synas på en långt framskjutande halfö det ståtliga herresätet Baldersnäs och på motsatta stranden Billingsfors bruk med derintill belägna två små öar, på hvilka en liten kyrka och Billingsholms egendom ligga. Vid en af sjöns vikar har man Skåpafors sågverk med dess stora vattenfall och vid sjöns nordliga ände Laxarby kyrka. Sjöns längd är 11½ kilometer, dess största bredd 4½ kilometer och dess höjd öfver hafvet 75½ meter.

Det förnämsta af Laxsjöns tillflöden är den vid Billingsfors bruk utmynnande strömmen, hvilken afbördar vattnet hufvudsakligen från sjöarne Stora Le och Lelången samt Ertingen.

Sjön Stora Le har, med en längd af 66 kilometer, sitt läge på Dal på en sträcka af allenast 37½ kilometer och uppnår derunder knappast större bredd än 2 å 3 kilometer. Jemväl sjön Lelången, som är öfver 40 kilometer lång, sträcker sig utom gränserna för Dal, men tillhör dock detta landskap på en sträcka af 32 kilometer, utan att derunder någonstädes hålla 2½ kilometers bredd. Sjöarne ligga längs efter hvarandra i norr och söder, äro omgifna af höga, i allmänhet skogbevuxna berg och inskjuta, Stora Le öfver norska gränsen i Norge och Vermland samt Lelången i nämnda landskap. Läget öfver hafvet utgör, för den förra 101½, för den senare 93½ och för Ertingen 94 meter.

Sedan Stora Le genom en fors vid Lennartsfors i Vermland utflutit i Lelången, emottager denna sjö omkring 3 kilometer ofvanför Bengtsfors ett tillflöde från Ertingen. Vid Bengtsfors åter utmynnar Lelången i Bengtsbrohöljen, en liten sjö, hvilken i sin ordning genom Billingsforsströmmen star i förbindelse med

Laxsjön. Vattenfall bildas härunder, vid Bengtsfors om 4·2 meter, i Billingsforsströmmen två om tillhopa 8·6 meter och vid Billingsfors likaledes två om tillsammans ungefär 6 meter.

I sammanhang härmed bör omnämnas, att sjön Vestra Silen vid Gustafsors bruk genom en ström med flere fall afbördar vatten i Lelången, så att genom denna sjö och strömmen vid Billingsfors afrinner vatten till Laxsjön jemväl från Vestra Silen och den dermed sammanbundna Östra Silen.

Dessa två sjöar hafva dock sin förnämsta led till Laxsjön genom dess tillflöde vid Skåpafors sågverk, der äfven vattnet från sjön Svärdlången utrinne.

Äfven sjöarne Vestra och Östra Silen ligga mellan höga, merendels skogrika berg längs med hvarandra, i hufvudsaklig rigtning från norr till söder, och tillhöra icke i sin helhet Dal, utan snarare företrädesvis Vermland. De på Dal belägna delarne af dessa sjöar hålla hvardera i längd omkring 13 kilometer, men i bredd knappast mera än 1 kilometer, utom fram emot gränsen till Vermland, der bredden synes vara nära 3 kilometer. Höjden öfver hafvet beräknas utgöra, för Östra Silen 103·2 meter, för Vestra Silen 95·9 meter och för Svärdlången 94 meter.

Genom en ström, som vid Krokfors bildar ett 6 meters fall, utrinne Östra Silen i Vestra Silen. Sistnämnda sjö åter har, förutom sitt ofvannämnda utlopp vid Gustafsors, ett annat i södra änden vid Skiforsen, som med ett mindre fall afleder vattnet till Svärdlången. Från denna sjö går vattenmassan in i en kort ström, som med ett nära 20 meters fall vid Skåpafors leder ut i Laxsjön.

Ännu ett rätt betydligt tillflöde, det tredje i ordningen, erhåller Laxsjön vid Högen, genom den der inmynnande Stenebyån, hvilken afleder vattnet från sjöarne Iväg, Grann, Torrsjön och Vångsjön.

Slutligen tillkomma i trakten af Laxarby och vid Smedserud ytterligare tillflöden från sjöarne Haresjön, Flatsjön, Bärvattnet, Krontjärn och Åsnebotjärn.

Hela den sålunda i Laxsjön samlade vattenmassan utrinne vid sjöns södra ände genom Upperudselfven eller den så kallade Långedsströmmen, hvilken, efter att under sitt strida lopp hafva gjort två fall, vid Långed och Katrineholm, inflyter först i sjön Råvarpen, i hvilken sjön Ärfven har sitt aflopp, och sedermera med ett mindre fall vid Buterud i sjön Åklången. Ungefär på midten af denna långsträckt sjö utmynnar derifrån fortsättningen af Upperudselfven, hvilken, efter att vid det natursköna Håfverud hafva gjort ett fall om vid pass 8·5 meters höjd, passerar två lugnvatten, Öfre och Nedre Holn, till Upperud och der, efter ytterligare ett fall af 4·5 meters höjd, inkommer i den del af Upperudsvattnet, som benämnes Spången. Härifrån går elfven genom Hjerterudssunden in i Svanfjorden och vidare ut i Venern vid Köpmannebro.

Med erinran, att Vernerns höjd öfver hafvet utgör 44·09 meter, antecknas här nedan några tal, utvisande i meter enahanda höjd för åtskilliga här ofvan omförmälda sjöar: Bengtsbrohöljen 89·7, Råvarpen 59·1, Åklången 57, Öfre Holn 48·1, Iväg 101·2, Grann 101·6, Torrsjön 102·1, Vångsjön 106·9 och Ärfven 116·4.

Det är på den nu beskrifna vattenvägen från södra änden af Stora Le till Vernern, med dess förgrening upp i Silsjöarne, som den farled på en sträcka af 255 kilometer framgår, hvilken,

med dertill hörande kanalverk och slussar, benämnes *Dalslands kanal* och anses vara den vackraste i landet.

Ungefär 5 kilometer ofvanför Köpmannebro utfaller i Venern den helt korta *Kärkilsån*, hvilken kommer från sjön Änimmen. I denna sjö utmynnar Ärrsjön, som emottager vatten från Knarrebynsjön och Edslan. Dessa fyra sjöar ligga ofvanför hvarandra på en sträcka af 32 kilometer, de tre sistnämnde förenade med korta, forsande vattendrag. Änimen har ytterligare ett aflopp, som vid Snäcke kanal leder ut i Upperudsvattnet. Läget öfver hafvet anses utgöra, för Änimen 46·9, för Ärrsjön 48·4, för Knarrebynsjön 103·9 och för Edslan 129·2 meter.

Utom de större sjöar, som blifvit här ofvan omnämnda vid redogörelsen för vattensystemen för Upperudselfven med Laxsjön samt Kärkilsån med Änimen, finnas i trakterna häromkring öfver 300 mindre sjöar och tjärnar.

Om man vidare följer Vernerns strand, är det första mera betydande vattendrag, man härefter påträffar, *Rolfskärselfven*, hvilken, under sitt föregående lopp känd under namnen Hvitlandaån och Tydiebäcken, utmynnar i Tössöbäcks skärgård. Vattnet från de sinsemellan förbundne sjöarne Hålsjön, Furusjön och Rådanetjärn samlas genom ett tillflöde från norr i Käppesjön. Från en sydlig vik af sistnämnda sjö utgår den ifrågasvarande bäcken. Den upptager genom Bodanebäcken från Handskesjön och Sotebybäcken alla tillflöden från norra delen af Tössö socken och flyter derefter till Tydiesjön, slingrande sig i många bugter genom slättlandet söder om Tössö kyrka. Från Tydiesjön fortsätter den derpå under namn af Rolfskärselfven till Vernern. Hålsjöns höjd öfver hafvet är 136·8, Furusjöns 128·7, Rådanetjärns 105·3, Käppesjöns 94·2, Handskesjöns 135·7 och Tydiesjöns 45·9 meter.

Längre upp, vid Åmåls stad, utfaller *Åmålsån*, hvilken, upprinnande ur Nedre Kalfsjön, genom denna sjö afleder vattnet från Öfre Kalfsjön och Ömmeln. Ån går först i nordostlig rigtning till Forsbacka, men tager der en sydostlig led och emottager i närheten af Åmål Björkilsbäcken. Under ett stridt lopp bildar ån fall och forsar på flere ställen, i synnerhet vid Torsbacka och Korsbyn. De här nämnda sjöarne hafva en höjd öfver hafvet, Ömmeln af 123·1, Öfre Kalfven af 117·6 och Nedre Kalfven af 113·5 meter.

Slutligen utrinne i Åmålsviken *Berga-* eller *Snapperudsån*, hvilken, kommande från sjön Bovattnet, under sydligt lopp genomflyter Låbsjön och Harsjön, hvilka ligga, den förre 82·2 och den senare 56·9 meter öfver hafvet. Ån har fall vid Kasenberg och andra ställen.

Af det föregående framgår, att inom Vernerns vattenområde afloppet till denna sjö hufvudsakligen eger rum genom Dalbergsån, Holmsån, Upperudselfven, Kärkilsån, Rolfskärselfven, Åmålsån och Berga- eller Snapperudsån.

De vattendrag åter, hvilka inom Vesterhafvets vattenområde bemedla vattnets afförande, äro Högsäters- eller Valboån, Rölundaån och Töftedsån.

Högsäters- eller *Valboån*, hvilken utgör det gemensamma afloppet för alla vatten vester om Kroppefjäll, upprinner vid vestra kanten af Ödskölds moar, hvilka hon derpå i sydlig rigtning genomflyter. Derifrån inkommer ån snart i Valbo härad och framgår från dess nordöstra hörn åt sydvest till en början öfver den förut omnämnda lilla dalslätten, men sedermera genom en bred dal till Högsäters kyrka, derunder från öster emotta-

gande dels vid Öxnäs ett tillflöde från Ragnerudssjön och dels vid Illesäter Svingån från Svingsjön. I en dal af alltmåra af-tagande bredd böjer sig ån vid nämnda kyrka åt vester, men går, efter emottagande vid Krakatorp af Häröån från Härösjön åter åt söder förbi Färgelanda och Torps kyrkor ned till Ellenesjön. Härunder inmynnar i ån ungefär midt emellan nämnda kyrkor vid Dyratorp Lillelfven, hvilken kommer från Nyckelvattnet och vid Stigen bildar fall, hvarmed drifves, förutom qvarnar och sågar, en yllefabrik. Efter att från Ellenesjön hafva tagit en vestlig led och genomflutit Viksjön, inkommer ån vid sitt uttrinnande ur denna sjö under namn af Munkedalselfven i Bohuslän, hvarest hon utfaller i Qvistrumselfven, hvilken åter utmynnar i Saltkälleviken. Ån bildar under sitt 55 kilometer långa lopp fall vid Öxnäs och Ellenö äfvensom vid flere andra ställen, hvarest en mängd qvarnar och sågar finnas anlagda. Svingsjön ligger 194⁵, Nyckelvattnet 107² och Ellenesjön 69 meter, allt öfver hafvet.

Rölandaån kommer från Marsjön på gränsen emellan Rölanda och Lerdals socknar, går först 2 å 3 kilometer åt öster, men tager derefter sin led rakt åt norr på en sträcka af omkring 12 kilometer, till trakten vid sydliga ändan af Stora Le. Efter en tvär vändning framrinner ån härifrån nära 19 kilometer i sydvestlig riktning, och förenar sig vid gränsen mot Bohuslän med Töftedalsån. Vid sitt inträde i nämnda landskap får ån namn af Örekilselfven, genomflyter Kärsjön, ändrar derefter ånyo benämning till Qvistrumselfven och utrinne i Saltkälleviken.

Töftedalsån har sina källor i mossar och kärr emellan Stora Le och Boksjön och flyter i rakt sydlig riktning, tills hon, såsom ofvan nämnts, inmynnar i Rölandaån efter omkring 26 kilometers lopp. Ån mottager strax nedom Mons jernvägsstation ett tillflöde från Töftesjön och Skottsjön, som ligga, den förra 163² och den senare 160 meter öfver hafvet.

Under det sålunda alla de tre nu nämnda vattendragen hafva sitt utlopp åt söder genom Qvistrumselfven i Saltkälleviken, finnas på gränsen mot Norge och Bohuslän fyra fjällsjöar, Boksjön, Norra, Mellersta och Södra Kornsjöarne, hvilka med de forsar, genom hvilka de sammanbindas, delvis tillhöra Vedbo härad, på en sträcka af omkring 28 kilometer, och afböda sitt vatten norrut genom Svinesund i Vesterhafvet. Dessa sjöar, af hvilka den sistnämndas södra del ligger helt och hållet inom Bohuslän, få nemligen der genom *Kyne elf* aflopp till sjön Bullaren, hvilkens vatten har sin väg åt norr genom Idefjorden i Svinesund. Boksjöns höjd öfver hafvet är 164⁷ meter, Kornsjöarnes omkring 140 meter.

Hvad härefter angår landskapets förnämsta *slättbygder och dalgångar*, så upptages såsom bekant nästan hela den södra hälften af östra Dal af den stora och vidsträckta *Dalboslätten*.

Denna slätt, hvars gränser i norr och vester blifvit i det föregående omförmälda, begränsas i öster och söder af de längs Venerns strand fortlöpande låga bergkullar, hvilka mot söder erhålla större utbredning och sammanhänga med den småkuperade bergstrakten i norra delen af Väne härad. Omfattande en areal af omkring 457 kvadratkilometer, kan slätten icke i hela dess vidd öfverskådas, enär stundom skogbeklädda bergkullar inskränka synvidden. Under det slättens medelhöjd öfver Venern utgör 18 meter, höja sig dessa bergkullar vanligen 6 till 9, någon gång 15 till 18 meter öfver slätten. Den högsta bergs-

toppen, som är belägen strax vester om Rys kyrka, stiger till 48 meter.

Jordmänen inom Dalboslätten utgöres till hufvudsaklig del af lera och sand. Dessa jordarter förekomma såväl hvar för sig som på mångfaldigt sätt blandade med hvarandra. Åkerleran intager den ojemförligt största arealen, men har föga mågtighet och är i allmänhet mycket sandblandad. En egen varietet af sådan lera, som i orten kallas »rödfinma», förekommer ock här och der, men i synnerhet öster om den samling berg-hällar, som sträcka sig efter gränsen emellan Erikstads och Grinstads socknar. Svämmler finnes äfven, dock med någon betydligare utbredning allenast på de genom Håstefjordens sänkning torrlagda fälten. Aflagringar af sand äro icke ovanliga, företrädesvis utefter fjället och stränderna till Venern. Bland ställen, der mera vidsträckta och mäktiga sådana aflagringar finnas, böra nämnas den så kallade Jernsjöskogen i Jerns socken och norra sidan af den stora udde, som i östra delen af Grinstads socken utskjuter i Venern. De nu omförmälda i dagen liggande jordarterna äro nästan öfverallt lagrade på ishafslera af god beskaffenhet. Att döma efter de många kemiska analyser, som blifvit verkställda på slättens olika jordarter, kunna dessa i sig sjelfva ingalunda i allmänhet anses ofructbara. De ofta ogynsamma skörderesultaten kunna derföre icke tillskrifvas jordmänen, utan anledningen dertill måste sökas i andra orsaker, sasom otillräcklig afdikning, för grund och vid otjenlig tid företagen plöjning samt felaktig växtföljd med deraf följande utsugning. Slätten innesluter jemväl flere större och mindre mossar.

Vid hemmanet Backa i Gunnarsnäs socken utlöper i slätten *Ärfvens dal*, hvilken sträcker sig åt söder från sjön Råvarpen öfver sjön Stora Ärfven och blir för kulturen något afsevärd först under sin fortsättning från sistnämnda sjös sydliga ände till slätten, en längd af omkring 8 kilometer. Omgifven af skogbärande berg stryker dalen på denna sträcka fram med temligen jemnlöpande bredd af ungefär 700 meter, tills den hastigt krymper samman till en smal dalkjusa, som på 1 kilometers längd leder genom fjället ut till slätten. Under det denna dalkjusa hufvudsakligen består af skogsmark, är dalen i öfrigt upp till Ärfven öfverallt odlad till omkring $\frac{2}{3}$ af sin areal. De återstående egorna utgöras förnämligast af naturlig äng, som finnes allestädes i dalen. Förutom svämmler, som aflagrat sig omkring ett ådrag i granskapet af sjön, är jordarten i dalen företrädesvis myllrik lerjord på botten af ishafslera. Endast fläckvis och på en sträcka af några hundra meter utgöres den af sandjord på underlag af grus.

Äfven *Aklängens dal*, som går parallelt med den nyss nämnda dalen, kan anses mynna ut mot slätten. Från sjön Åklängen sträcker den sig åt norr till Råvarpen och åt söder öfver Kötsjön och Näsöl. Den är lång och djup och har ringa eller ingen betydelse för jordbruket.

Om vi nu från Nordals härad, hvarest de nu omförmälda dalgångarne äro nästan helt och hållet belägna, vända oss till den del af östra Dal, som inbegriper Tössbo härad, så är förut erinradt, huruledes här finnes en mindre slät, den så kallade *Tössöslätten*, hvilken emellertid har en areal af endast omkring 23 kvadratkilometer och är än ytterligare inskränkt genom flere här och der uppstickande bergkullar. Denna slätt ligger, såsom förut omnämnts, 6 till 9 meter öfver Venern, med åt norr och

vester tilltagande höjd. Nästan hela slätten är odlad och består af lermylla på botten af ishafslera.

Ett par mindre dalgångar utmytna i denna slätt och kunna anses såsom förgreningar deraf. Den ena är den, hvari Hvitlandaån framrinner och hvarest Hanebols pappersbruk och trämassfabrik äro belägna. Dalen, som utgår från Käppesjön, är i början inskränkt inom trånga gränser och blir af någon betydelse först omkring hemmanen Vestra och Östra Hvitlanda, hvarest den på en sträcka af ett par kilometer före sitt utmynnande i slätten uppnår en bredd af nära 1 kilometer och utgöres af odlad åkerlera på botten af ishafslera. Den andra är Sotebydalen, som genomflytes af Sotebybäcken och begränsas af skogbevuxna höjder. Den sträcker sig, med 1 kilometers bredd, genom odlade lermarker från hemmanet Dalen till slätten, en längd af omkring 2 kilometer.

Från sydliga spetsen af Tydiesjön, hvars nordvestra del utgör gräns för slätten, utgår en dæld, hvilken under namn af *Björbydalen* fortlöper åt söder genom hemmanen Björbyn och Lågan till Hängelöviken, en sträcka af omkring 9 kilometer. Dalen är till hemmanet Lågan väl begränsad af skogbärande höjder, men så smal, att dess bredd knappast någonstades öfverstiger 500 meter. Under den senare sträckningen är den bredare, men mera ojemn och mångbugtande. Den är öfverallt odlad; och jordmänen utgöres af åkerlera på botten af ishafslera.

I öfrigt finnes i häradet odlad jord nästan öfverallt, der berörda jordmän förekommer. Sålunda hafva vi odlad bygd norr om Åmålsviken, omkring Harajön, på en del ställen vid Åmålsån och Björkilsbäcken, omkring Jakobsbyn samt vid Vassviken.

Häradets mest betydande *dalgång* är den, som inemot dess vestliga gräns från *sjön Edslan* sträcker sig nästan rakt åt söder öfver Knarrebysjön, Ärrsjön och Ånimmen, samt sålunda omfattar jemväl de emellan dessa sjöar belägna landområden, genom hvilka de forsar, som sammanbinda sjöarne, framrinna. Med vexlande bredd har dalen en längd af 27 kilometer. Den kan från det på en höjd vid Knarrebysjön belägna hemmanet Linheden öfverskådas i hela sin längd och företer nästan öfverallt särdeles yppig vegetation med naturtaflor af hänförande skönhet.

På den omkring 2½ kilometer långa sträckan emellan Edslan och Knarrebysjön har dalen en bredd af omkring 1 kilometer, men är endast delvis odlad. Ångar och beteshagar ligga nemligen vester om den i dalgången nedsänkta lilla sjön Bräcketjärn, under det i norr och söder derom äfvensom till någon del på dess östra sida finnas odlade, kyrkoherdebostället Edsleskog med Bräcke stom och länsmansbostället Näs tillydande egor, hvilka bestå af sandmylla, merendels på botten af grus. Omgifven af höga berg och grusåsar med barr- och löfskog upptager här efter Knarrebysjön hela dalens botten på en utsträckning i längden af 4½ kilometer och i bredden af 500 å 650 meter. Dalen nedom sistnämnda sjö till Ärrsjön, hvarest Lisafors pappersbruk och den vackra egendomen Kristinedal äro belägna, är 3 kilometer lång. Den är till en början 1 kilometer bred, men vidgar sig småningom mot söder, så att den vid Ärrsjön uppnår en bredd af omkring 2 kilometer. Jordmänen i denna del af dalen, som öfverallt är under sädeskultur, består i den östra hälften nedom nämnda bruk företrädesvis af lermylla på lerbotten, men på någon sträcka af svämbildningar, hvaremot den ofvanför samma bruk och i den vestra hälften, med undantag af mindre

fläckar, der lerjord finnes, består af krossgrus, hvilket hvilar på kalkig grusbotten och är ganska bördigt. Den här efter på en sträcka af 5½ kilometer vidtagande sjön Ärr är på vestra sidan begränsad af höga skogbärande berg, men har på östra sidan mera låglända, mot sjön sluttande, bergiga stränder, der smärre hemman med ömsom skogbevuxna, ömsom odlade egor, med lera i dagen, finnas. Genom en smal skogbevuxen landremsa, med ett utskjutande näs på ena sidan, för på den andra en kort ström ut i den vackra sjön Ånimmen, hvilken på en sträcka af 11 å 12 kilometer här efter ligger nedsänkt i dalens botten. Äfven omkring Ånimmen är dalen begränsad af höjder, som bära omvexlande barr- och löfskog. Men dessa höjder stupa i allmänhet icke ned i sjön, utan ligga på något afstånd derifrån och lemna sålunda på stränderna något, om än ringa utrymme för åkerbruket. Sådant är förhållandet företrädesvis omkring norra hälften af sjön, der dalen, som till en bredd af 2 kilometer upptages af sjön, har en sidoutsträckning af tillhopa 3½ kilometer. Här finnes å ömse sidor af sjön odlad bygd, i allmänhet med lera i dagen; och här ligger på en längsträckt ö den natursköna egendomen Henriksholm. Omkring södra hälften af sjön är dalen smalare och stränderna oftast mera bergiga och skogbevuxna, men äfven här finnes flerstädes i sänkorna emellan bergen odlad lerjord. Till upplysning om dalens höjdläge erinras om de deri liggande sjöarnes höjd öfver hafvet, som utgör för Edslan 129·2, för Knarrebysjön 103·9, för Ärrsjön 48·4 och för Ånimmen 46·9 meter.

Närmast i vester om Tössbo härad ligga de trakter af Vedbo härad, hvilka företrädesvis innefatta det bergland, hvaraf den öfre delen af landskapets östligaste höjdsträckning består. Här finnas omkring Laxsjön några dalgångar, som böra omnämnas.

En bland dessa är den, hvari sjön Lelången har sin bädd och som från denna sjö sträcker sig i sydöstlig riktning förbi Billingsfors bruk till Laxsjön samt, efter dess mellanliggande dalbäcken, fortsätter från Laxsjöns södra del ned till sjön Råvarpen, på båda sidor begränsad af höga berg och sluttningar. Denna dal bildar en af Dalslands kanals vackraste passager, men har ringa betydelse i kulturhänseende. Den öfre dalen upptages helt och hållet af sjön Lelången; och den nedre från Bengtsfors till Råvarpen är smal och skogbevuxen. Dalens höjdförhållande framgår af förut lemnade uppgifter. Lelången ligger 93·6, Laxsjön 75·5 och Råvarpen 59·1 meter, allt öfver hafvet.

En annan, likaledes mindre betydande dal är den, som från hemmanet Kättilsbo har en bågformig sträckning åt sydost till Råvarpen. Dalen är i allmänhet mycket smal, men utbreder sig söder om Tisselskogs kyrka omkring det vid sjön belägna hemmanet Högsbyn till en bredd af omkring 1 kilometer. Under det den öfre dalen består af skogsmark, är den nedre på en sträcka af 3 å 4 kilometer från hemmanet Liden till sjön under sädeskultur. Åkerjorden utgöres mestadels af grus eller sand, men omkring Högsbyn af lera.

En tredje dalgång af något större vikt, *Laxarbydalen*, sträcker sig från hemmanet Backa vid Haresjön åt sydväst till Laxsjön vid Laxarby kyrka, en längd af omkring 4½ kilometer. Den är i begynnelsen smal, men vidgar sig småningom, så att den i trakten omkring nämnda kyrka har en bredd, som torde uppgå till ungefär 1½ kilometer. Dalen är i allmänhet odlad och har åkrar af sandjord på grusbotten.

Ortens med hänsyn till bördigheten mest betydande dalgång är utan tvifvel *Stenebydalen*, hvilken utefter Stenebyån sträcker sig från sjön Iväg till Laxsjön. Med en längd af 6 å 7 kilometer har dalen en betydligt omvexlande bredd. Från Iväg till Brohögen under Grimmerud, derunder dalen framgår i nordlig rigtning, är den till en början, nedom Steneby prestgård, mycket smal, men vidgar sig strax der ofvanför till en bredd af ungefär 400 meter och uppnår omkring hemmanen Åsen och Efnebyn en sidoutsträckning af nära 1 kilometer. Inemot Brohögen, der dalen viker af mot nordost, afsmalnar den åter, så att bredden vid Grimmerud knappast uppgår till 300 meter. Sedan dalen härefter gått genom ett trångt pass, utbreder den sig ånyo något, så att den omkring hemmanet Högen vid Laxsjön är vid pass 400 meter bred. Vid de ofvannämnda ställen, der dalgången är sammanträngd, är den begränsad af rätt höga, branta berg, men, der den är mera utbredd, bestå dess sidor af jordsluttningar, krönta med berg. Höjderna omkring dalen, hvars terräng är ganska omvexlande, i det smärre berg och kullar här och der uppskjuta, äro bevuxna företrädesvis med barrskog, men till någon del med löfskog. Dalen är öfverallt odlad och i allmänhet ganska bördig. Jordmänen utgöres till det mesta af lera på lerbotten, omvexlande dock omkring Steneby kyrka och mot nordost med sandmylla på underlag af lera. På de låga stränderna till än, hvilka stundom vid flod öfversvämmas, träffas svåmlera och svämsand. Strax vester om gården Åsen finnes dylik sand på botten af lera. Norr derom består den låga marken kring ån af svåmlera, med torfdy till underlag, och sedermera ånyo af svämsand ända upp till Brohögen.

Ganska jemna odlade marker, öfverallt med lera i dagen, utbreda sig i öfrigt omkring Baldersnäs med det derunder lydande hemmanet Fjäll, på vestra sidan af sjön Ertingen och sydvest vid sjön Iväg.

När vi nu vilja öfvergå till vestra Dal, för oss vägen dit lämpligast genom den dalgång, hvilken, såsom förut omtalats, genomtväras den höjdsträckning, hvarigenom landskapets berörda del skiljes från dess östra hälft.

Denna dalgång, hvilken kallas *Bäckedalen*, utgår från Teäkerssjön och utbreder sig derifrån på en sträcka af omkring 5 kilometer i nordvest till Bäcke kyrka, der den utmynnar mot Ödskölds moar. Dalens begränsning utgöres af fjällryggar, bestående af berg eller grushöjder, hvilka på södra sidan bära namn af Teäkersfjället och merendels äro bevuxna med ung barrskog. Dalens bredd, som vid Teäkerssjön utgör vid pass 300 meter, ökar sig småningom, så att den vid norra ändan torde uppgå till 1 kilometer eller något deröfver. Öfverallt under sädeskultur, består jordmänen i den nedre något kuperade delen af dalen hufvudsakligen af lermylla på lerbotten, men i den öfre, som är mera jemn, af sandblandad, sämre mylla på underlag af grus. Genom dalen rinner den bäck, hvilken, kommande från Marajön, ger upphof åt Krokån, en af Dalbergsåns begynnelsegrenar.

Den ofvan beskrifna Bäckedalen leder, såsom förut nämnts, ut till Ödskölds moar och dermed till dess slätt, som i norr begränsas af landskapets mellersta höjdsträckning och utbreder sig åt söder till hemmanen Önne och Tvetane, der den sammantränges och öfvergår i Valboåns dalgång. Denna slättmark med dess förgreningar har en vidd af omkring 75 kvadratkilometer; dess längd utgör ungefär 18 kilometer och dess bredd 3 å 4

kilometer. Slättens nordliga hälft bildar Ödskölds moar, i söder begränsade af den vidsträckt Bredmossen och Vättungsmossen, hvilka äfven tillhöra slätten. Sedermera vidtager den nästan öfver allt odlade dalslätt, hvartill Valboåns dalgång ofvanför nämnda hemman utvidgar sig. Om slättens höjdförhållanden antecknas, att moarne, hvilkas höjd öfver hafvet ingenstädes öfverstiger 180 meter, hafva en medelhöjd af 155 meter, samt att slätten nedanför ligger 120 å 150 meter öfver hafvet.

Under det Ödskölds moar bestå af rullstensgrus på grusbotten och äro tjenliga allenast till skogskultur, är jordarten i den nordliga hälften af den nedanför belägna odlade bygden företrädesvis mosand på underlag af ishafslera, men sedermera går nämnda slags lera nästan öfverallt i dagen, med undantag af en sträcka utefter den till större delen inom slätten belägna Tvetane mosse, der aflagringar af svåmlera finnas.

Såsom i det föregående erinrats, kan *Valbodalen*, som utmynnar från slätten, anses taga sin början vid Önne och Tvetane. Derifrån stryker dalgången fram med i det närmaste sydlig och sydsydvestlig rigtning till Högsäters kyrka och böjer här af, först åt vester och sedermera åter i mera sydlig rigtning förbi Färgelanda och Torps kyrkor ned åt Ellenesjön. Från denna sjö fortsätter dalen åt vester öfver Viksjön till gränsen af Bohuslän. Dalen är temligen väl markerad af berg, som med få undantag äro skogbevuxna. Den har en längd af omkring 40 kilometer. Att angifva dess bredd möter någon svårighet. Vid hemmanen Skallejö, Horntveten, Torsberg, Östby, Mossetorpet, Strömsäter och Klofvane sammantränges dalen på korta stycken till obetydlig bredd. På andra ställen åter vidgar den sig mera än vanligt, såsom i trakten af Högsäters och Färgelanda kyrkor, i närheten af Ödeborg och norr om Ellenesjön. Såsom allmänt omdöme torde emellertid kunna uttalas, att dalens bredd vexlar från Önne till hemmanet Stockelanda emellan 2 och 2½ kilometer, från sistnämnda ställe till Ellenesjön emellan 1 och 1½ kilometer och från denna sjö till Viksjön emellan 500 meter och 1½ kilometer.

Med undantag af de ofvanberörda stycken, der dalen är särdeles trång, äfvensom af sådana platser vid än, hvarest vattenverk finnas anlagda, är hela dalen under sädeskultur. Det i dalen förhärskande jordslaget är ishafslera, som längre upp mot de begränsade bergen och höjderna blir sandblandad. Mot dalgångens midt finner man stundom ett mer eller mindre tjockt lager af sand på leran. Dessutom förekomma flerstädes utmed än svåmlera och svämsand, den förra rik på växtsamlingar samt dytorf, delvis uppblandad med svåmbildningar. Dessa sistnämnda aflagringar bilda en mycket bördig jordmån, som likväl vanligen lider af för högt grundvatten, tidtals till och med af öfversvämningar. Mellan Ellene- och Viksjöarne finnes svåmlera, som är mycket gifvande. Ishafsleran är i regel af mycket god beskaffenhet, så att, om jordbruket icke alltid lemnar rik afkastning, detta icke är beroende af jordmänen, utan af dålig afdikning och vanhäfd.

Vester om Valbodalen och i ungefär samma rigtning som denna löpa två rätt betydliga dalgångar. Den ena af dessa är Lerdalsdalen, hvilken genom en af små sänkor genomdragen, några kilometer bred rygk skiljes från den odlade, ganska bördiga bygden i Rennelanda och Råggårds socknar. Den andra är den egendomliga dal, som från närheten af Råggårds kyrka sträcker sig norr ut till Ed och derifrån åt sydvest förbi Rö-

landa och Gesäters kyrkor till länsgränsen vid Krokstad i Bohuslän.

Lerdalsdalen har sin begynnelse något nedom landsvägen vid Gillanda i Gesäters socken och framgår derifrån rakt åt söder genom Gesäters och Lerdals socknar till hemmanet Bodane på gränsen mot Bohuslän, en sträcka af ungefär 10 kilometer. Den är djup och begränsad af berg samt har en temligen jemnloppande bredd af nära 1 kilometer, utom på en mindre sträcka nedom hemmanet Höghult i Lerdals socken, der den är sammanträngd inom mera trånga gränser. I dalen, som i allmänhet är odlad, ligger Lerdals kyrka och framrinner en liten bäck, som utfaller i den i Bohuslän belägna Sannesjön, mot hvilken dalen utmynnar. Ishafsleran i dalgången går stundom i dagen, men är till ganska stor del täckt af sand, som dock merendels har ringa mäktighet.

Den andra af de ifrågavarande dalgångarne är den, hvari Rölundaån framrinner, och hvilken sålunda, liksom denna ä, har en rakt nordlig och en sydvestlig sträckning.

På dess förstnämnda sträckning utgår *Rölundaåns dalgång* från hemmanet Starlanda, strax ofvanför Råggårds kyrka, och fortsätter derifrån genom Råggårds och Rölunda socknar till hemmanet Kolslätt i Dals-Eds socken, utgörande en längd af 15 kilometer. Under det dalen inom förstberörda socken begränsas dels af mossar och dels af berg, är den i de båda sist omnämda socknarne omgifven af nästan sammanhängande bergskedjor, hvilka i sin helhet äro skogbärande. Dalens bredd vexlar i allmänhet emellan 1 och 2 kilometer, men upptager längst i norr öfver hemmanen Skalltorps och Vestra Torps egor allenast omkring 500 meter. Öfverallt odlingsbar, är dalen ock, med färre undantag, i sin helhet under sädeskultur. Jordmånen, som består af ömsom sand- och ömsom lerjord, på grund af omvexlande sand och lera, är i allmänhet bördig, med undantag af sådana ställen, hvarest, såsom vid hemmanen Rot, Hästhagen och Högen, odlingen egt rum medelst bränning.

Den sydvestliga fortsättningen af dalen sträcker sig med en längd af 25 kilometer från Kolslätt genom Dals-Eds, Rölunda och Gesäters socknar till hemmanet Röane i Krokstads socken af Bohuslän. Inom förstnämnda socken, hvarest dalens längd utgör 4½ kilometer, är dalgången trång — dess bredd utgör endast 250 å 300 meter — och begränsad dels af höga, branta, med löf- och barrskog beklädda berg, samt dels af lerkullar, hvilka, höjande sig här och der i dalgångens sluttningar, i allmänhet bära löfskog. Dalen, hvars natur på denna sträckning är storartad och anslående, lämpar sig icke här för odling, utan begagnas till kreatursbete eller höfångst, hvilken merendels utfaller riklig. Med en längd af 10 kilometer, har dalen inom Rölunda socken en bredd, som vexlar emellan 500 meter och 2 kilometer. Med undantag af sjelfva stränderna till ån, hvilka användas till höskörd, består dalen här af odlade egor, hvilka med jemn yta långsamt slutta mot ån från de omgifvande skogbärande bergens fot. Jordmånen, som utgöres af lermylla, är rätt bördig, men mindre gifvande på flere områden, der, såsom vid hemmanen Lurketorp och Ökna, odlingen skett genom bränning. Genom Gesäters socken har dalen en längd af 8 kilometer, men dess bredd upptager endast 1 å 1½ kilometer. Den är äfven här omgifven af berg, som på den östra sidan äro skogbevuxna, men på den vestra kala och ödsliga. Jorden på denna sträcka af dalen består af god och bördig lera och är

under sädeskultur öfverallt, der icke dess kuperade beskaffenhet lagt hinder i vägen för odling.

I den nu beskrifna dalgången utmynnar vid hemmanet Södra Kalsäter i närheten af Bohuslänska gränsen *Töftedalsdalen*, som genomflytes af Töftedalsån och kan anses börja vid torpet Bastedalen under Klefmarken i Dals-Eds socken, hvarifrån den framgår i nästan rakt sydlig riktning, genom denna och Töftedals socknar, ett kort stycke in i Gesäters socken. Dalgången sträcker sig till en början, under en utbredning i längden af 6 kilometer och i bredden af 1 å 2 kilometer, genom af bergshöjder begränsade mad- och mossmarker, hvilka benämnas efter hemmanet Mon och ligga ofvanför jernvägsstationen af samma namn. Af dessa marker har en areal af omkring 200 hektar blifvit under perioden afdikad och är nu delvis under sädeskultur. Sedermera, från nämnda jernvägsstation till hemmanet Bintorp i Töftedals socken, en sträcka af omkring 7 kilometer, består dalen nästan uteslutande af sumpig och bergbunden skogsmark, som är otjenlig till odling. Den öfriga dalen inom sistnämnda socken, som är ungefär 8 kilometer lång och 1 kilometer bred, är odlad och består af svag lermylla på grusbotten. På den korta sträckan inom Gesäters socken har dalen obetydlig bredd och användes till höfångst.

Dal, med undantag af den stora Dalboslätten, har karakteren af skogsbygd, af hvars landareal nära hälften anses *skogbärande*. Endast på nämnda slätt i Bolstads, Grinstads, Gestads, Erikstads, större delen af Brålanda och sydöstra delen af Örs socknar äfvensom i mellersta delen af Holms, Gesäters och södra delen af Dals-Eds socknar kan brist på skog anses förefinnas. I hela öfriga delen af landskapet äro skogstillgångarne tillräckliga för ortens behof, och lemna öfverskott för afsalu i vestra delen af Sundals-Ryrs, norra delen af Dalskogs, nordvestra delen af Örs och vestra delen af Skålleruds socknar samt i större delarne af Valbo och Tössbo härad och i synnerhet i Vedbo härad.

Skogarne bestå mest af tall och gran, här och der af björk och andra slag af löfträd. Den till spiror och plank dugliga skogen finnes väl på sina ställen ännu i behåll, men är mestadels afverkad, så att tillgången företrädesvis består af ungskog. Af export till Norge och försäljning från ortens sågverk af sågadt virke, företrädesvis i Göteborg, äro de gröfre skogstillgångarne ganska starkt anlitade. Det klenare virket åter har mycket vidsträckt användning, i synnerhet vid ortens många trämassfabriker, men äfven, fastän i mindre grad, för försäljning af grufstöttor. Afverkningen bedrifves också till sådan omfattning, att den knappast kan anses hålla jemna steg med återväxten. Skogsmarkerna hafva dock så stor utbredning, att skogens förödande icke synes vara att befara, åtminstone ännu på länge.

Någon kronopark finnes icke på Dal, men, enligt kungl. brefvet den 5 december 1890, är förordnad, att för bildande af en dylik skola för sammanlagdt omkring 90,000 kronor inköpas hemmanet Granan med Buxåsen jemte åtskilliga andra hemmans andelar i Kroppefjäll, i Valbo och Sundals härad, tillsammans 2,274 hektar. De förberedande åtgärderna för detta köp hafva ännu icke hunnit afslutas.

De *vattensjuka markerna* upptaga ganska betydande områden på Dal. På Dalboslätten finnas flere mycket stora torfmossar, men mindre sådana, bildade af dytorf, äro deremot der ingalunda allmänna. Dessa stora mossar utgöras till största delen af mer

eller mindre dålig mosstorf, som hvarken är användbar till odlingsmark eller fullt lämplig till brännmaterial. Ehuru något så när tjenlig bränntorf kan erhållas blott utmed mossarnes kanter och stundom endast på större djup, äro dock torftag öppnade i samtliga mossarne, hvilka för den skogfattiga orten hafva ganska stor betydelse. Två af de största mossarne, Ske- och Ekenäsmosse, hafva blifvit undersökta af statens landbruksingeniör, hvilken i deröfver afgifven berättelse förklarar dem begge, den förre till 2 och den senare till 1 meters djup, innehålla förträffligt material till torfströ.

Slättens förnämsta torfmossar äro Tronemossen med ett yt-innehåll af 870 hektar samt de förenämnda Skemossen, som med en areal af 750 hektar är 3 till 7 meter djup, och Ekenäsmossen, hvilken, innehållande en yta af 375 hektar, har 6 till 9 meters mäktighet. Här belägna mindre, men dock rätt anse- nliga mossar, med ett djup af 2 till 4 meter, äro bland andra Hästefjordens mossar, Dyremossen i Frändefors socken, Kärrs- mossen, Långemossen och Näsmossen i Sundals-Ryrs socken, Skerrudsmossen i Gestads socken, Multemossen i Brålanda socken, Näsmossen i Grinstads socken och Skakeruds- eller Svarte- mossen i Erikstads socken.

I den öfriga delen af landskapet, hvarest ännu finnes god tillgång på skog, hafva mossarne mindre vikt såsom brännma- terial, ehuru de äfven här vinna någon användning för sådant ändamål. Dymarken i de mindre mossbildningarne, hvilka här förekomma ganska talrikt, tillgodogöres åter rätt allmänt medelst odling. Förutom det ofvan omförmälda odlingsföretaget vid Mon har den anse- nliga Bremossen i Bäcke socken blifvit under perio- den torrlagd. I öfrigt hafva några större mossodlingar icke blifvit verkställda.

Utom de vid flere tillfällen omförmälda vidsträckta kärr- och mosstrakterna ofvanför Mon, må här nämnas följande mera anmärkningsvärda mossfält: Tingvallamossen i Rölanda socken, Vättungsmossen i Bäcke socken, Tvetanemossen i Jerbo socken, Öjemossen i Råggårds socken, Härslättsmossen i Rennelanda socken och Tjufmossen i Torps socken.

Enligt uträkning dels efter Ekonomiska Kartverkets stom- kartor och dels efter de topografiska kartorna hafva kärr och mossar inom landskapets olika socknar följande utbredning:

Socken.	Hektar.	Socken.	Hektar.
Holstad	—	Edaleskog.....	412·7
Brålanda	291·2	Fröskog.....	82·8
Erikstad.....	42·4	Mo	287·6
Frändefors	2,766·6	Tydie.....	44·5
Gestad.....	23·6	Åmåls stadsjord.....	57·6
Grinstad.....	107·4	Åmåls landsförsamling.....	242·2
Sundals-Ryr.....	1,006·7	Åniskog	300·0
Sundals härad 4,237·9		Tösö.....	143·4
		Tösbo härad 1,570·8	
Dalskog.....	1,020·0	Färgelanda.....	491·6
Gunnarsnäs	24·4	Högsäter	614·6
Holm	66·8	Jerbo.....	1,390·6
Jern	2·5	Lerdal	352·4
Skällerud.....	124·4	Rennelanda	283·2
Ör	335·6	Råggård	1,261·0
Nordals härad 1,573·7		Torp.....	1,013·0

Socken.	Hektar.	Socken.	Hektar.
Valbo-Ryr.....	493·1	Rölanda	983·5
Ödeborg	775·3	Steneby	190·2
Valbo härad 6,674·8		Tisselskog.....	463·5
Bäcke.....	462·9	Torrskog.....	569·6
Dals-Ed	2,811·2	Töftedal	1,789·3
Gesäter	83·3	Värvik.....	405·7
Håbol	708·1	Ärtemark	677·7
Laxarby.....	875·5	Ödsköld	647·5
Nössemark	1,090·2	Vedbo härad 11,758·2	
		Summa 25,815·4	

Rörande de *geologiska förhållandena* på Dal må till slut yttras några ord.

Dals berggrund, hvilken genom mångfalden af deri ingående bergarter och det ofta mycket egendomliga sätt, hvarpå dessa förekomma, företer en hos oss rätt ovanlig geologisk omväxling, består, i stort sedt, af två formationer, af hvilka den ena om- fattar urbergen eller bildningarna från jordens äldsta danings- period — granit, gneis, m. m. — och den andra den så kallade dalformationen, en, relativt till urbergen, yngre serie af sand- stenar och skiffrar.

Landskapets urberg kunna åter indelas i tre afdelningar, den första omfattande gneiser och urgraniter, den andra porfyr- arter jemte dem åtföljande finkorniga skiktade bergarter eller granuliter, och den tredje relativt yngre graniter.

Gneiserna hafva sin hufvudsakliga utbredning i landskapets vestligaste del, der de äro så godt som allenarådande och i all- mänhet utgöras af en grå, tydligt både skiktad och skiffrig gneis. I landskapets sydöstra del, på Dalboslätten, utgöres deremot berggrunden till en stor del af röda gneiser eller gneisartade berg- arter. Utgående från det förstnämnda gneisområdet i vester, möter man mot öster allt mera granitiska bergarter; och när man passerat en linie, som går ungefär från Torrskog i norr till Ödeborg i söder, äro bergarterna i öfvervägande grad granitiska — man är med ett ord inne på området för urgraniterna, hvilka hafva sin största utbredning inom landskapets nordöstra och mellersta delar.

Det största fältet af porfyrier och med dem sammanhörande bergarter finnes i Tösse och Tydie socknar samt i nordöstra delen af Åniskogs socken, men äfven annorstädes uppträda porfyrartade och granulitiska bergarter, såsom i Laxarby socken öster om sjön Svärdlången, i Holms socken och, såsom smala men långsträckta zoner, i trakten söder om Rådanefors och norr om Åmålsviken samt på några andra ställen.

Af jemförelsevis yngre graniter finnas, utom några mindre, tvenne större områden, af hvilka det ena utbreder sig från Hästefjorden mot norr inmot Öresjön och det andra upptager trakten vester om Åmål. Inom det förre området är bergarten rödaktig, medelgrof och temligen kvartsig, inom det senare äfven- ledes ganska grof, men mindre kvartsig och mera fältspatrik.

Den af sandsten, kvartsiter, skiffrar, m. m. bestående lager- serie, hvilken blifvit kallad dalformationen, har sin hufvudsak- liga utbredning inom östra Dal, der den intager ett långsträckt område — ungefär från Öresjön i söder till Edslaren i norr — från hvilket flere förgreningar utgå, vanligen följande mera mar- kerade dalsträckningar, såsom Bäckedalen, sänkan från Laxsjön öfver Ivägssjön och till sjön Grann, dalen söder om Östra Silen

och några andra mindre. Dessa förgreningar och utliggare, liksom också på sätt och vis sjelfva hufvudpartiet, äro i allmänhet starkt inklämda mellan urformationens bergarter. Detta förhållande häntyder derpå, att dalformationen blott är en rest af en ursprungligen vida mera utbredd bildningsserie.

Dalformationens fyra hufvudafdelningar eller »lag» äro bottenlag, skifferlaget, kvartsitlaget och lianeskifferlaget. Af dessa är, såsom namnet antyder, det förstnämnda äldst och består nederst vanligen af antingen konglomerat eller breccieartade bildningar eller — med andra ord — af hårdnade grusmassor, uppkomna genom förutvarande bergarters förstöring. Ofvanpå dessa bildningar följer en mäktig, hård sandsten, som utgör hufvudmassan af bottenlaget.

Skifferlaget består öfvervägande af lerskiffer, men med inlagringar af dels sandsten och dels kloritsten. Kloritstenslagren äro ej sällan ganska mäktiga och hafva flerstädes en betydlig utbredning, såsom öster om sjöarne Änimen och Svanfjorden, söder om Uppered och vester om sjön Stora Ärfven. Lerskifferarne dela sig på tvenne hufvudlager, det ena liggande under, det andra öfver kloritstenarne. I det förra, som uppträder utefter nordöstra sidan af Bäckedalen, sydost om Halängen, sydost om Baldersnäs samt på flere andra ställen, är bergarten vanligen starkt kalkhaltig; i det senare, som flerstädes har stor utbredning, såsom öster om Öresjön, samt vester om Änimen, Svanfjorden och Stora Ärfven, är kalkhalten mindre.

Kvartsitlaget, som nästan uteslutande består af en mäktig bildning af ljus, ofta nästan rent hvit kvartsit, och lianeskifferlaget, som utgöres af en grof, grå skiffer, förekomma endast inom dalformationens hufvudområde, der de bilda en zon, som stryker från sjön Edslaren i norr till Rostocks brunn, sålunda omfattande det ifrågavarande områdets bergigaste och mest kuperade trakter.

Dalformationens nu omtalade olika länkar äro alla hvad man kallar sedimentära bergarter, d. v. s. sådana, som bildats genom afsättningar i vatten. Deras lager lågo således ursprungligen helt och hållet eller åtminstone närmelsevis horisontalt, men träffas nu nästan aldrig i sådant läge, utan mestadels starkt uppresta, stundom till och med omstjelpa. Detta beror derpå, att hela Dals berggrund varit underkastad starka sammanpressningar, hvilka synas hafva verkat i riktning från vester mot öster.

Bland Dals många bergarter tilldraga sig endast några få intresse för sin *praktiska användbarhet*.

Flere af de på Dal förekommande arterna af granit äro genom utseende och andra egenskaper ganska lämpliga såsom byggnadsmaterial; men då de, i följd af sina förklyftningsförhållanden, ej kunna i nu förevarande hänseende mätas sig med Sveriges förnämligare granitvarieteter, hafva de hittills erhållit en endast lokal och ganska inskränkt användning.

En bergart, hvilken ej spelar någon väsentlig rol i Dals bergbyggnad och derföre icke blifvit i det föregående omnämnd, men som dock har en viss teknisk betydelse, är täljsten, hvilken utmärker sig för seghet, eldfasthet och den lätthet, hvarmed den låter bearbeta sig. Den förekommer såsom vanligen ej särdeles stora körtlar i gneis och träffas således företrädesvis inom vestra Dal. Bland de många täljstensbrott, som varit eller äro under bearbetning, må här omnämnas: ett vid Tegen i Ödeborgs socken, ett öster om Björnebyn i Töftedals socken, ett på Kölens skog och ett söder om Ramsbyn i Torrsbogs socken samt ett vid Hökhult och ett vid Gällsbyn i Ärtemarks socken. Öfver-

allt sker brytningen endast i ganska liten skala, och tillverkningsvärdet torde för alla Dals täljstensbrott knappast uppgå till mera än några hundra kronor om året. De föremål, som tillverkas, äro hufvudsakligen grytor, spiselhållar och ugnsbottnar.

Man har försökt använda flere af Dals skiffrika bergarter till takskiffer, men endast en har dertill visat sig fullt lämplig, nemligen den lerskiffer, som i ett jämförelsevis föga mäktigt lager ligger underst i dalformationens stora skifferlag, skild från detta senares hufvudmassa genom ett litet sandstenslager. Det är således på detta lerskifferlager, som Dals alla något betydande skifferbrott äro öppnade. De tre förnämsta — de enda, som egentligen kunna kallas stora — äro Hällans, Källsvikens och Halängens, i hvilka lerskifferns användbarhet till takskiffer beror icke blott derpå, att bergarten är särdeles homogen och närmelsevis kalkfri, utan äfven i väsentlig mån derpå, att den är starkt »förskiffrad» och med lätthet låter klyfva sig i tunna skifvor.

På kalksten är Dal i det hela fattigt. Kalkstensförekomster finnas visserligen på många ställen inom dalformationens område, men de äro hvarken stora eller goda. Kalkbränning har dock flerstädes egt rum, men endast i ganska liten skala. De största kalkstenslagren uppträda i närheten af Laxsjön, nemligen dels vid Skåpanäs, öster om Billingsfors, och dels mellan Laxsjöns östra vik och Kölvattnet.

Till brynstenar har en randig lerskiffer i Skålleruds socken — dels från Hindön och dels från stranden sydväst om Snäcke — sedan gammalt blifvit använd. Flere andra af Dals skiffer- och sandstensarter torde ock vara för detta ändamål brukbara.

En del af den ljusa kvartsit, som bildar dalformationens kvartsitlag, torde vara brukbar för ändamål, der ren kvarts är behöfelig. I mindre utsträckning har den ock blifvit använd vid masugnsdrift; och för kvartstegelfabrikation har begagnats en till utseendet särdeles ren kvarts från Rufön, nära Snäcke.

Från dalformationens yngsta lag, lianeskiffern, har med fördel hemtats såväl plansten som qvarnsten. De förnämsta planstensbrotten äro belägna vid Kopparbol i Dalsbogs socken. Qvarnstensbrott hafva öppnats flerstädes i det öster om sjön Stora Ärfven belägna Lianefjället, men bearbetas numera endast obetydligt.

Dals malmfyndigheter skilja sig väsentligt från de flesta andra sådana i vårt land, i det att de ej, såsom de senare, äro lagerbildningar, utan gångbildningar. De förekomma hufvudsakligen i landskapets nordöstra del, synnerligast inom Tydie, Änimbogs och Skålleruds socknar, der ett stort antal i ost-vestlig riktning förlöpande kvartsgångar äro malmförande. De innehålla dels svafvelmetaller, såsom brokig kopparmalm, kopparglans, fahlerz samt blyglans, och hafva i dessa fall brutits på koppar och silfver, dels ock jernglans. Dessa fyndigheter hafva i allmänhet fört rika, men föga uthålliga malmer; och de mangfaldiga, såväl i äldre som nyare tider gjorda försöken att drifva dem hafva slutat med förlust.

Hvad angår de *lösa jordlagren*, har Dal så till vida karakteren af kustlandskap, att dess bergshöjder äro vida mindre jordtäckta, än hvad fallet i allmänhet är i det inre af vårt land. De lösa jordlagrens utbredning är således hufvudsakligen inskränkt till låglandet samt till dalar och sänkor mellan bergshöjderna.

Likasom öfver hufvud inom mellersta Sverige, är krossgruset eller morängruset den äldsta lösa aflagringen och ligger

i regeln närmast på berggrunden, der denna ej är blottad. Detta grus är inom landskapets högre belägna delar mestadels icke täckt af andra jordlager. Den största delen af Dals skogsmark utgöres af krossgrus.

Företrädesvis tjenliga till skogsmark äro äfven de bildningar af rullstensgrus, som flerstädes förekomma och bland hvilka Ödskölds moar äro de största. Åtskilliga stora aflagringar af sand, såsom t. ex. på vissa sträckor utmed Venern inom landskapets sydliga del, äro ock till en del skogbärande.

Dals förnämsta åkerjord utgöres af lera, företrädesvis glaciallera, men delvis äfven åkerlera, hvilken stundom såsom ett föga mäktigt lager täcker glacialleran. Af hvad tillförene anförts framgår, att leran har sin största utbredning på Dalbosläätten, men att den är ganska allmän äfven inom vestra Dals stora dalgångar och de mindre dalsänkorna i landskapets norra del. Den stiger i regeln ej till större höjd än 150 à 160 meter öfver hafvet eller ungefär samma nivå, hvartill landet under den senaste geologiska perioden varit sänkt under hafsytan. Denna nivå angifves flerstädes genom aflagringar af skalgrus, hvilkas innehåll häntyder på, att de blifvit uppkastade vid stränderna af ett arktiskt haf. Bankar af sådant grus förekomma vid Kockerudstorp i Värviks socken, vid sjön Råvarp — den s. k. »Tusendalersbacken» — vid Dammen och Kasen i närheten af Billingsfors med flere ställen.

Mosanden intager väl ej stora områden på Dal, men användes på flere ställen till åkermark och är temligen fruktbar, der den ej är allt för mäktig och, såsom oftast är händelsen, hvilat på lera. I det föregående är redan omförmäldt, hurusom odlad sandjord finnes i norra delen af Jerbo socken, i Bäckedalen, i Laxarbydalen med flere andra ställen. Enahanda är förhållandet äfven annorstädes, såsom utmed Vernerns sydliga stränder, omkring Dalskogs kyrka, i trakten kring Södra Dینگelvik och öster om sjön Iväg i Steneby socken.

Det är dock icke alltid, som leran och sanden stått till buds för åkerbruket, utan man har dervid fått nöja sig med det mera svårarbetade krossgruset. Så är nästan öfverallt händelsen i de högre bergs- och skogsbygderna, der — i synnerhet i Vedbo härad på båda sidor om Stora Le — detta grus har sin största utbredning och andra jordarter, som kunna träda i jordbrukets tjenst, mera sparsamt förekomma.

För Dals rikedom på mossar, äfvensom för deras beskaffenhet och användning, är redan förut redogjort.

Städerna. Från landsbygden öfvergå vi nu till länets städer, hvilka, fem till antalet, äro Venersborg, Borås, Alingsås, Ulricehamn och Åmål.

Venersborg. Med en ålder af omkring 250 år, har staden sitt upphof ur en mindre stad från medeltiden, hvaraf numera nästan alla spår försvunnit på den plats, der den legat. Denna Venersborgs föregångare var den lilla vid Vassbottens södra strand belägna staden Brätte, hvars ålder ingen känner, men som antages vara anlagd i medlet af femtonde århundradet eller möjligen redan dessförinnan. I anledning af den förödelse, som Brätte stad under krigen med danskarne upprepade gånger lär undergått, har staden sannolikt tid efter annan fått särskilda förmåner sig tillförsäkrade, såsom ock inhemtas af de senast för staden den 4 januari 1620 utfärdade privilegierna, i hvilka äldre dylika åberopas. Staden var funderad för att bemedla

trafiken emellan Vermland och Dal å ena sidan samt Lödöse å den andra. Det jern, som från förstnämnda orter fördes öfver Venern, kunde nemligen, i anseende till fallen i öfre delen af Göta elf, icke skeppas vidare, utan aflastades vid den lilla stadens lastageplats vid Korseberga, för att genom borgerskapets försorg derifrån forslas landsvägen till Åkerström, der elfven var segelbar. Då emellertid staden »för sin olägliga situations skull mehr och mehr syntes af sig komma och förringas», erhöi borgerskapet nådig befallning att, till stadens »flor, uppväxt och förkofring, flytta och transportera honom på en lägligare ort vid Hufvudnäs, hvarest han måtte bekvämligare kunna funderas, förvidgas och bebyggias». Här, på en landtunga vid Vernerns södra ände, börjades i följd deraf år 1642 anläggningen af den stad, som, efter en mot danskarne uppförd skans, benämndes Venersborg. Staden erhöi af drottning Kristinas förmyndare privilegier, innefattande, bland andra fördelar, jemväl öfverlåtelse af de staden Brätte beviljade förmåner. Dessa privilegier blefvo den 12 november 1646 af drottningen bekräftade.

Under det den plats, hvarpå Venersborg sålunda anlades, var genom Göta elf skild från större delen af Vestergötland, var den emellan Venern och Vassbotten liggande sanden med den derigenom framgående segelleden jemväl otjenlig och hinderlig för samfärdseln med Dal. Regeringen förordnade därför redan år 1646, att staden skulle uppföra en bro öfver elfven vid Rånnum samt lägga och förfärdiga broar öfver passen vid Venersborg. Dessa broar, hvartill ortens allmoge anbefaldes framföra virke, voro kostbara och svåra att anlägga och måste upprepade gånger ombyggas. De spela därför en viss rol i stadens äldre historia.

Rånnumsbron — eller såsom den äfven kallas Nyebro — uppfördes öfver elfvens största fall ofvan Trollhättan och var första gången färdigbygd år 1649. Då några brokar icke kunde till stöd för byggnaden anbringas i fallet, visade sig emellertid snart, att bron icke hade nödig hållbarhet. Oafsedt att bron tid efter annan upprefs, för att hindra danskarnes framfart, måste den under de första 30 åren två gånger ombyggas. Först år 1680 erhöi bron enligt plan, som uppgjordes af Polhem, en konstruktion, som betryggade dess bestånd och ännu är bibehållen. För brons underhåll, hvilket fortfarande åligger staden, erläggas bropenningar, enligt kungl. brefven den 1 september 1664 och den 22 april 1685. Brotullen är af staden utarrenderad för 800 kronor om året.

Dalbobron hade fordom, med sin nuvarande utgångspunkt från Venersborg, sitt fäste på Dal mera åt norr, dit bron ungefär vid dess midt vek af i en trubbig vinkel. Under en häftig storm natten till den 1 januari 1773 raserades bron af det från Vernern påträngande vattnet. Bron, för hvars passerande bropenningar enligt kungl. brefvet den 5 juli 1728 uppburos, blef till en längd af 624 meter af staden uppbyggd i dess nuvarande räta riktning, med något kontant bidrag af Dal, som i anledning deraf, enligt den 13 juni 1785 med staden träffad öfverenskommelse, hvilken af Kungl. Maj:t den 2 november samma år fastställdes, betingade sig befrielse såväl från bropenningarne, som från vidmagthållandet af vägen emellan bron och Djupe-dalsbro. Sedermera har underhållet af bron bekostats af staden, ända tills det af anledning, som här nedan skall angifvas, öfvertogs, först år 1826 af Direktionen öfver segelfarten emellan Venern och hafvet samt sedermera år 1838 af Nya Troll-

hätte kanalbolag. Några afgifter för trafiken å bron ega numera icke rum.

I följd af sitt läge i närheten af norska gränsen hemsöktes den unga staden tidigt af krigets härjningar, i det den redan år 1644 intogs och afbrändes af danskarne. På härefter af borgerskapet gjord begäran, »att staden måtte varda med ett staquett bevärd mot allt fiendtligt anfall», blefvo, enligt kungl. resolutionerna den 24 december 1652 och den 16 augusti 1654, vallar med grafvar anlagda rundt omkring staden samt tre skansar uppförda, en söder om nuvarande cellfängelset, en vid Göta elfs mynning och en vid Gropbron, såsom ock äldre teckningar öfver staden visa. Staden intogs år 1676 åter af danskarne, hvilka då ånyo brände staden och raserade befästningarne, som sedermera icke iståndsattes. Året derpå härjades staden af en eldsvåda, hvarvid kyrkan och 54 mestadels nybygda boningshus, — mera än en tredjedel af staden — lades i aska. Härefter förskonades staden från dylika olyckor ända till år 1834, då den ännu en gång hemsöktes af en ödeläggande brand, derifrån endast kyrkan, landshöfdingeresidenset, länsfängelset och några få smärre byggnader blefvo räddade.

Då Göteborgs stad med Askims och Säfvedals härad samt ön Hisingen år 1679 skildes från länet, hvarmed Dal året derpå förenades, blef Venersborg länets hufvudstad. Till ordningsnumret den 28 bland rikets städer, tillhör staden, jemlikt kungl. brefvet den 11 april 1853, deras tredje klass. Staden, enligt kungl. kungörelsen den 16 mars 1858, medgifven stapelstadsrätt upphörde, enligt kungl. kungörelsen den 7 augusti 1867, med sistnämnda års utgång.

Enligt den stadsplan, som efter 1834 års brand uppgjordes och redan samma år fastställdes, är staden särdeles regelbunden. Genom länsresidenset, med det derutanför liggande stora torget samt planteringar omkring kyrkan och museibyggnaden är staden delad i två hälfter, hvilka åter genom hvarandra vinkelrätt korsande breda gator äro afdelade i kvarter. På grund af den nya stadsplan, som jemlikt byggnadsstadgan för rikets städer blifvit uppgjord och vunnit nådig fastställelse den 24 mars 1882, har staden 556 tomter, af hvilka 406 äro bebyggda med 362 boningshus och 16 offentliga byggnader. Af boningshusen äro 12 uppförda under femårsperioden. Stadens förnämsta mera allmänna byggnader äro kyrkan, länsresidenset, länslasarettet, läroverks-huset, museibyggnaden och stadshuset, som inrymmer bland andra lägenheter äfven teater.

Venersborg är försedt med gas- och vattenledningar, som tillhöra staden, och har en väl ordnad hamn, skyddad mot Venerns nordliga vindar genom två vågbrytare, hvilka blifvit af Nya Trollhätte kanalbolag uppförda. Enligt privilegierna och kungl. resolutioner hade staden af ålder uppburit åtskilliga seglationsavgifter, men, efter föregången underhandling om dessa avgifters afstående, blef i fråga härom, genom kungl. brefvet den 14 december 1825, förordnadt, att alla stadens på segelfarten grundade inkomster för fartyg eller varor, såsom hamn-, bom- och broppenningar, äfvensom hvad staden tillflutit i arrende för Dalbobron, skulle från och med år 1826 öfverlätas åt Direktionen öfver segelfarten emellan Venern och hafvet under vilkor, att staden för alltid befriades från vidmagthållandet af då varande eller framdeles blifvande anstalter och inrättningar för segelfarten förbi staden äfvensom från underhållet af Dalbobron och vindbryggan, samt att staden, såsom ersättning för ofvan-

nämnda inkomster, af direktionén årligen erhöle 2,000 riksdaler banko. År 1838, då Nya Trollhätte kanalbolag bildades, öfvertog detta bolag nämnda direktionens befattning med segelleden förbi Venersborg och dermed förbundna skyldigheter och rättigheter mot staden. Sedan bolaget vidtagit alla de anstalter, som för segelledens ordnande voro nödiga, träffades emellan bolaget och staden ett af Kungl. Maj:t genom nådigt bref den 28 juli 1852 fastställt aftal, hvarigenom gränsen emellan bolagets och stadens dispositionsrätt öfver sundet bestämdes, så att staden erhöill rätt att fritt förfoga öfver hamnen och den närmast derintill belägna del af sundet. Hamnområdet blef härefter genom stadens försorg uppmuddradt och försedt med kajbyggnader af sten. På derom gjorda underdåniga framställningar, erhöill härefter staden genom kungl. brefven den 23 november 1852 och den 4 april 1854 rätt att, för betäckande af de med hamnens ordnande och underhåll förenade kostnader, få intill 1857 års slut enligt taxa uppbära afgifter för varor, som lossades eller lastades i hamnen, äfvensom för fartyg, som begagnade hamnen. Förnyade taxor å sådana afgifter hafva sedermera blifvit för fem år i sender utfärdade, senast den 10 april 1890. Under år 1890 utgjorde hamnavgifterna för lossade varor 2,769 kronor 69 öre, för lastade varor 1,403 kronor 93 öre, för 273 ankomna och afgångna segelfartyg 615 kronor 41 öre samt för 1,753 ankomna och 515 afgångna ångfartyg 3,923 kronor 66 öre, eller tillhopa 8,712 kronor 69 öre.

Enligt stadens privilegier konfirmerades staden de *hemman*, som varit den gamla staden Brätte efterlåtna, nemligen 1 mtl Vassända, $\frac{1}{2}$ mtl Gunnarstorp, 1 mtl Amunderyd eller Amnered, 1 mtl Stora Espered och $\frac{1}{2}$ mtl Korseberga. Utom dessa så kallade gamlestadshemman *donerades* staden 2 mtl Hufvudnäs, 1 mtl Torpa, $\frac{1}{2}$ mtl Källshagen, $\frac{1}{4}$ mtl Björkholmen och $\frac{1}{8}$ mtl Hufvudnäsön.

Samtliga dessa hemman, tillhopa utgörande $7\frac{7}{8}$ mtl, finnas ock i 1654 och 1877 årens jordeböcker för Naglums och Vassända socknar upptagna såsom under Venersborgs stad privilegierade, med den skiljaktighet allenast, att, under det något hemman med namnet Gunnarstorp icke enligt dessa jordeböcker finnes, i dem deremot är antecknadt, att $\frac{1}{2}$ mtl Knutsbol är till staden donerad. Det måste emellertid dess hellre antagas, att benämningarne Gunnarstorp och Knutsbol afse samma $\frac{1}{2}$ mtl, som såsom sannolikt förekommer, att det förstberörda namnet, såsom det äldsta, blifvit begagnadt i de äldre, staden Brätte gifna privilegierna och derifrån öfvergått i de för Venersborg utfärdade, under det deremot den yngre benämningen å hemmanet blifvit upptagen i den först sedermera uppgjorda jordeboken.

Derjemte räknas till stadens donationsjord jemväl lägenheten Stora Nygårdsängen, utan att dock känt är, huruvida denna lägenhet, som ligger intill hemmanet Korseberg, tillhör detta eller annat donationshemman, eller annorledes i egenskap af donationsjord disponerats af staden. De handlingar, som staden innehar, lemna nemligen i detta hänseende ingen annan upplysning, än att, enligt beskrifningen till en år 1787 af landtmätarne Hans H. Lindskog och L. J. Beckeman verkställd uppmätning af en del af donationsjorden, Stora Nygårdsängen blifvit bland denna jord särskildt upptagen såsom en ega, hvilken staden för längre tid tillbaka tillbytt sig af kronan mot en annan lägenhet, Kilamossen i Åse härad af Skaraborgs län.

Vid den redogörelse, som här nedan lemnas för donationsjordens användning, har tjänat till ledning dels ofvanberörda år 1787 författade karta med beskrifning, dels en af förste landtmätaren J. E. Gyllenspetz åren 1877—1881 upprättad karta med beskrifning öfver uppmätningen af en del af donationsjorden, samt dels en af ingenjören Gustaf Ljunggren år 1856 efter vederbörligt förordnande uppgjord karta öfver de till staden lydande egor med tillhörande summarisk beskrifning. Enligt dessa handlingar skall donationsjordens areal, impedimenta oberäknade, utgöra 1,110 hektar.

Hvad dervid först angår gamlestadshemmanen, så har ett af dem, $\frac{1}{2}$ mtl Korseberga, hvilket, jemte lägenheten Stora Nygårdsängen, ligger invid Karlsgrafs södra sida, sina egor skilda från de öfriga hemmanen genom Vassända prestgård, under det åter dessa senare, 1 mtl Vassända, $\frac{1}{2}$ mtl Gunnarstorp eller Knutsbol, 1 mtl Amnered och 1 mtl Stora Espered, hafva sammanhängande egor söder om nämnda prestgård. Jordlotter finnas ännu, hvilka, under benämning 1 mtl Amnered, 1 mtl Stora Espered och $\frac{1}{4}$ mtl Knutsbol, utgöra särskilda hemmansbruk, men huruvida dessa hemmansbruk motsvara hemmanens verkliga egovälde, känner man i sjelfva verket lika litet med någon säkerhet, som man vet, hvilka egor som tillhöra det återstående $\frac{1}{4}$ mtl Knutsbol och $\frac{1}{2}$ mtl Vassända. Ehuru den uppmätning af någon del af donationsjorden, som år 1787 egde rum, endast såtillvida rörde de ifrågavarande hemmanen, att några torp derå ingingo i denna förrättning, vill det dock af den dervid upprättade karta med beskrifningen synas, som, under det utmarken till alla dessa hemmanen varit samfällig, inegorna till de två förstnämnda hemmanen då varit särskilda och till läget kända. Af tillgängliga handlingar och belägenheten synes också sannolikt, att de jordlotter, hvilka nu häfdas under benämning Amnered och Stora Espered, äro ungefärligen desamma, som i äldre tider tillhört dessa hemman; att de till det nuvarande $\frac{1}{4}$ mtl Knutsbol lydande inegor jemte en annan inegolott, som nu under benämning $\frac{1}{4}$ mtl Grönlid särskildt brukas, motsvara inegoväldet till $\frac{1}{2}$ mtl Gunnarstorp eller Knutsbol; samt att de öfriga inegorna tillhöra $\frac{1}{2}$ mtl Vassända.

Af egorna till Korseberg med Nygårdsängen, hvilka enligt 1877—1881 årens karta utgöra 97 hektar 82 ar, tillhöra fortfarande staden allenast 12 hektar 68 ar, som äro för dess räkning utarrenderade, men återstoden, 85 hektar 14 ar, är under enskild eganderätt. De öfriga gamlestadshemmanen, hvilkas yt-innehåll uppgår till 454 hektar 21 ar, har staden i behåll, med undantag af lägenheterna Tegen och Kullen om tillhoppa 31 hektar 21 ars rymd, hvilka tillhöra enskilda personer och synas vara afsöndrade från hemmanet Vassända. Af stadens 423 hektar bestå omkring 138 hektar af åkerjord, som, förutom 4 hektar 70 ar, hvilka brukas till prestgården, är upplåten på arrende, samt återstoden af egor, hvilka af staden användas till skogskultur.

I fråga härefter om den öfriga donationsjorden, med en areal af 557 hektar 97 ar, så äro inegorna för hvarterdera af hemmanen Hufvudnäs, Torpa, Källshagen, Björkholmen och Hufvudnäsön å den åberopade kartan af år 1787 upptagna i särskilda egofigurer, men utmarken, som uppgifves vara för alla hemmanen gemensam, i en egofigur. Vid jämförelse emellan denna karta och den åberopade af Gyllenspetz uppgjorda kartan finner man, att den ifrågavarande donationsjorden vunnit användning sålunda:

	Hektar	ar.
att i stadsplanen, hvars tomter till större delen egas af enskilda, blifvit af hemmanens utmark intagna	49	19
att staden af denna utmark ännu eger i behåll dels af de till skogskultur använda så kallade Brännerna.....	3	97
dels två äldre begravningsplatser.....	1	52
samt dels lägenheten Torpa.....	25	32
att af inegorna till hemmanet Hufvudnäs användas till kyrkogård omkring.....	3	40
att staden vidare eger i behåll inegorna till hemmanet Björkholmen, hvilka, under benämning af Holmängen, användas till fattiggård.	41	42
att lägenheten Kyrkängen å hemmanet Källshagens egor är af staden disponerad till kyrkan och för dess räkning utarrenderad.....	5	36
att inegorna till hemmanet Hufvudnäsön likaledes af staden disponeras och äro upplåtna på arrende.....	29	62
att åtskilliga uppgrundningar med mera dylikt, som ansetts tillhöra staden och äro utarrenderade, utgöra omkring.....	9	87
samt att återstoden, med undantag af någon mindre landremsa utmed ett ställe af stadsplanen, der jord, som i öfrigt faller inom denna plan, blifvit af staden inköpt, är under enskild eganderätt.....	388	30
Summa	557	97

Donationsjorden innefattar det område, inom hvilket stadens rådhusrätt eger utöfva domsrätt. Derjemte eger staden hemmanen $\frac{1}{4}$ mtl Djupedalen med Hunnegården och $\frac{1}{4}$ mtl Grönvik i Frändefors socken. I afseende på åtkomsten till dessa hemman utvisa stadens handlingar, att Kungl. Maj:t dels genom resolution den 16 augusti 1654 anbefalt landshöfdingen i länet att söka förmå egarne af skatterätten till det förstnämnda hemmanet att denna rätt godvilligt afstå, då Kungl. Maj:t sedermera ville staden dermed favorisera och benåda, samt dels genom resolution den 28 november 1660 tillåtit staden att tillbyta sig det sistnämnda hemmanet mot kronolägenheten Lerdalen. Å dessa hemman, af hvilka staden på grund häraf kommit i besittning, har staden den 12 januari 1866 erhållit skattebref.

Hemmanen, hvilka i sin helhet egas af staden, skola, enligt Ljunggrens åberopade karta, innehålla, förutom impedimenta, 38 hektar 60 ar inegor samt omkring 510 hektar skogs- och betesmark. Åkerjorden är utarrenderad, med undantag af någon löningsjord till en skogsvaktare, men skogsmarken begagnas för skogskultur.

Vid sammanfattning af det ofvan anförda visar sig dels, hvad angår donationsjorden, att till stadsplanen, hvaraf staden delvis är egare, deraf åtgått,..... hektar 49·19
att staden i öfrigt fortfarande innehar..... » 556·16
och att återstoden egas af enskilda..... » 504·65 1,110·00
samt dels, i fråga om den öfriga jorden, att staden är ensam deraf egare..... hektar 548·60.

Då, enligt de senaste officiella uppgifterna rörande hela arealen af stadens jord, denna uppgår till 1,742 hektar 10 ar, så hafva impedimenta, hvilka enligt 1856 års kartebeskrifning beräknats till 97 hektar 35 ar, sedermera genom odlingar minskats till..... hektar 83·50

Summa hektar 1,742·10.

Af arrende för hemman och lägenheter beräknades stadens inkomst för år 1890 utgöra 7,284 kronor.

Genom Venern samt genom Trollhätte, Dalslands och Seffle kanaler har staden vidsträckta kommunikationer sjöledes, under det den genom Uddevalla—Venersborg—Herrljunga jernväg står i förbindelse, vid Öxnered med Bergslagsbanan, vid Herrljunga

med vestra stambanan och vid Håkantorps järnvägen till Lidköping. Gynnad, som staden sålunda är, af lätta kommunikationer, borde den kunna hastigt gå framåt, särskildt i handel, näringar, fabriksdrift och sjöfart. Sådant är emellertid dess mindre förhållandet, som staden under det sista decenniet härutinnan snarare synes hafva varit i tillbakagående utom beträffande fabriksdriften, hvori någon förkofran vunnits.

Folkmängden, hvilken vid 1890 års slut utgjorde enligt presterskapets uppgift 5,613 och enligt mantalslängden 5,476 personer, har sedan slutet af år 1880 ökat allena med 131 personer enligt den förra och 75 personer enligt den senare.

I följd af den utbredning, som landthandeln vid järnvägsstationer och annorstädes vunnit, har området för stadens *minut-handel* småningom minskats, under det handel i större omfattning eller för landthandelns förläggande endast undantagsvis idkas. År 1890 funnos 46 handlande, hvilka, med betjening af 68 personer, i bevilning erlade 1,099 kronor 68 öre, under det att statistiken för år 1880 upplyser, att handlandenas antal då utgjorde 52, betjeningen 67 personer och bevilningen 1,233 kronor. Äfven spanmålshandeln har aftagit i följd deraf, att tillfälle till afsättning för spanmål numera finnes vid många stationer å ortens flere järnvägar.

Handtverkerierna och andra dermed jämförliga näringar hafva sedan lång tid tillbaka varit af mindre betydelse och äro fortfarande inskränkta till fyllande af behovet i staden och dess närmaste omnejd. År 1880 hade staden 64 handverkare med en arbetsstyrka af 152 personer och bevilning af 747 kronor, men år 1890 utgjorde handverkarnes antal endast 56, deras arbetspersonal 108 och deras bevilning 622 kronor 20 öre.

Fabriksdriften, för hvilken staden genom sitt läge synes företrädesvis lämpa sig, har väl ökat sig, men är ej heller af någon större omfattning. En mindre mekanisk verkstad med gjuteri och en fabrik för tillverkning af margarin hafva på senare tider anlagts, men af de få fabriker af någon betydelse, som i öfrigt finnas, kan endast skofabriken, som blifvit under femårsperioden ombygd, anses hafva fått sin omsättning ökad i anmärkningsvärd grad. Under det fabriken år 1880 utgjorde 10 med 1,515 maskiner och redskap, 236 arbetare och 416,696 kronors tillverkningsvärde, hade fabriksrörelsen vid 1890 års slut vunnit sådan förkofran, att då funnos 19 fabriker med 1,751 maskiner och redskap, 539 arbetare och 1,014,218 kronors värde å tillverkningen.

Den *sjöfart*, som af stadens invånare bedrifves, har under decenniet betydligt aftagit. För den inrikes sjöfarten voro 44 segelfartyg om 3,495 och 4 ångfartyg om 341 tons dräktighet år 1880 hemmahörande i staden, men år 1890 hade endast segelfartyg till ett antal af 26 och med en dräktighet af 2,112 ton der sin hemort. Den utrikes sjöfarten bedrefs år 1880 med 8 segel- och 2 ångfartyg till sammanlagdt tontal af 2,171. År 1890 användes dertill allena segelfartyg, hvilkas antal utgjorde 5 och tontal tillhoppa 644.

År 1890 utgjorde *bevilningen* i staden för fast egendom 2,124 kronor 94 öre och för inkomst af kapital eller arbete 9,029 kronor 16 öre, eller tillhoppa 11,154 kronor 10 öre. För betäckande af de kommunala och kyrkliga utgifter, hvilka icke kunde bestridas med stadens inkomster, uttaxerades 7 kronor 55 öre för hvarje kronas bevilning. Under det stadens tillgångar i fastigheter, inventarier, fordringar och kontanter beräknades upp-

gå till nära 1,245,000 kronor, var stadens skuld ungefär 765,000 kronor.

Venersborgs församling bildar, i förening med Vassända-Naglums och Väner-Ryrs annexförsamlingar, ett regalt pastorat af första klassen.

Allmänna *undervisningen* besörjes af ett högre allmänt läroverk, en elementarskola för flickor samt af en folkskola med småskolor. Antalet lärjungar utgjorde 1890 års hösttermin, vid allmänna läroverket 181, vid skolan för flickor 87, och vid folkskolorna 762, eller tillhoppa 1,030.

Undervisning i såväl manlig som qvinlig slöjd meddelas i folkskolan; och i staden finnes dessutom förlagd en af staten, länets norra slöjdförening och staden understödd slöjd- och teknisk skola, företrädesvis afsedd att bereda tillfälle till utbildning för sådana ynglingar, som i folkskola visat anlag för slöjd. I skolan, som under 1890 års höst var besökt af 58 elever, anordnas årligen jemväl en teknisk undervisningskurs för qvinliga elever, hvilkas antal nämnda år utgjorde 34.

Vid femårsperiodens slut fanns ännu i staden en af Landstinget anordnad döfstumskola för länet, som numera upphört. Dessförinnan hade dock i den ordning, som i lagen angående döfstumundervisningen den 31 maj 1889 stadgas, blifvit bestämdt, att till Venersborg skulle förläggas döfstumskolan för rikets fjärde skoldistrikt, omfattande Göteborgs och Bohus län, Göteborgs stad, Hallands län, Elfsborgs län och Skaraborgs län.

På grund af donation har staden ett museum, inrymdt i en af donator för ändamålet uppförd prydd byggnad af sten i två våningar. Bland den mängd olikartade föremål, som museet omfattar, torde dess rätt anseliga samling af afrikanska foglar vara mest anmärkningsvärd. Någon af intresse för saken framkallad offervillighet för museet synes icke förefinnas inom samhället. Efter donators för flere år sedan timade fränfalle hafva museets samlingar icke vunnit någon nämnvärd tillökning.

Helsovården besörjes af en stadsläkare; hvarjemte förste provinsialläkaren i länet samt en provinsialläkare äro stationerade i staden. Der finnas också lasarett för länets norra sjukvårdsdistrikt med särskild läkare och ett staden tillhörande epidemiskt sjukhus.

Fattigvården bestrides dels genom kontanta bidrag och dels genom fattigas intagande på stadens fattiggård. På den del af donationsjorden, som kallas Holmängen, är denna anstalt anordnad med en byggnad af sten i två våningar, afsedd för 100 hjon och bostad åt föreståndare, en mindre byggnad med 7 celler för sinnessjuka samt erforderliga uthuslägenheter, allt till ett brandförsäkringsvärde af 49,600 kronor. Lägenheten, hvarå framfödas 3 hästar, 20 kor och 15 svin, har åkerjord till en areal af omkring 25 hektar, hvilkas afkastning anses utgöra 60 å 75 hektoliter råg, 185 hektoliter hafre och 220 hektoliter rotfrukter. Efter beräkning i medeltal har hjonens antal årligen utgjort 75 med en kostnad för hvarje hjon af omkring 130 kronor. Anstalten förvaltas, under fattigvårdsstyrelsens öfverinseende, af en föreståndare. År 1890, då staden hade 446 understödstagare, utgjorde de kontanta utgifterna för fattigvården omkring 23,000 kronor.

Tre *kreditanstalter* finnas i staden: Venersborgs enskilda bank, Venersborgs sparbank och Venersborgs stads hypoteksförening, hvilken omfattar länets samtliga städer jemte Uddevalla.

Borås. Det var urgammal sedvänja, att allmogen i de sju häradena Mark, Veden, Ås, Kind, Redväg, Gäsene och Bollebygd allestädes i landet till afsalu kringförde sina i hembygden tillverkade varor af ull, lin, trä och jern. Denna sedvänja, uppkommen af nödtvång för allmogen att i följd af torftigheten af dessa bygders jordbruk söka sin utkomst genom handaslöjder, tolererades också på grund häraf, oaktadt, enligt medeltidens handelsordinantier, allmogen borde sälja sina varor i närmaste köpstad och all handel på landsbygden var förbjuden. Klagomål öfver det olofliga »landsköp», som, städerna till förfång, utöfvades af allmogen från de sju häradena, framburos dock tid efter annan inför tronen. Häraf föranleddes också konung Gustaf II Adolf, att till denna allmoge ställa en uppmaning att antingen upphöra med sin köpenskap eller ock bygga sig en stad, der den kunde utöfvas. Nära nog i medelpunkten af den ifrågavarande bygden anlades, till åtlydnad af denna befallning, vid Torpa kyrka på Viskaåns strand en stad, som, efter en derinvid belägen bergås, kallades Borås. Uti de privilegier, som två år derefter, den 25 maj 1622, utfärdades för staden, uttalades ock, att som med stadens foundation vore eftertraktadt och sökt, att derigenom måtte afskaffas de »utelöpare», som till förfång för städerna af allmogen användes för deras varors försäljning, stadgades om dessa utelöpare, att ingen af dem derefter skulle hafva lof eller tillstånd till sådant yttermera utlopp kring riket, utan skulle nedsätta sig i staden och der vinna burskap.

Detta förbud synes dock hafva afsett allmogen i de sju häradena, men icke den nya stadens borgerskap. Redan före stadens anläggning hade nemligen regeringen enligt bref den 24 juni 1620 tillförsäkrat dem af allmogen, som ville nedsätta sig i staden, rättighet att sin sedvanliga handel i riket fullfölja och sina varor så derefter som förr, hvart dem täcktes, omkringföra och föryttra, dock med vilkor att de på sina handelsresor medförde bevis af ståthållaren på Elfsborg, att de hos honom gjort anmälan, det de önskade nedsätta sig i staden och der vinna burskap. På ansökan af menige man i staden Borås stadgades vidare i detta ämne genom kungl. brefvet den 29 april 1624, att de, med sina varor af allehanda hemgjordt smide och träarbete samt af hvad eljest der nere i landsäuden gjordes och tillarbetades, finge, efter sina privilegiers lydelse, besöka hvilken ort i riket, de hade lust, samt varorna föryttra och försälja i städerna och å landet; dock att allt annat landsköp skulle vara förbjudet vid straff, hvarom lagen och handelsordinantien förmälde.

Borås blef dock icke ensam om den sålunda medgifna gårdfarihandeln. Trots förbudet fortfor allmogen i de sju häradena att med påsen på ryggen vandra omkring i landet, drivande sin gamla näring. Förnyade förbud utfärdades väl häremot, men då den sekelgamla vanan icke lät sig dermed utrota, blef efter flere i ämnet meddelade regeringsbeslut rättigheten till gårdfarihandeln slutligen år 1680 utsträckt jemväl till allmogen i alla sju häradena. Staden Ulricehamn erhöll samma rätt först år 1803. Den sålunda medgifna handelsrätten, som alltjemt afsåg uteslutande de genom hemslöjd i orten tillverkade varor, ordnades omsider genom kungl. kungörelsen den 29 november 1826 och fortfor att, såsom ett särskildt privilegium, utöfvas, tills genom kungl. förordningen den 18 juni 1864 för en hvar medgafs samma handelsrätt.

Med en idog och handelsvan befolkning tillväxte Borås hastigt i välmåga, men stadens utveckling hämmades af de

eldsolyckor, af hvilka staden fordom hemsöktes i sådan omfattning, att dess äldre historia kan sägas vara skrifven med bokstäfver af eld. Ej mindre än fyra gånger, den 12 december 1681, den 14 juli 1727, den 20 december 1822 och den 14 juli 1827, ödelades staden nästan helt och hållet genom eldsvådor. Det är sålunda från det sistnämnda året, hvarefter staden förskonats från vidare eldsolyckor, som dess utveckling till dess nuvarande utseende kan anses hafva tagit sin början. Sedan år 1681 försedd med en särdeles regulier stadsplan, som i allt väsentligt bibehölls, erhöll staden den 28 maj 1830 stadfästelse å en byggnadsstadga, enligt hvilken trähus fingo der uppföras endast till viss bestämd höjd med en våning. Bebyggd med hus, hvilka i följd häraf äro till storlek och höjd regelbundna, har staden ett utseende af regulier prydlighet, som, i förening med natursköna och väl vårdade omgifningar, gör den till en af våra vackraste mindre städer. Enligt den för staden gällande äldre stadsplanen af år 1830, som dock blifvit genom deri den 23 januari 1891 vidtagna förändringar utvidgad, har staden 398 tomter, af hvilka 353 äro bebyggda med 20 offentliga byggnader och 448 boningshus. Af dessa senare äro 72 uppförda under femårsperioden. Taxeringsvärdet å stadens fastigheter utgör 6,622,000 kronor, deraf 3,711,900 kronor belöpa på jordarne.

Det sålunda angifna förhållandet, att stadens jordar hafva omförmälda höga taxeringsvärde, är beroende derpå, att dit höra, förutom 16 landerier och några fabriker, 5 förstäder, Norrbygårde, Östra Haga, Lugnet, Lidaholm med Daltorp och Brodal, hvilka, belägna utom stadsplanen vid stadens utkanter, äro bebyggda med omkring 400 boningshus, med en der bosatt befolkning af omkring 5,000 invånare, som består företrädesvis af arbetare.

Staden har under sista årtiondet gått betydligt framåt, i synnerhet i industriell rörelse, hvars förkofran väsentligen underlättats genom de många jernvägsförbindelser, staden eger. Genom Borås—Herrljunga jernväg står staden i förbindelse med vestra stambanan vid Herrljunga, genom Varberg—Borås jernväg med staden Varberg och Vestkustbanan samt genom Kinds härads jernväg med Svenljunga. En jernbana mellan Borås och Göteborg är under anläggning.

Folkmängden, hvilken vid 1880 års slut utgjorde enligt presterskapets uppgift 4,723 och enligt mantalslängden 4,754 personer, har sedermera ökats, så att den vid 1890 års slut nära fördubblats, i det den då uppgick till 8,106 personer enligt den förra och 8,142 personer enligt den senare.

Fabriksdriften. Under det fabrikerne år 1880 utgjorde 20 med 1,129 maskiner och redskap, 716 arbetare och 2,841,420 kronors tillverkningsvärde, hade fabriksrörelsen vid 1890 års slut ökats så betydligt, att då funnos 32 fabriker med 4,403 maskiner och redskap, 1,639 arbetare och 6,792,522 kronors värde å tillverkningen.

Handeln. År 1880 funnos i staden 84 handlande, hvilka, med 105 biträden, i beviljning för rörelsen erlade 1,550 kronor 80 öre, under det statistiken för år 1890 upplyser, att handlandenas antal då ökats till 145, deras betjening till 173 personer och beviljningen för deras rörelse till 2,645 kronor 10 öre.

Äfven *handtverkerierna* och andra dermed jemförliga näringar hafva under det senaste årtiondet gått framåt. Så hade staden år 1880 76 handtverkare med en arbetsstyrka af 198 personer och beviljning af 520 kronor. År 1890 utgjorde handt-

verkarnes antal 92, deras arbetspersonal 215 personer och deras beviljning 639 kronor.

År 1890 utgjorde *beviljningen* i staden för fast egendom 2,846 kronor 66 öre och för inkomst af kapital eller arbete 14,525 kronor 87 öre, eller tillhopa 17,372 kronor 53 öre. För betäckande af de kommunala och kyrkliga utgifter, hvilka icke kunde bestridas med stadens inkomster, uttaxerades samma år per beviljningskrona för fast egendom 5 kronor 88 öre och för inkomst af kapital eller arbete 4 kronor 14 öre. Under det stadens tillgångar i fastigheter, inventarier, fordringar och kontanter vid nämnda års slut beräknades uppgingo till omkring 880,000 kronor, var stadens skuld då ungefär 725,000 kronor.

Till stadens ordinarie inkomster höra dess arrenden för *jordar* och en *qvarn*, hvilka år 1890 utgjorde 5,650 kronor. På grund af de för staden utfärdade privilegier, enligt hvilka staden till utrymme och mulbete tillades 5 $\frac{1}{2}$ hemman af Torpa kyrkoby, synes staden, såsom jordeboken visar, hafva kommit i besittning af 1 mtl Torpa, 1 mtl Torpa Värnagården, 1 mtl Torpa Balbogården, 1 mtl Torpa Stommen och 2 mtl Torpa Torpa, eller tillhopa 6 mtl. Derjemte förunnades staden genom kungl. brefvet den 27 maj 1639 till mulbete $\frac{1}{2}$ mtl Nolby Larsagården, och genom kungl. resolutionen den 21 december 1647 Nolby Kronoström eller den s. k. Pikteström, hvilken numera benämnes Ålgårds qvarn. Till stadens utvidgande tillades den vidare, genom kungl. brefvet den 16 februari 1682, kronohemmanet Tokarp, 1 mtl.

Dessa fastigheter, utgörande, oberäknadt Ålgårds qvarn, 7 $\frac{1}{2}$ mtl, torde innefatta stadens donationsjord, till hvilken äfven synes böra räknas skogstrakten Kulsjöbråte, som, vid skifte åren 1793, 1796, 1800 och 1801 å skogsmarken till Torpa socken, tillfallit stadens hemman. Förutom landeriet Olofsberg af omkring 16 hektars ytinnehåll eger staden här af i behåll allenast Ålgårds qvarn, hvaremot den öfriga donationsjorden, deraf nämnda skogstrakt är fördelad på en del tomter i staden, är i enskilda personers ego.

I alla afseenden förenade med staden äro i öfrigt hemmanen Nolby, $\frac{1}{2}$ mtl frälse, och Björkäng med skogstrakten Råddelhult, $\frac{1}{8}$ mtl kronoskatte. Det förstnämnda hemmanet har enligt anteckningar i äldre jordeböcker egts af staden, men egorna dertill, hvilka äro sammanblandade med den öfriga stadsjorden, tillhöra numera enskilda personer. Hemmanet Björkäng åter, hvilket, enligt kungl. brefvet den 24 december 1652 förunnades staden till kapellanens underhåll, men år 1742 skatteköptes af staden, är, med undantag af sagda skogstrakt, som fördelats på tomter, ännu i stadens ego.

Samtliga de här ofvan nämnda fastigheterna hafva, stadsplanen inräknad, en areal af omkring 1,312 hektar och innefatta det område, inom hvilket stadens rådhusrätt utöfvar jurisdiktion. Staden eger dessutom det i närheten deraf i Torpa socken belägna hemmanet Björbo, $\frac{1}{2}$ mtl, med en egovidd af 77 hektar.

Borås församling, i förening med Torpa och Brännhults annexförsamlingar, utgör ett regalt pastorat af andra klassen.

Allmänna *undervisningen* besörjes af ett lägre allmänt läroverk med fem klasser, ett elementarläroverk för flickor samt af en folkskola med småskola. Antalet lärjungar utgjorde 1890 års hösttermin: vid allmänna läroverket 108, vid läroverket för flickor 75 och vid folkskolorna 650, eller tillsammans 833.

Af yrkesskolor har staden 3, nemligen en teknisk elementarskola med särskild väfskola samt en lägre teknisk yrkesskola. Höstterminen 1890 uppgick elevantalet vid de två förstnämnda skolorna till 57 och vid den sistberörda till 75.

I staden, som har vattenledning, bestrides *helsovården* af en stadsläkare. En provinsialläkare har ock der sin station. I öfrigt finnes der södra sjukvårdsdistriktets lasarett med egen läkare.

Borås enskilda bank har i staden sitt hufvudkontor; hvarjemte Göteborgs enskilda bank dit förlagt ett afdelningskontor. Sparbanken i Borås har jemväl der sitt säte.

Alingsås, uppstad, är belägen vid Lillån, som rinner genom staden och vester derom förenar sig med Säfveån nära dess utlopp i sjön Mjörn. Anlagd af borgare från det af danskarne förstörda Nya Lödöse, erhöll staden den 21 september 1619 privilegier, hvilka den 27 maj 1639 bekräftades och utvidgades. Efter ett långt tynande lif har Alingsås haft en period, då det var landets förnämsta manufakturstad. Enligt undfångna privilegier den 22 juni 1724 inrättade nemligen Jonas Alströmer här bland annat den mängd väfverier och fabriker, hvilka anses hafva varit banbrytande för vår industri. Hans här verkställda odling af potatis var ock den första i riket. Under en för sin tid storartad industriell rörelse tillväxte staden hastigt i välmåga och antalet af dess invånare ökades inom kort från 300 till 1,800. Denna tid af förkofran blef dock icke af synnerligen lång varaktighet, utan kan anses upphöra redan med upphäfvandet vid 1765 års riksdag af de privilegier, genom hvilka manufakturerna i Alingsås vid deras uppkomst blifvit understödda. Stadens industriella inrättningar nedlades väl icke i följd här af, men de blefvo småningom af mindre betydelse och upphörde nästan att drifvas efter år 1779, då en stor del af dertill hörande anläggningar nedbrann. De välmagts dagar, som framkallats af stadens storindustri, voro förbi med denna industris förfall. I början af vårt århundrade var Alingsås åter vordet ett mycket obetydligt stadssamhälle, hvars invånare hade att lefva af något litet handel och industri, men mest af jordbruk. Sedermera har väl, med den kringliggande ortens stigande odling och välstånd, äfven handeln och rörelsen i Alingsås ökats, men någon större utveckling har dock staden icke ernått. Enligt den för stadens utvidgning, enligt byggnadsstadgan för rikets städer den 7 juni 1878 fastställda stadsplanen, har staden 203 tomter, af hvilka 198 äro bebyggda med 4 offentliga byggnader och 242 boningshus. Af dessa senare äro 16 uppförda under femårsperioden. Taxeringsvärdet å stadens fastigheter utgör 2,718,500 kronor, deraf 453,600 kronor belöpa på jordarne.

Staden har station vid vestra stambanan och står genom ångslupsfart i förbindelse med stränderna till den vackra sjön Mjörn. Den omgifvande nejdens leende natur, i förening med omförmälda lätta kommunikationsmedel, har under senare tiden lockat främlingar, i synnerhet från det närbelägna Göteborg, att i staden och dess omgifningar söka en rekreattionsort för sommaren. Antalet af dem, som sålunda, för tillfällig vistelse i och omkring staden, der förhyra lägenheter, torde årligen uppgå till 300 à 400 personer.

Folkmängden, hvilken år 1886 utgjorde enligt presterskapets uppgift 2,588 och enligt mantalslängden 2,563, uppgick år 1890, enligt den förra till 2,712 och enligt den senare till 2,688.

Sistnämnda år funnos i staden 45 *handlande*, hvilka, med betjening af 41 personer, idkade handel i öppen bod och erlade 834 kronor 50 öre i bevillning. Dessutom voro der bosatte 6 handlande, hvilka utom staden kringförde varor till försäljning annorledes än å marknad, samt voro påförda 17 kronor 50 öre i bevillning.

Handtverkeri eller annan dermed jemförlig näring idkades samma år af 59 personer, hvilka, med biträde af 113 personer, erlade 468 kronor 50 öre i bevillning för rörelsen.

Förutom ett bryggeri med ett tillverkningsvärde nämnda år af 37,620 kronor finnes endast 1 fabrik i staden, nemligen ett bomullsvärfveri, hvilket samma år tillverkade 4,712,639 meter väfnader till ett värde af 1,027,488 kronor och för rörelsen erlade 355 kronor i bevillning.

År 1890 utgjorde *bevillningen* i staden för fast egendom 1,116 kronor 49 öre och för inkomst af kapital eller arbete 4,795 kronor 65 öre, eller sammanlagt 5,912 kronor 14 öre. För bestridande af de kommunala och kyrkliga utgifter, som icke kunde gäldas med stadens inkomster, uttaxerades 3 kronor 40 öre för hvarje kronas bevillning. Stadens tillgångar i fastigheter, inventarier, fordringar och kontanter beräknades till omkring 184,000 kronor. Skulderna uppgingo till 23,380 kronor.

De *hemman* och lägenheter, hvilka, såsom till staden lydande och inom dess rågång belägna, höra under stadens jurisdiktion, förunnades staden enligt 1639 års privilegier och bestå af 1 $\frac{1}{2}$ mtl Hedegården, $\frac{1}{2}$ mtl Hedan, 1 mtl Sörhaga med utjorden Rådmanshagen, $\frac{1}{2}$ mtl Skafveryd, $\frac{1}{2}$ mtl Sandvik, $\frac{1}{4}$ mtl Skår Storegården, $\frac{1}{8}$ mtl Råttekullen eller Marbotorpet, $\frac{1}{4}$ mtl Kåtlycke och $\frac{1}{2}$ mtl Stuteberget, eller af tillhopa 5 $\frac{1}{8}$ mtl. Sedermera, enligt kungl. brefvet den 13 oktober 1668, blefvo $\frac{1}{2}$ mtl Presteryd och $\frac{1}{2}$ mtl Vardsjökärr underlagda staden till mulbete och utrymme.

Förutom den äldre stadsplanen, som lär hafva ett ytinnehåll af nära 23 hektar, utgör stadsjorden omkring 724 hektar, af hvilka 452 hektar bestå af inegor och 272 hektar af skogsmark. Af inegorna har staden i behåll endast omkring 20½ hektar, under det återstoden deraf med full eganderätt innehafves af enskilde. Skogsmarken är fördelad på tomterna enligt den äldre stadsplanen och anses vara från dessa oskiljaktig.

Stadsförsamlingen bildar, i förening med Alingsås landsförsamling samt Rödene, Bälinge, Ödenäs och Hemsjö annexförsamlingar, ett regalt pastorat af första klassen.

I staden finnes ett lägre allmänt läroverk, der *undervisning* meddelats i tre klasser tills år 1890, då med vederbörligt tillstånd läroverket utvidgades med ytterligare en klass, för hvilken undervisningslokal och lärare bekostas af staden. Staden har dessutom en elementarskola för flickor samt en folk- och småskola.

Helsovården bestrides af en stadsläkare, hvarjemte en provinsialläkare är stationerad i staden.

Af *kreditanstalter* finnas ett afdelningskontor af Enskilda banken i Venersborg samt en sparbank.

Ulricehamn hette fordom Bogesund och var med dertill lydande egor i begynnelsen en socken med sistberörda benämning. Stadens ålder känner man ej, men, att den fanns redan år 1480, lära åtskilliga gamla handlingar rörande försäljning af gårdar och tomter i staden utvisa. Det hör till stadens äldre historia, att danskarne efter slaget år 1520 på den isbelagda Åsunden,

dervid Sten Sture den yngre fick sitt banesår, afbrände staden, som sedermera under flere årtionden kom i djupt förfall. Staden, i förening med åtskilliga hemman, var grefskap under två perioder i äldre tider, men återgick genom 1680 års reduktion till kronan. Några äldre privilegier än de, som den 20 mars 1604 utfärdades och den 5 april 1620 bekräftades, känner man ej. Efter att år 1741 hafva erhållit sitt nuvarande namn, undfick staden den 25 augusti 1743 nya privilegier.

Af dessa senare privilegier, jemförda med det af staden dertill »insinuerade project», inhemtas, att det varit en gammal näring för stadens borgerskap att förse bergslagerna med boskap och viktualier; samt att på borgerskapets ansökan om tillstånd att å landsbygden få med allmogen och andra drifva handel med oxar blifvit tillåtet, »att den så mycket afsigkomna staden Ulricehamn må obehindrad, lika med Borås stad, njuta en fri gårdfarig ox- och viktualiehandel». Samma handlingar upplysa vidare i afseende på stadens näringar, att, som folket der omkring vore »till spinnande vane och bekväme», borgerskapet hade för sed att tillverka åtskilliga manufakturvaror, äfvensom att i fråga om denna tillverkning borgerskapet tillförsäkrades samma fri- och rättigheter, som de förnyade manufakturprivilegierna den 29 maj 1739 förmådde. Egendomligt nog förefanns dock icke någon rätt för borgerskapet i staden att, i likhet med allmogen deromkring och Borås stad, kringföra nämnda varor till försäljning genom så kallad gårdfarihandel. De flere ansökningar om en sådan rätt, som tid efter annan gjordes af borgerskapet, vunno nemligen intet afseende förr än in i vårt århundrade, då genom kungl. brefvet den 15 februari 1803 förordnades, att Ulricehamn skulle åtnjuta lika rättighet med Borås att upphandla och försälja de flerehanda väfnader och tillverkningar, som af ortens allmoge förfärdigades.

Med terrassformigt läge på en höjdsträckning, som sluttar mot nordöstra stranden af sjön Åsunden, är staden omgifven af en nejd, hvilken stränderna till nämnda sjö med sina afrundade, i allmänhet skogbevuxna höjder och kullar göra synnerligen naturskön. Enligt 1799 års stadsplan med deri den 23 augusti 1878 vidtagna förändringar har staden 80 tomter, af hvilka 63 äro bebyggda med 10 offentliga byggnader, 6 verk och inrättningar samt 135 boningshus. Taxeringsvärdet utgör för hus och tomter 1,000,000 kronor samt för 82 landerier och jordlotter 367,300 kronor. Af nämnda boningshus hafva under femårsperioden tillkommit ett antal af 20, hvilkas uppförande uteslutande betingats af anläggning under år 1886 på stadens område af ett sanatorium med dertill hörande vattenkuranstalt, som hittills årligen varit besökt af 300 å 400 kurgäster.

Staden står genom jernväg i förbindelse med Vartofta på södra stambanan. Samfärdseln med landsbygden omkring Åsunden underlättas medelst 3 ångslupar, hvilka under somrarne göra turer å nämnda sjö. Ehuru staden sålunda kan sägas ega rätt lätta kommunikationsmedel, är dock rörelsen ringa. Den gamla hemväfnadsindustrien representeras numera af endast 2 s. k. förläggare af ylle- och bomullsvaror, med hvilkas tillverkning omkring 100 hemväfverskor hafva sysselsättning. Någon arbetsförtjenst beredes ock befolkningen genom aktiebolaget Åsundens ångsåg, vid hvilken trävaror förädlas, för afsättning hufvudsakligen på Göteborg. I öfrigt lefva invånarne företrädesvis af jordbruk, men äfven af något handel och industri.

Folkmängden, hvilken enligt mantalslängderna år 1886 utgjorde 1,129, hade vid 1890 års slut ökat till 1,188.

Handelsrörelsen i staden har ungefärligen samma omfattning som för tio år sedan. Under det handlandenans antal år 1880 utgjorde 23 med en betjening af 18 personer, var väl vid 1890 års slut berörda antal minskadt till 17, men handelsbetjeningen hade då ökat till 25 personer. Förstnämnda år utgjorde beivllningen för den ifrågavarande näringen 331 kronor 50 öre, det sistberörda uppgick den till nära samma belopp eller 330 kronor.

Handtverkerierna och dermed jemförliga näringar synas deremot hafva gått tillbaka. År 1880 funnos 37 handtverkare, hvilka, med 27 arbetare, voro taxerade till en beivllning af 123 kronor; vid 1890 års slut hade handtverkarnes antal minskats till 20, hvilka, med en arbetspersonal af 33 personer, i beivllning erlade allenast 99 kronor 50 öre.

Fabriksdriften är af ringa betydhet. Den omfattar endast en läderfabrik och ett bryggeri med tillverkningsvärde af tillhoppa 52,000 kronor och beivllning för begge fabrikerne af 95 kronor.

År 1890 utgjorde *beivllningen* i staden för fast egendom 555 kronor 10 öre samt för kapital och arbete 1,996 kronor 71 öre, eller tillsammans 2,551 kronor 81 öre. Utdebiteringen för kommunala och kyrkliga behof uppgick till 6 kronor 96 öre för hvarje kronas beivllning. Summan af stadens tillgångar beräknades uppgå till 240,000 kronor. Staden häftade å andra sidan i en skuld af 167,000 kronor.

Det med staden införlifvade *jordområdet*, inom hvilket stadens rådhusrätt utöfvar domsrätt, skattas till $5\frac{1}{4}$ mtl, men man lærer icke känna vare sig namnen på de hemman, af hvilka detta område består, eller huru hemmanen blifvit staden tillagda. De äldre handlingar, som af staden innehafvas, lemna åtminstone icke någon upplysning i detta ämne. Ej heller lära jordeböckerna upptaga de under staden privilegierade hemmanen, förmodligen af den anledning, att kronans räntor af dessa hemman varit efterskänkta långt före den första jordebokens upprättande. Det ifrågavarande området, impedimenta oberäknade, har ett yttinnehåll af 857 $\frac{1}{2}$ hektar, deraf den äldre stadsplanen upptager 14 $\frac{1}{2}$ hektar samt återstoden består till 418 $\frac{1}{2}$ hektar af inegor och till 424 $\frac{1}{2}$ hektar af skogsmark. Här af eger staden i behåll endast några tomter med dertill hörande andelar af skogsmarken, till en areal af något öfver 49 hektar.

Under en senare tidpunkt blef, genom kungl. resolutionen den 31 oktober 1650 och Lennart Torstenssons derpå grundade bref den 28 december samma år, $\frac{1}{8}$ mtl Pinebo i Hösna socken underlagdt staden, som sedermera har disponerat hemmanet till boställe åt borgmästaren. Enligt kungl. brefvet den 31 december 1877 äro hemmanets inegor, som lära utgöra omkring 23 hektar, från 1878 års midfasta för indelningshafvarens räkning upplåtna på arrende under en tid af 20 år, men är skogsmarken, som har nära 10 hektars vidd, sammanförd i gemensam skogsvårdnad med stadens skogslotter.

I kyrkligt hänseende bildar Ulricehamns stad med sina annex Timmelle, Brunn och Vist ett regalt pastorat af andra klassen.

Enligt kungl. brefvet den 13 maj 1597 inrättades i staden en enklassig *pedagogi*, hvarvid undervisningen uppehållits af stadens komminister ända tills skolan, enligt kungl. brefvet den

6 december 1861, erhöill särskild lärare. Denna skola, vid hvilken lärjungarnes antal vexlat emellan 6 och 11, skall under den närmaste framtiden indragas. Folk- och småskola finnes i staden.

Staden har egen stadsläkare, som jemväl bestrider *sjukvården* såväl vid det ofvannämnda sanatoriet som vid en af Landstinget understödd, till staden förlagd sjukstuga. Derjemte har en provinsialläkare sin station i staden.

Af *kreditanstalter* finnas ett afdelningskontor af Enskilda banken i Venersborg samt Ulricehamns stads och Redvägs hærads sparbank.

Åmål ligger vid Åmålsåns utlopp i en vik af Venern på egorna till hemmanen Byn och Åmåls Stom, det förra beläget på norra och det senare på södra sidan af ån. Stadens anläggning framgick ur ett beslut af drottning Kristinas förmyndare, hvilka dermed lära afsett att förekomma skogseffekters utförande till Norge och att hindra landthandel på den stora sträckan emellan Karlstad och Venersborg, företeelser för hvilkas stäifjande man i vår tid icke anser några särskilda åtgärder behöfliga. Den 1 april 1643 undfick staden sina privilegier, hvilka den 18 januari 1646 stadfästes. För krigshärjningar och eldsolyckor har Åmål i hög grad varit utsatt. Åren 1645, 1676 och 1679 blef staden af fienden förhärjad och åren 1777, 1809 och 1846 lades större delar af staden i aska genom eldsvådor. Efter sistnämnda års brand erhöill staden ny stadsplan, enligt hvilken, med deri den 11 mars 1878 vidtagna förändringar, staden har 234 tomter, af hvilka 173 äro bebygda med 16 offentliga byggnader och 258 boningshus. Af dessa senare hafva 17 blifvit under femårsperioden uppförda. Taxeringsvärdet å fast egendom uppgår till 2,574,000 kronor, deraf 332,700 kronor belöpa på jordarne.

Näringsarne äro de för mindre stadssamhällen vanliga, men, oaktadt staden genom sjöfarten å Venern och genom Bergslagens jernväg har lätta kommunikationer, kan den dock icke sägas vara stadd i något framåtgående.

Antalet af stadens mantalsskrifne *invånare*, hvilket år 1886 utgjorde 2,712, hade väl år 1890 ökat till 2,806; men detta förhållande får dess mindre anses såsom en tillförlitlig mätare af ökad välmåga i staden, som, att döma af bland annat de talrika betalningsinställelser, som på senare tider egt rum inom den handels- och näringsidkande befolkningen, välståndet synes hafva snarare aftagit, än förökats.

Under decenniet har antalet *handlande* nedgått från 22 till 20, deras betjening från 20 till 19 och deras beivllning från 317 kronor till 305 kronor 50 öre.

Idkare af *handtverk* och andra dermed jemförliga näringar funnos vid decenniets början till ett antal af 51 med 71 arbetare och beivllning för rörelsen till belopp af 400 kronor. Vid dess slut voro handtverkarne endast 39, deras arbetare 70 och deras beivllning 187 kronor 50 öre.

Sedan år 1880 har väl *fabrikerne*s antal ökat från 7 till 8 och den för deras rörelse påförda beivllning från 182 kronor till 279 kronor 50 öre, men fabriksdriften, som omfattar 1 snickerifabrik, 1 mindre gjuteri, jemte några mindre färgerier och garfverier, är af föga betydhet.

För den inrikes *sjöfarten* voro år 1880 5 segelfartyg af 293 tons dräktighet samt 4 ångfartyg om 461 ton och 100 hästkrafter hemmahörande i Åmål. År 1890 åter var förhållandet sådant, att endast 2 segelfartyg om 55 ton och 3 ångfartyg af

319 tons dräktighet och 66 hästkrafter der hade sin hemort. För utrikes sjöfart hafva några stadens fartyg intetdera året begagnats.

År 1890 utgjorde *bevillningen* i staden för fast egendom 937 kronor 16 öre samt för kapital och arbete 2,782 kronor 40 öre, eller tillhopa 3,719 kronor 56 öre. Utdebiteringen för kommunala och kyrkliga behof uppgick till 7 kronor 67 öre för hvarje kronas bevillning. Under det stadens tillgångar i fastigheter, inventarier, fordringar och kontanter beräknades uppgå till omkring 341,500 kronor, voro dess skulder 302,631 kronor.

Bland stadens inkomster märkas dels arrenden för donationsjord, hvilka år 1890 uppgingo till 5,200 kronor, samt dels hamn- och kajafgifter, som samma år utgjorde 2,148 kronor 93 öre.

Hvad först angår *donationsjorden*, så erhöll enligt privilegierna staden till land och utrymme skattehemmanen 1 mtl Näs med utjord och $\frac{1}{2}$ mtl Mörtebo samt kronohemmanen 1 mtl Åmåls Stom, 1 mtl Rösen, 1 mtl Skievik, $\frac{1}{2}$ mtl Hanebol och 1 mtl Byn med utäng, tillsammans 6 mtl. Förutom dessa hemman, hvilka lyda under stadens jurisdiktion, har staden för begagnande till fiske år 1766 fått åt sig upplåtna kronoöarne Svegön, Sandön och Storön i Venern, dock med föreskrift att skogen å öarne finge afverkas endast efter föregången utsyning.

Såsom en af Gustaf Ljunggren år 1857 författad karta öfver staden med dertill lydande egor jemte till denna karta hörande summarisk beskrifning upplyser, utgör stadsjordens areal, 21 hektar 61 ar impedimenta oberäknade, tillsammans 1,411 hektar 78 ar, hvilka vunnit användning sålunda:

	Hektar.	Ar.
att $\frac{1}{2}$ mtl Hanebol, innehållande 34 hektar 31 ar inegor och 127 hektar 30 ar skogsmark, blifvit disponerad till boställe åt stadens kyrkoherde.....	161	61
att till löningsjord åt rektor vid allmänna läroverket anslagits....	1	42
att af inegorna staden ännu innehar.....	35	36
att staden vidare disponerar de omförmälda tre öarne i Venern.	154	73
att till stadsplanen åtgått	24	80
att hemmanens utegor blifvit enligt 1777 års tomtkarta fördelade på tomterna och sålunda företrädesvis tillhöra enskilde.....	691	—
samt att af inegorna äro under full eganderätt till enskilde upplåtna	342	86
Summa	1,411	78

Till donationshemmanen höra Nygårds och Hammarns qvarnar, hvilka äro för stadens räkning utarrenderade.

Beträffande sedermera *hamn- och kajafgifterna*, så blef, enligt kungl. brefvet den 19 september 1856, staden medgifvet att, till hamnens och derstädes befintliga lastbryggors underhåll och förbättrande, uppbära afgifter ej mindre för fartyg, som till staden ankomma och der lossa eller lasta, än äfven för varor, som å stadens kajer lossas eller lastas. Taxa å dessa afgifter har sedermera för fem år i sänder blifvit i näder fastställd.

I kyrkligt afseende utgör Åmåls stad i förening med Åmåls landsförsamling ett regalt pastorat af tredje klassen.

Staden har ett lägre allmänt *läroverk* med tre klasser äfvensom en elementarskola för flickor. För folkskolans behof har staden låtit uppföra en prydlig byggnad af sten i två våningar, inrymmande, förutom bostadslägenheter för 2 lärare, 10 lärosalar. Denna byggnad, som fullbordades år 1885, har betingat en kostnad af 47,500 kronor.

För *helsovården* lönar staden egen läkare; hvarjemte en praktiserande läkare är bosatt i staden.

För *kreditrörelsen* finnas ett kommissionskontor af Verm-lands enskilda bank och en sparbank.

De *kartor och ortsbeskrifningar* rörande länet, som finnas och i viss mån tjenat till ledning vid den här ofvan gjorda framställningen, äro följande:

Topografiska Kåren: Karta öfver länet i två blad, det ena omfattande södra delen, utgifvet år 1860, och det andra norra delen eller Dalsland, utgifvet år 1856;

Magnus Roth: Karta öfver länet, likaledes i två blad med nyssnämnda fördelning, utgifna i skalan 1 : 150,000;

J. M. Larsson: Geografisk-statistisk atlas öfver Sverige: Dal och södra Vestergötland, i skalan 1 : 400,000;

Generalstabens karta öfver Sverige i skalan 1 : 100,000: Bladen Åmål, Strömstad, Fjellbacka, Upperud, Venersborg, Borås, Svenljunga, Ulricehamn, Nissafors och Kungsbacka;

Sveriges Geologiska undersökning i skalan 1 : 50,000: Kartbladen Borås, Svenljunga, Ulricehamn, Venersborg, Viskafors, Vårgårda, Baldersnäs, Degeberg, Rådanefors, Upperud, Vingershamn och Åmål med tillhörande beskrifningar, samt i skalan 1 : 200,000: Kartbladen Borås, Nissafors och Venersborg jemte beskrifningar, 1866—1887; äfvensom: Praktiskt geologiska undersökningar inom norra delen af Elfsborgs län och Dalsland med kartor, 1878—1882;

Axel Lindström: Berättelse om en praktiskt-geologisk undersökning å Dalsland under sommaren 1879;

H. Juhlin-Dannfelt: Sammanfattad redogörelse för sommaren 1879 på Dal företagna praktiskt-geologiska undersökningar;

Th. Nordström: Några ord om Dalslands nyttiga bergarter och mineral, med särskildt afseende å dess grufvor, 1880;

Rikets ekonomiska karteverk: Karta öfver Tössbo härad, i skala 1 : 50,000, 1892;

Topografiska Kåren: Topografiska och statistiska uppgifter om Elfsborgs län, 1860;

Magnus Höjer: Elfsborgs län, en topografisk-statistisk beskrifning, med historiska anmärkningar, 1882;

And. Lignell: Beskrifning öfver grefskapet Dal, 1851;

Claes Joh. Ljungström: Väne härad samt staden Venersborg, 1884; Ås och Vedens härader samt staden Borås, 1865; samt Redvägs härad med staden Ulricehamn, 1861;

J. P. Hemgren: Venersborgs historia från stadens grundläggning till närvarande tid, 1859;

A. G. Hollander: Om Borås stad och skolväsende i äldre och närvarande tid, 1863;

F. E. Edgren: Vätile härad, 1887;

H. Steinmetz: Hydrometriska undersökningar inom Elfsborgs läns södra del, 1891; samt

N. G. Strömbom: Elfsborgs läns embets-, affärs- och adresskalender med ortbeskrifningar, 1892.

Då förvärfvandets af en noggrann kännedom om länet och dess naturliga hjälpkällor såväl i allmänhet är af framstående vikt, som särskildt för Eders Kungl. Maj:ts Befallningshafvande är nödig till ledning i afseende på de åtgärder, hvilka för främjande af befolkningens förkofran och välstånd kunna erfordras.

har Eders Kungl. Maj:ts Befallningshafvande ansett utgifvandet af *det ekonomiska kartverket* vara af stor betydelse genom den bild af länets kulturståndpunkt, som derigenom lemnas. När nu förarbetena för de ekonomiska stomkartorna för länet, hvilka fortgått flere år, ansågos kunna fullbordas under loppet af år 1893 och stomkartornas utarbetande antogs kunna medhinnas inom 1897 års utgång, syntes det därför vara önskligt att söka bereda medel till bestridande af kostnaderna för kartornas utgifvande i tryck, i samma mån stomkartorna blefvo för sådant ändamål tillgängliga. För dessa kostnader, som beräknats utgöra omkring 40,000 kronor, hafva också, på derom af Eders Kungl. Maj:ts Befallningshafvande gjorda framställningar, anslag beviljats att från och med år 1891 till och med år 1898 utgå med 5,000 kronor årligen sålunda, att dertill bidraga länets landsting med 17,500 kronor, länets begge hushållningssällskap med tillhoppa 17,500 kronor och hypoteksföreningen i Göteborg med 5,000 kronor. Tryckningen af kartorna, hvilka beräknas omfatta 34 blad, besörjes af Generalstabens litografiska anstalt. Två blad, omfattande Tössbo härad, hafva under innevarande år utkommit. För främjande af kartornas spridning har försäljningspriset blifvit bestämdt till allenast 50 öre för hvarje blad.

I fråga om *den administrativa indelningen* omfattade länet vid periodens början, enligt jordeboken, 226 socknar, men socknarnes antal har under perioden minskats, så att det vid dess slut utgjorde 224 och numera i följd af anordning, som vidtagits under perioden, men först sedermera trädte i verket, uppgår till allenast 223.

Detta förhållande är beroende på åtskilliga af Eders Kungl. Maj:t i fråga härom i nåder fattade beslut. Sålunda hafva, enligt kungl. brefven den 18 december 1885 och den 29 juli 1887, de hemman och lägenheter, som tillhört Börstigs socken, blifvit förlagda dels till Skaraborgs län och dels till Kølaby socken här i länet, så att Börstigs socken icke vidare finnes i länets jordebok. Vidare hafva, enligt sistnämnda nådiga bref, Vassända och Naglums socknar i Väne härad samt Mellby och Genneveds socknar i Bjerke härad sammanförts, de två förstnämnda socknarne till en, under benämning Vassända-Naglums socken, och de två senare likaledes till en, under namn af Stora Mellby. Derjemte har, på sätt här nedan närmare omförmäles, enligt samma nådiga bref, åtskilliga hemman i jordeboken för Redvägs härad utbrutits från Gullereds socken och, under benämning Strengsered, fått bilda en särskild socken. Slutligen har, enligt kungl. brefvet den 30 juli 1890, den del af Svanskogs socken, som benämnes Dalboredden, från och med år 1891 öfverflyttats från Tössbo härad här i länet till Gillbergs härad i Vermlands län.

Till förekommande af de misstag och oegentligheter, som kunna uppstå derigenom, att socknar inom samma län eller stift hafva lika namn, har Eders Kungl. Maj:t, genom nådigt bref den 17 april 1885, förordnat, att följande socknar i länet skulle från och med år 1886 erhålla förändrad benämning, nemligen:

Socken.	Härad.	Nytt namn.	Socken.	Härad.	Nytt namn.
Björke	Gäse	Södra Björke.	Sköfde	Kullings	Kullings-Sköfde.
Björke	Väne	Norra Björke.	Säm	Kinda	Södra Säm.
Ed	Vedbo	Dals-Ed.	Säm	Gäse	Norra Säm.
Frölunda	Kinds	Östra Frölunda.	Tunhem	Väne	Vestra Tunhem.
Härene	Kullings	Södra Härene.	Ving	Ås	Södra Ving.
Mellby	Bjerke	Stora Mellby.	Vånga	Ås	Södra Vånga.
Ryr (södra)	Väne	Väne-Ryr.	Åsaka	Väne	Väne-Åsaka.
Ryr (norra)	Valbo	Valbo-Ryr.	Åsarp	Redvägs	Norra Åsarp.
Ryr	Sundals	Sundals-Ryr.	Åsarp	Kinds	Södra Åsarp.
Sköfde	Ale	Ale-Sköfde.			

Enligt kungl. brefvet den 29 juli 1887 har förordnats, att den i jordeboken under benämning Edsleskog eller Hesselskog upptagna socken skulle i jordeboken erhålla namn af endast Edsleskog.

Socknarne äro fördelade på 18 härad; och länet är vidare i administrativt hänseende indeladt i 5 städer, 6 fögderier och 3 landsfiskalsområden. Fögderierna omfatta 29 länsmandsdistrikt och dessa i sin ordning 268 fjerdingsmansområden.

I *judicielt hänseende* hör hela länet under Kungl. Göta hofrätt. Hvarje stad med de egor, som dertill lyda, har sin särskilda rådhusrätt; och landsbygden är delad i 7 domsagor.

Under det för närvarande hvarje härad utgör ett tingslag, har Eders Kungl. Maj:t, enligt nådigt bref den 2 maj 1890, förordnat, att Väne, Bjerke och Flundre härad skola utgöra ett tingslag med tingsstad i Trollhättan, men denna reglering, som skall verkställas, först sedan åtskilliga därför nödiga förberedande åtgärder blifvit vidtagna, har icke ännu trädte i verket.

I *eklesiastiskt afseende* är länet fördeladt på 3 stift. Länet omfattar 8 kontrakt och 5 delar af kontrakt, hvilka i öfrigt tillhöra annat län, 64 pastorat och 4 delar af pastorat, som till återstående delar ligga utom länet, samt 5 stads- och 220 landsförsamlingar jemte delar af 2 landsförsamlingar, hvilka delvis äro belägna i annat län.

I fråga om *kommunala angelägenheter* är länet, som utgör 1 landstingsområde, deladt i 5 stads- och 222 landskommuner.

Inom länets sålunda angifna administrativa, judiciella, ecklesiastiska och kommunala indelningar hafva *under perioden* vidtagits följande *förändringar*:

Enligt kungl. brefvet den 5 april 1871 hafva hemmanen $\frac{1}{2}$ mantal Bräckan n:o 1, $\frac{1}{2}$ mantal Brene n:o 1, 1 mantal Gunbjörbyn med Bodarne, $\frac{1}{8}$ mantal Ulfpasbo n:o 1, 1 mantal Hugeryr n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Rud n:o 2, kalladt Bockerud, och 1 mantal Åkerud med Ringelanda, tillsammans $4\frac{3}{8}$ mantal, samt hemmanen 1 mantal Ammeliden n:o 1, 1 mantal Fjella Östra n:o 1, $\frac{1}{8}$ mantal Furuved Lilla n:o 1, 1 mantal Hålebacka n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Kjexbo n:o 1, 1 mantal Lommelanda n:o 1, 1 mantal Liden med Solliden, $\frac{1}{8}$ mantal Taraldsrud n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Fårängen n:o 1 och $\frac{5}{8}$ mantal Lund n:o 1, tillsammans $6\frac{3}{8}$ mantal, hvilka fastigheter i civilt afseende tillhört hemmanen Bräckan, Brene, Gunbjörbyn och Ulfpasbo i Rölunda socken och samtliga öfriga hemmanen Gesäters socken i Vedbo härad, blifvit från och med ingången af år 1889 öfverflyttade från Vedbo till Valbo härad samt i administrativt och judicielt hänseende förenade, förstnämnda $4\frac{3}{8}$ mantal med Råggårds socken och sistberörda $6\frac{3}{8}$ mantal med Lerdals socken, hvilka socknar dessa hemman i kyrkligt afseende redan tillhörde;

Enligt kungl. brefvet den 1 maj 1885 har lägenheten Hofkärr n:o 1 blifvit i alla afseenden öfverflyttad från Norra Säms till Skölfvene socken;

Enligt kungl. brefvet den 1 maj 1885 har hemmanet Lågan eller Busken, $\frac{1}{8}$ mantal, hvilket i kommunalt hänseende och enligt jordeboken tillhör Erikstads socken, blifvit från Örs socken i kyrkligt afseende öfverflyttadt till Erikstads socken;

Enligt kungl. brefvet den 19 maj 1885 har $\frac{1}{4}$ mantal Dalbohemmet n:o 1 från och med 1886 års ingång i kommunalt hänseende och i jordeboken öfverflyttats från Solberga till Kölabý socken i Redvägs härad;

Enligt kungl. brefvet den 5 juni 1885 hafva $1\frac{1}{2}$ mantal Bossnäs n:is 1 och 2 från början af år 1886 såväl i kyrkligt och kommunalt hänseende som i jordeboken öfverflyttats från Seglora socken i Marks härad till Torpa socken i Vedens härad;

Enligt kungl. brefvet den 17 juli 1885 har $\frac{1}{2}$ mantal Åby Lillegården från och med år 1886 i kommunalt hänseende och i jordeboken öfverflyttats från Algutstorps socken till Landa socken i Kullings härad;

Enligt kungl. brefvet den 17 juli 1885 har $\frac{1}{8}$ mantal Spättholmen n:o 1 från och med år 1886 i jordeboken öfverflyttats från Hillareds till Dannicke socken i Kinds härad;

Enligt kungl. brefvet den 31 juli 1885 har 1 mantal Elgaräs n:o 1 från och med 1886 års ingång i jordeboken öfverförts från Molla socken i Gäsene härad till Borgstena socken i Vedens härad;

Enligt kungl. brefvet den 31 juli 1885 har $\frac{1}{4}$ mantal Rönnåsen n:o 1 från och med 1886 års ingång i kommunalt hänseende och i jordeboken öfverförts från Liareds till Knätte socken i Redvägs härad;

Enligt kungl. brefvet den 28 augusti 1885 har 1 mantal Sibbarp n:o 1 från och med år 1886 såväl i kyrkligt och kommunalt hänseende som i jordeboken öfverflyttats från Källunga till Skölfvene socken i Gäsene härad;

Enligt kungl. brefvet den 2 oktober 1885 har lägenheten Storqvarnen eller Ingribyn n:o 3 från och med år 1886 såväl i kyrkligt och kommunalt hänseende som i jordeboken öfverflyttats från Holms till Skålleruds socken i Nordals härad;

Enligt kungl. brefvet den 2 oktober 1885 har lägenheten Assmundstängen n:o 1 från och med år 1886 såväl i kyrkligt och kommunalt hänseende som i jordeboken öfverförts från Källunga till Hellestads socken i Gäsene härad;

Enligt kungl. brefvet den 2 oktober 1885 hafva $\frac{1}{2}$ mantal Angshester n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Brossered n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Blackered n:o 1, $\frac{3}{8}$ mantal Hand n:o 1, $\frac{1}{2}$ mantal Komsgäld n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Kärrabol n:o 1, $\frac{3}{8}$ mantal Fornabo n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Handvik n:o 1, $\frac{3}{32}$ mantal Bobacksmosse n:o 1 och $\frac{1}{16}$ mantal Enebacken n:o 1 från och med 1886 års ingång i jordeboken förlagts från Varnums socken i Ås härad till Tvärreds socken i Kinds härad;

Enligt kungl. brefvet den 24 oktober 1885 hafva $\frac{1}{2}$ mantal Boastaden n:o 1 och $\frac{1}{2}$ mantal Tåstared n:o 1 från och med år 1887 såväl i kyrkligt och kommunalt hänseende som i jordeboken öfverförts från Hudene till Källunga socken i Gäsene härad;

Enligt kungl. brefvet den 6 november 1885 har $\frac{1}{8}$ mantal Påryd från och med 1886 års ingång i jordeboken öfverförts från Örsås till Håksviks socken i Kinds härad;

Enligt kungl. brefvet den 13 november 1885 hafva $\frac{1}{8}$ mantal Björkenäs n:o 1, $\frac{1}{2}$ mantal Brobacka n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Bråta n:o 1, 2 mantal Hjellnäs n:is 1—3, $\frac{1}{8}$ mantal Hvalebråta n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Ormenebo eller Ödegårde n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Ramnegårde n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Varegårde n:o 1, 1 mantal Ålanda n:is 1 och 2 samt $\frac{1}{2}$ mantal Österäng n:o 1, hvilka hemman i kyrkligt och kommunalt hänseende tillhörde Östads socken, från och med 1887 års ingång i jordeboken öfverförts från Långareds socken i Kullings härad till Östads socken i Ale härad;

Enligt kungl. brefvet den 26 november 1885 hafva $\frac{1}{8}$ mantal Famsned n:o 1, 1 mantal Halängen n:o 1, $\frac{1}{8}$ mantal Kläppesnäs n:o 1, $\frac{1}{8}$ mantal Kronoberg n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Källsviken n:o 1, $\frac{1}{8}$ mantal Sjöliane n:o 1, 1 mantal Teaker n:o 1 och $\frac{1}{2}$ mantal Bön eller Liane n:o 1 från och med 1887 års ingång såväl i administrativt och judicielt hänseende som i jordeboken öfverförts från Bäcke socken i Vedbo härad till Dalskogs socken i Nordals härad;

Enligt kungl. brefvet den 30 december 1885 har $\frac{1}{16}$ mantal Kroken Per n:o 2 om $\frac{1}{8}$ mantal från och med 1887 års ingång såväl i kyrkligt och kommunalt hänseende som i jordeboken öfverförts från St Peters till Skeplanda socken i Ale härad;

Enligt kungl. brefvet den 30 december 1885 hafva $\frac{1}{4}$ mantal Guthult n:o 5 Skogen och $\frac{1}{8}$ mantal Mjöllösa n:o 1, hvilka hemman i kyrkligt afseende tillhörde Surteby socken, från och med 1887 års ingång i kommunalt hänseende och i jordeboken öfverflyttats från Fotskäls till Surteby socken i Marks härad;

Enligt kungl. brefvet den 30 december 1885 har Sandryds by, bestående af $1\frac{1}{8}$ mantal Sandryd n:is 1—5 samt lägenheterna Sandryd n:is 6 och 7, hvilken by i kyrkligt afseende hörde till Tostareds socken, vid ingången af år 1887 i kommunalt hänseende och i jordeboken öfverflyttats från Fotskäls till Tostareds socken i Marks härad;

Enligt kungl. brefvet den 29 juli 1887 hafva förändringar vidtagits sålunda:

att de i Göta elf belägna kronoholmarne Bäckön n:o 1, Grothult n:o 1 eller Bön, Korsön n:o 1, Kulön n:o 1, Ljufön n:o 1, Ljungön n:o 1, Löfön n:o 1 och Slottsholmen n:o 1 i jordeboken öfverförts från Vassända-Naglums till Vestra Tunhems socken i Väne härad;

att hemmanen $\frac{1}{2}$ mantal Delehed n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Kronoberg n:o 1, $\frac{3}{4}$ mantal Högsjöryr n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Högsjöryr n:o 2, $\frac{1}{4}$ mantal Häggåna eller Dunevallen n:o 1, $\frac{1}{2}$ mantal Kars-torp n:o 1, $\frac{1}{2}$ mantal Häggåna n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Häggåna n:o 2 Månggården och $\frac{1}{4}$ mantal Häggåna n:o 3 Enkansgården öfverförts i jordeboken från Romeleds till Upphärads socken i Flundre härad;

att lägenheten Hästhagen n:o 1, hvilken i jordeboken upptagits under Espereds socken, öfverförts från denna socken till Södra Vings socken i Ås härad;

att $\frac{3}{16}$ mantal Kila eller Kulla n:o 1 i jordeboken öfverförts från Börstigs till Kölabý socken i Redvägs härad;

att $\frac{1}{8}$ mantal Ryet n:o 1 i jordeboken öfverförts från Timmelle till Vists socken i Redvägs härad;

att $\frac{1}{2}$ mantal Källeryd n:o 1 och $\frac{3}{8}$ mantal Stufveryd n:o 1 i jordeboken öfverflyttats från Kylingareds till Fiffereds socken i Redvägs härad;

att $\frac{3}{8}$ mantal Sjörrred n:o 1 i jordeboken öfverförts från Månstads till Södra Åsarps socken i Kinds härad;

att $\frac{1}{4}$ mantal Högaägnet n:o 1 i jordeboken för Marks härad öfverflyttats från Öxabäcks till Ellekulla socken;

att 1 mantal Vrine n:o 1, lägenheten Vrine n:o 2 samt $\frac{1}{2}$ mantal Södra Rån n:o 1 i jordeboken för Valbo härad öfverförts från Färgelanda till Ödeborgs socken;

att lägenheten Kyrkeryd n:o 1 i jordeboken öfverflyttats från Tössö till Tydie socken i Tössbo härad;

att de Strengsereds församling tillhörande hemman och lägenheter, nemligen $\frac{1}{2}$ mantal Elmö n:o 1, 1 mantal Flärred n:o 1 med Kärrhäster, $\frac{1}{8}$ mantal Hestra n:o 1, $\frac{1}{2}$ mantal Holmön n:o 1, $\frac{1}{8}$ mantal Humlered Lilla n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Hästhagen n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Rytet n:o 1, $\frac{3}{16}$ mantal Slätten n:o 1, $\frac{1}{8}$ mantal Smedstorp n:o 1, $\frac{3}{8}$ mantal Strengsered Storegården n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Strengsered Stom n:o 2, $\frac{1}{4}$ mantal Vriö n:o 1, $\frac{1}{2}$ mantal Aspanäs n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Brännebråten n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Djupedal n:o 1, $\frac{1}{2}$ mantal Flathult n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Gräsryd n:o 1, $\frac{1}{8}$ mantal Hinnemad n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Kinnarebol n:o 1, $\frac{1}{8}$ mantal Ryd n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Skietnabråten n:o 1, 1 mantal Tokared n:o 1, $\frac{1}{4}$ mantal Torhult n:o 1 och 1 mantal Åsen n:o 1 med Remma, hvilka hemman voro i jordeboken för Redvägs härad sammanförda till en socken med hemmanen till Gullereds församling, i jordeboken utbrutits och förts under särskild socken benämnd Strengsered; samt

att till denna socken jemväl i jordeboken öfverförts det under Bottnaryds socken upptagna $\frac{1}{4}$ mantal Stora Humlered n:o 1;

Enligt kungl. brefvet den 31 december 1887 har $\frac{1}{2}$ mantal Tronsberg, som i kommunalt hänseende och enligt jordeboken tillhör Brälanda socken, jemväl i ecklesiastiskt afseende öfverflyttats till nämnda socken från Gestads socken;

Enligt kungl. brefvet den 28 juli 1888 har lägenheten Årred n:o 6 från och med 1889 års början såväl i kyrkligt och kommunalt hänseende som i jordeboken öfverflyttats från Närunga till Ljurs socken i Gäsene härad;

Enligt kungl. brefvet den 3 augusti 1888 har $\frac{1}{8}$ mantal Knestorp n:o 4 Skomakaregården vid 1889 års början öfverflyttats från Dalstorps till Nittorps socken i Kinds härad;

Enligt kungl. brefvet den 10 september 1889 har $\frac{1}{2}$ mantal Lursten n:o 1, hvilket hemman i kyrkligt hänseende tillhörde Hällstads socken, från och med 1890 års ingång såväl i kommunalt hänseende som i jordeboken öfverflyttats från Timmelle socken i Redvägs härad till Hällstads socken i Ås härad.

Samtliga dessa förändringar hade redan vid femårsperiodens slut trätt i verkställighet. Föreskrift om *förändringar, hvilka först sedermera skola inträda*, hafva under perioden meddelats i följande fall:

Enligt kungl. brefvet den 6 december 1889 har hemmanet $\frac{1}{8}$ mantal Hulkås n:o 1, hvilket i kyrkligt afseende tillhör Erska socken, från och med 1891 års ingång blifvit i kommunalt hänseende samt i jordeboken förlagdt från Lagmansereds socken till förstnämnda socken, Bjerke härad;

Enligt kungl. brefvet den 20 december 1889 har det i kyrkligt afseende till Stora Mellby socken hörande hemmanet $\frac{1}{8}$ mantal Grunneberget n:o 1, från och med år 1891 såväl i kommunalt hänseende som i jordeboken öfverförts från Erska socken till förstnämnda socken, Bjerke härad;

Enligt kungl. brefvet den 15 mars 1890 har hemmanet $\frac{1}{2}$ mantal Nycklagårde n:o 1, hvilket i kyrkligt hänseende tillhört

Möne socken, Ås härad, samt i kommunalt hänseende och enligt jordeboken Timmelle socken, Redvägs härad, från och med 1891 års ingång blifvit i alla afseenden öfverflyttadt till Hällstads socken, Ås härad;

Enligt kungl. brefvet den 17 oktober 1890 har den så kallade Vaselids rote, bestående af hemmanen Vaselid n:o 1 Östergård $\frac{1}{4}$ mantal, n:o 2 Vestergård $\frac{1}{4}$ mantal, Stenhögen n:o 1 $\frac{1}{4}$ mantal, Tröllöd n:o 1 $\frac{1}{8}$ mantal, Spångakil n:o 1 $\frac{3}{8}$ mantal, Ryagårde n:o 1 $\frac{1}{2}$ mantal och Korpås n:o 1 $\frac{1}{8}$ mantal, hvilka hemman i kommunalt hänseende och enligt jordeboken tillhöra Ornunga socken, förklarats böra jemväl i kyrkligt afseende räknas till samma socken;

Enligt kungl. brefvet den 24 oktober 1890 hafva från och med 1891 års ingång skattehemmanet Björkäng n:o 1, $\frac{1}{8}$ mantal, och frälsehemmanet Nolby n:o 1, $\frac{1}{2}$ mantal, uteslutits ur jordeboken för Torpa socken, Vedens härad, samt införlifvats med Borås stad, det förra hemmanet i kommunalt hänseende och det senare hemmanet i kyrkligt, administrativt och kommunalt hänseende.

I sammanhang med det ofvan anförda torde böra omförmälas länets indelning för åtskilliga mera speciella administrativa ändamål.

I afseende på *militärförvaltningen* tillhöra de inom länet förlagda trupper dels tredje och dels femte militärdistriktet.

Länet var vid periodens slut indeladt till underhåll af 2,384 man krigsfolk, af hvilka 1,190 man tillhörde Elfsborgs regemente, 204 man Vestgöta regemente, 900 man Vestgötadals regemente och 90 man båtsmanshället.

Dessutom finnas enligt den nya ordinarie roteringen i länet indelade 2 hela och $13\frac{27}{100}$ rotar i spridda och osammansättliga rotedelar inom Vestgötadals regementes stand; $8\frac{53}{100}$ rotar i spridda rotedelar inom Elfsborgs regementes stand samt $3\frac{1}{2}$ rotar inom båtsmanshället. Enligt extra roteringen underhåller länet 155 hela rotar, $\frac{2}{5}$ af en rote, som i öfrigt ligger i annat län, och $13\frac{33}{100}$ rote i spridda rotedelar. Länets fem städer betala vakansafgifter för tillsammans 19 båtsmansnummer.

Med afseende på värneplikten utgör länet 2 inskrifningsområden, det ena för Elfsborgs regementes och det andra för Vestgötadals regementes värnpligtige. Dessa områden omfatta hvart för sig 2 bataljonsområden, hvilka åter äro fördelade sålunda, att inom det förstnämnda regementet hvartera bataljonsområdet består af 4 kompaniområden samt inom det senare det ena bataljonsområdet utgör 4 och det andra endast 2 kompaniområden. Hvarje kompaniområde har 2 afdelningsområden.

För orderutdelning till de värnpligtige vid arméns mobilerings är länet indeladt i 294 orderförareområden, af hvilka 142 tillhöra Elfsborgs och 152 Vestgötadals regemente.

För *helsövärd* är länet, som i sin helhet utgör ett distrikt för en förste provinsialläkares verksamhet, indeladt sålunda, att på landet finnas 10 distrikt, i hvilka äro anstälde 8 provinsialläkare och 3 extra provinsialläkare, samt att hvarje stad bildar särskildt sjukvårdsdistrikt med der stationerad stadsläkare.

Fråga om inrättande för Valbo härad af ytterligare ett distrikt för extra provinsialläkare är väckt, men ännu på Eders Kungl. Maj:ts nådiga pröfning beroende.

I förevarande hänseende omfattar länet vidare 2 sjukvårdsdistrikt med dertill hörande i Venersborg och Borås uppförda länslasarett, hvartera med sin läkare.

I sammanhang härmed bör omnämnas, att för veterinärvården finnas, förutom en länsveterinär, för olika områden af länet anstälde 10 distriktsveterinärer, hvilkas aflöning bekostas af landstingsmedel.

Tillhörande Vestra skogsdistriktet, är länet för skogsskötseln deladt i 4 revir. För landthushållningen omfattar länet 2 skilda områden, hvartdera med sitt hushållningssällskap. Jemväl för justering af mått och vigrer består länet af 2 distrikt, det tjugooåttonde och det tjugunionde.

Under det länet har särskild domänförvaltning, ingår åter länet, hvad angår flere andra förvaltningsgrenar, i sin helhet eller till vissa delar i indelningar, som inbegripa jemväl områden utom länet. Sälunda tillhör länet vid fråga om allmänna arbeten Vestra väg- och vattenbyggnadsdistriktet; i afseende på bergsdriften Vestra bergmästaredistriktet; vidkommande tullförvaltningen dels Inre bevakningsdistriktet och dels Vermlands och Elfsborgs läns gränsdistrikt; samt hvad angår yrkesinspektionen Vestra inspektionsdistriktet. Vidare bildar länet, gemensamt med Göteborgs och Bohus län, ett distrikt för en statens landtbruksingeniör. Derjemte är länet fördeladt på 5 olika sjömanshusdistrikt, hvilka delvis omfatta utom länet liggande områden. Slutligen tillhör länet i afseende på folkskoleinspektionen 5 distrikt, af hvilka ett är i sin helhet beläget inom länet, men de fyra öfriga inbegripa områden jemväl utom länet.

För val till ledamot i Riksdagens Andra kammare bilda länets städer, gemensamt med Kungälfvs stad, 2 och landsbygden 10 valkretsar, så att länet i denna kammare representeras af 12 riksdagsmän. I Första kammaren har länet 9 representanter.

För beredande af mera fullständighet i framställningen om länets indelning i administrativt, ecklesiastiskt och judiciellt hänseende äfvensom i afseende på helso- och sjukvården samt skogsförvaltningen biläggas under littera A—E i sådant hänseende uppgjorda tabeller.

Då det icke synts lämpligt, att i dessa tabeller såsom kvarvarande oegentligheter i indelningen upptaga sådana, hvilka enligt förfoganden under femårsperioden, derefter redan upphört, hafva dylika oegentligheter ur tabellerna uteslutits. De förändringar, enligt sedermera meddelade nädiga beslut, hvarigenom jemväl oegentligheter blifvit redan afhjelpna vid tabellernas uppgörande, hafva ansetts äfven böra dervid iakttagas. Sådana *förändringar* hafva egt rum i nedan omförmälda hänseenden:

Enligt kungl. brefvet den 27 februari 1891 hafva hemmanen Elmhult n:o 1 $\frac{1}{4}$ mantal, Gunbjörntorp n:o 1 $\frac{1}{4}$ mantal, Hallstenstorp n:o 1 $\frac{3}{8}$ mantal, Kapellabo n:o 1 $\frac{1}{8}$ mantal, Rud eller Ryd n:o 1 $\frac{1}{4}$ mantal, Rud eller Ryd n:o 2 en äng, Spjutås eller Svedjetorp n:o 1 $\frac{1}{8}$ mantal, Spjutås n:o 2 $\frac{3}{8}$ mantal, Gerfvidsnäs n:o 1 $\frac{1}{4}$ mantal, Stenshult n:o 1 $\frac{1}{4}$ mantal, Boasten n:o 1 $\frac{1}{4}$ mantal, Backen n:o 1 $\frac{1}{4}$ mantal, Backa Lillegården n:o 1 $\frac{1}{2}$ mantal, Fagerhult n:o 1 $\frac{1}{4}$ mantal, Höltö n:o 1 $\frac{1}{4}$ mantal, Mjögassjö n:o 1 $\frac{1}{4}$ mantal, Toknaräs n:o 1 $\frac{1}{2}$ mantal, Toknaräs qvarnen n:o 2 $\frac{1}{8}$ mantal, Strömma n:o 1 $\frac{1}{2}$ mantal samt Tåsthult Yttregården n:o 1 $\frac{1}{4}$ mantal och Tåsthult Öfregården n:o 2 $\frac{1}{4}$ mantal, hvilka hemman i kyrkligt och kommunalt hänseende tillhöra Öxabäcks socken, Marks härad,

men i jordeboken förts under Holtsljunga socken, Kinds härad, från och med ingången af år 1892 i sistberörda afseende öfverflyttats till Öxabäcks socken, Marks härad;

Enligt kungl. brefvet den 5 mars 1891 har hemmanet 1 mantal Hindared n:o 1 från och med år 1892 såväl i kommunalt hänseende som i jordeboken öfverförts från Ornunga socken, Gäsene härad, till Tämta socken, Vedens härad, dit ifrågavarande hemman i kyrkligt afseende hör.

Tab. A. Elfsborgs läns administrativa indelning. — 1. Städerna.

Stad.	Område, lydande till stad, dess mantal och areal.
Venersborg	Egorna till hemmanen 1 mantal Vassända, $\frac{1}{2}$ mantal Gunnarstorp, 1 mantal Amunderyd eller Amnered, 1 mantal Stora Espered, $\frac{1}{2}$ mantal Korseberga, 2 mantal Hufvudnäs, 1 mantal Torpa, $\frac{1}{2}$ mantal Källshagen, $\frac{1}{4}$ mantal Björkholmen och $\frac{1}{8}$ mantal Hufvudnäsön, tillhoppa $7\frac{1}{8}$ mantal, med en areal af omkring 1,110 hektar.
Borås	Egorna till hemmanen ¹⁾ 1 mantal Torpa, 1 mantal Torpa Värnagården, 1 mantal Torpa Balbogården, 1 mantal Torpa Stommen, 2 mantal Torpa Torpa, 1 mantal Tokarp, $\frac{1}{2}$ mantal Nolby Larsagården, $\frac{1}{8}$ mantal Björkäng och $\frac{1}{2}$ mantal Nolby jemte Älgårds qvarn, tillsammans $8\frac{1}{8}$ mantal, med en areal af omkring 1,312 hektar.
Älvsjö	Egorna till hemmanen $1\frac{1}{2}$ mantal Hedegården, $\frac{1}{2}$ mantal Hede, 1 mantal Sörhaga med utjorden Rådmanshagen, $\frac{1}{2}$ mantal Skafveryd, $\frac{1}{2}$ mantal Sandvik, $\frac{1}{4}$ mantal Skår Storegården, $\frac{1}{8}$ mantal Rättekullen, $\frac{1}{4}$ mantal Kätlycke och $\frac{1}{2}$ mantal Stuteberget, tillhoppa $5\frac{1}{8}$ mantal, med en areal af 747 hektar.
Ulricehamn	Egorna till hemman, hvilka, utgörande $5\frac{1}{4}$ mantal, äro till namnet obekanta; innehållande dessa egor en areal af omkring 858 hektar.
Ämål	Egorna till hemmanen ²⁾ 1 mantal Näs, $\frac{1}{2}$ mantal Mörtbo, 1 mantal Ämåls Stom, 1 mantal Rösen, 1 mantal Skievik, $\frac{1}{2}$ mantal Hanebol och 1 mantal Byn, tillhoppa 6 mantal, med en areal af omkring 1,257 hektar.

Tab. A. (Forts.) — 2. Landsbygden.

Härad.	Länsmansdistrikt.	Sockenar med antal fjerdingamannaområden.
Väne fögderi.		
Väne	Tunhems gäll...	Vestra Tunhem 1, Norra Björke 1, Väne-Åsaka 1, Gerdhem 1, Trollhättan 1.
	Vassända gäll...	Vassända-Naglum 2, Väne-Ryr 1.
Bjerke	Bjerke härad....	Stora Mellby 1, Magra ³⁾ 1, Erska 1, Lagmansered 1.
Flundre	Flundre härad....	Romeled 1, Fors 1, Upphärad 1, Fuxerna 1, Åsbräcka 1.
Ale	Ale härad	Skepplanda 1, Hålanda 1, Ale-Sköfde 1, St Peter 1, Tunge 1, Starrkärr 1, Kålanda 1, Nödinge 1, Östad 1.
Vätö	Vätö härad	Stora Lundby 1, Skallajö 1, Lerum 1, Angered 1, Bergjum 1.

Härad.	Länsmans-distrikt.	Socknar med antal fjerdingmansområden.
Kullings fögderi.		
Kulling.....	Kullings härads vestra.....	Lena 1, Bergstena 1, Fullestad 1, Långared ³⁾ 1, Alingsås och Rödene tillsammans 1, Bälunge 1, Ödenäs 1, Hemsjö 1.
	Kullings härads östra.....	Herriklunga 1, Tarsled 1, Remmene 1, Fölene och Eggvena tillsammans 1, Algutstorp 1, Kullings-Sköfde ³⁾ 1, Tumborg 1, Södra Härene 1, Brättensby och Landa tillsammans 1, Hol 1, Siene 1, Horla 1, Norska Skogsbygden 1.
Gäsene.....	Gäsene härad.....	Södra Björke och Gällby tillsammans 1, Hudene 1, Vesene och Grude tillsammans 1, Hellestad 1, Skölfeve och Norra Säm tillsammans 1, Hof 1, Källunga 1, Eriksberg 1, Broddarp 1, Mjeldruna 1, Od 1, Öra 1, Alboga 1, Molla 1, Närunga 1, Ljur 1, Örnunga 1, Qvinnestad 1, Asklanda 1.
Ås.....	Ås härad.....	Rångedala 1, Toarp 1, Espered 1, Tärby 1, Varnum 1, Brämnhult 1, Gingri 1, Södra Ving 1, Härna 1, Fenneslunda 1, Grofvare 1, Hällstad 1, Murum 1, Södra Vånga och Möne tillsammans 1, Kärråkra 1.
Marks fögderi.		
Mark.....	Marks härads östra.....	Seglora 2, Frisla 1, Kinnarumma 2, Skepphult 1, Örby 1, Kiuna 1, Torestorp 1, Oxabäck 1, Ellekulla 1.
	Marks härads vestra.....	Sätla 2, Hyena 2, Berghem 1, Hajom 1, Surteby 1, Kattunga 1, Fotskäl 1, Tostared 1.
	Marks härads södra.....	Kungsäter 1, Gunnarsjö 1, Grinnared 1, Karl Gustaf 2, Istorp 1, Öxnevala 1, Horred 1.
Bollebygd.....	Bollebygds härad.....	Bollebygd 4, Björketorp 3, Töllesjö 2.
Veden.....	Vedens härad.....	Fristad 1, Borgstena 1, Torpa 1, Bredared 1, Tämta 1, Vånga 1, Sandhult 1.
Redvägs och Kinds fögderi.		
Redväg.....	Redvägs härads norra.....	Norra Åsarp 1, Kølaby 1, Solberga 1, Smula 1, Böne 1, Knätte 1, Liared 1, länsdel af Kyllingared ⁴⁾ 1, Fifered 1, länsdel af Bottnaryd ⁵⁾ 1.
	Redvägs härads södra.....	Blidsberg 1, Dalum 1, Humla 1, Timmelle 1, Vist 1, Brunn 1, Hösna 1, Gullered 1, Strengsered 1.
Kind.....	Kinds härads södra.....	Kalf 1, Märdaklef 1, Håkavik 1, Östra Frölunda 1, Tranemo 1, Måssebo 1, Ambjörnarp 1, Sjötofta 1.
	Kinds härads vestra.....	Mjöbäck 1, Holtsklunga 1, Elfsäter 1, Svenklunga 1, Ullasjö 1, Örsås 1, Refvesjö 1, Redalared 1, Sexdräga 1, Ljushult 1, Roasjö 1, Hillared 1.
	Kinds härads norra.....	Långhem 1, Dannicke 1, Månstad 1, Södra Åsarp 1, Gällstad 1, Grönahög 1, Södra Säm 1, Finnekumla 1, Tvärred 1, Marbäck 1, Dalstorp 1, Hulared 1, Ölsremma 1, Ljungsarp 1, Nittorp 1.
Sundals fögderi.		
Sundal.....	Sundals härads södra.....	Frändefors 4, Brålanda 4, Sundals-Ryr 2.
	Sundals härads norra.....	Bolstad 2, Grinstad 2, Gestad 2, Erikstad 2.
Nordal.....	Nordals härad.....	Ör 3, Gunnarsnäs 1, Dalskog 2, Skällerud 2, Holm 2, Jern 1.
Valbo.....	Valbo härads södra.....	Torp 2, Valbo-Ryr 1, Färgelanda 3, Ödeborg 1.
	Valbo härads norra.....	Högsäter 2, Rennelanda 1, Råggård 2, Lerdal 2, Jerbo 2.

Härad.	Länsmans-distrikt.	Socknar med antal fjerdingmansområden.
Vedbo fögderi.		
Vedbo.....	Vedbo härads vestra.....	Rölanda 2, Gesäter 1, Dals-Ed 1, Töftedal 2, Häbol 2.
	Vedbo härads norra.....	Nössemark 2, Torrskog 3, Värvik 3, Ärtemark 3.
	Vedbo härads östra.....	Laxarby 2, Stenby 2, Ödsköld 2, Bücke 1, Tisselakog 2.
Tössbo.....	Tössbo härad.....	Edleskog 1, Mo 1, Fröskog 1, Ämäl 2, Tössö ⁷⁾ 1, Tydie ⁷⁾ 1, Änimskog 3.

¹⁾ Till hemmanen höra skogstrakterna Kulajöbräte och Råddchult. — ²⁾ Till dessa hemman höra Nygårds och Hammarns qvarnar. — ³⁾ Till Magra församling höra, förutom Magra socken, $\frac{1}{2}$ mantal Bratthall n:o 1, $\frac{1}{8}$ mantal Lidan n:o 1 och $\frac{1}{8}$ mantal Snickareboden n:o 1, hvilka ligga, Bratthall i Långareds och de två öfriga i Kullings-Sköfde socken af Kullings härad. Förslag om denna oregelbundenhets afhjelpande är väckt, men ännu ej pröfvadt. — ⁴⁾ Till Kyllingareds socken höra dessutom $\frac{5}{8}$ mantal Bäckanäs, $\frac{1}{2}$ mantal Liared, $\frac{1}{4}$ mantal Skrikebo, $\frac{1}{4}$ mantal Vråna, 1 mantal Bränningsås, $\frac{1}{2}$ mantal Grönsbo, $\frac{1}{4}$ mantal Kyrkeryd, $\frac{1}{4}$ mantal Sandvik, $\frac{1}{8}$ mantal Starrebo och $\frac{1}{4}$ mantal Tranebol i Vartofta härad af Skaraborgs län. Förslag är väckt om dessa hemmans överflyttning till Elfsborgs län. — ⁵⁾ Hit höra hemmanen Svansö eller Öna n:o 1 med Axjö och Ubbared 2 mantal, Basthult n:o 1 $\frac{1}{4}$ mantal, Pagarås n:o 1 $\frac{1}{4}$ mantal, Hulan n:o 1 $\frac{1}{4}$ mantal, Högelyckan n:o 1 $\frac{1}{2}$ mantal, Ingeshult n:o 1 $\frac{1}{4}$ mantal, Lerbacken n:o 1 $\frac{1}{8}$ mantal, Löknä n:o 1 eller Stora Löknä $\frac{1}{2}$ mantal, Löknä n:o 2 eller Lilla Löknä $\frac{1}{4}$ mantal, Löknatorp n:o 3 $\frac{1}{8}$ mantal, Lönåsen n:o 1 $\frac{1}{4}$ mantal, Måleskog n:o 1 $\frac{3}{4}$ mantal samt Romhult n:o 1 $\frac{1}{4}$ mantal. Återstående delen af Bottnaryds socken ligger i Jönköpings län. Förslag om överflyttning dit af de inom Elfsborgs län belägna hemmanen är väckt. — ⁶⁾ Till Bottnaryds församling räknas, förutom hela Bottnaryds socken, jemväl hemmanen, tillhörande Bjurbäcks och Habo socknar i Skaraborgs län. — ⁷⁾ Tössö och Tydie socknar bilda tillsammans Tössö församling.

Tab. B. Elfsborgs läns ecklesiastika indelning.

Kontrakt.	Pastorat.	Församlingar. (Moderförsamling med kursiv stil.)
1. I Skara stift.		
Väne.....	Venersborg.....	Venersborg, Vassända-Naglun, Väne-Ryr.
	Vestra Tunhem.....	Vestra Tunhem, Norra Björke, Väne-Åsaka, Gerdhem.
	Trollhättan.....	Trollhättan.
	Stora Mellby.....	Stora Mellby, Magra ¹⁾ , Erska, Lagmansered.
Vånga.....	Floby ²⁾	Ifellestad (annexförsamling).
Falköping.....	Börstig ³⁾	Kärråkra (annexförsamling).
Redväg.....	Böne.....	Böne, Knätte, Liared, länsdel af Kyllingared ⁴⁾ , Fifered.
	Bottnaryd ⁵⁾	Länsdel af Bottnaryd ⁵⁾ .
	Norra Åsarp.....	Norra Åsarp, Kølaby, Solberga, Smula.
	Ulricehamn.....	Ulricehamn, Timmelle, Vist, Brunn.
	Blidsberg.....	Blidsberg, Dalum, Humla.
	Hösna.....	Hösna, Gullered, Strengsered.
Ås.....	Borås.....	Borås, Torpa, Brämnhult.
	Fristad.....	Fristad, Borgstena, Gingri.
	Rångedala.....	Rångedala, Toarp, Espered, Varnum, Tärby.
	Södra Ving.....	Södra Ving, Härna, Fenneslunda, Grofvare.
	Bredared.....	Bredared, Tämta, Vånga, Sandhult.
	Od.....	Od, Öra, Alboga, Molla.
	Hällstad.....	Hällstad, Murum, Södra Vånga, Möne.
	Skölfeve.....	Skölfeve, Hof, Norra Säm, Källunga.
	Eriksberg.....	Eriksberg, Broddarp, Mjeldruna.

Kontrakt.	Pastorat.	Församlingar. (Moderförsamling med kursiv stil.)
Kulling	Alingsås	<i>Alingsås stadsförsamling</i> , Alingsås landsförsamling, Rödene, Bällinge, Ödenäs, Hemsjö.
	Lena	<i>Lena</i> , Bergstena, Fullestad.
	Långared	<i>Långared</i> ¹⁾ .
	Nårunga	<i>Nårunga</i> , Ljur, Ornunga, Qvinnestad, Asklanda, Norska Skogsbygden.
	Södra Björke	<i>Södra Björke</i> , Grude, Gällby, Hudene, Vesene.
	Algutstorp	<i>Algutstorp</i> , Kullings-Sköfde ¹⁾ , Tumberg, Södra Härene, Brättnesby, Landa.
	Herrljunga	<i>Herrljunga</i> , Tarsled, Remmene, Fölene, Eggvena.
	Hol	<i>Hol</i> , Siene, Horla.
2. I Göteborgs stift.		
Domprosteriets norra	Stora Lundby	<i>Stora Lundby</i> , Skallsjö, Lerum.
	Angered	<i>Angered</i> , Bergjum.
	Starrkärr	<i>Starrkärr</i> , Kilanda, Nödinge.
	Östad	<i>Östad</i> .
	Skepplanda	<i>Skepplanda</i> , St Peter, Tunge.
	Ale-Sköfde	<i>Ale-Sköfde</i> , Hälanda.
	Romeled	<i>Romeled</i> , Fors, Upphärad, Fuxerna, Åsbräcka.
Mark o. Bollebygd	Sätilla	<i>Sätilla</i> , Hysna.
	Seglora	<i>Seglora</i> , Frisla, Kinnarumma, Skepphult.
	Örby	<i>Örby</i> , Kinna.
	Berghem	<i>Berghem</i> , Hajom.
	Surteby	<i>Surteby</i> , Kattunga, Fotskäl, Tostared.
	Istorp	<i>Istorp</i> , Öxnevalla, Horred.
	Kungsäter	<i>Kungsäter</i> , Gunnarsjö, Grimnared, Karl Gustaf.
	Torestorp	<i>Torestorp</i> , Öxabäck, Ellekulla.
	Bollebygd	<i>Bollebygd</i> , Björketorp, Töllesjö.
Kind	Mjöbäck	<i>Mjöbäck</i> , Holtsljunga, Elfsared.
	Svenljunga	<i>Svenljunga</i> , Ullasjö, Örsås, Refvesjö, Redslared.
	Sexdräga	<i>Sexdräga</i> , Ljushult, Rosjö, Hillared.
	Långhem	<i>Långhem</i> , Dannicke, Månstad, Södra Åsarp.
	Gällstad	<i>Gällstad</i> , Grönahög, Södra Säm, Finnekumla, Tvärred, Marbäck.
	Dalstorp	<i>Dalstorp</i> , Hulared, Ölsremma, Ljungsarp, Nittorp.
	Tranemo	<i>Tranemo</i> , Måssebo, Ambjörnarp, Sjötofta.
	Kalf	<i>Kalf</i> , Märdaklef, Håksvik, Östra Frölunda.
3. I Karlstads stift.		
Nordmark	Blomskog ⁶⁾	Torrskog (annexförsamling), Värvik (d.o.).
Norra Dal	Steneby	<i>Steneby</i> , Ödsköld, Bäcke, Tisselskog.
	Ärtemark	<i>Ärtemark</i> .
	Edsleskog	<i>Edsleskog</i> , Laxarby, Mo, Fröskog.
	Tössö	<i>Tössö</i> ⁷⁾ .
	Ånimskog	<i>Ånimskog</i> .
	Åmål	<i>Åmåls stadsförsamling</i> , Åmåls landsförsamling.
Södra Dal	Ör	<i>Ör</i> , Gunnarsnäs, Dalskog, Skållerud, Holm, Jern.
	Bolstad	<i>Bolstad</i> , Grinstad, Gestad, Erikstad.
	Frändefors	<i>Frändefors</i> , Brålanda, Sundals-Ryr.

Kontrakt.	Pastorat.	Församlingar. (Moderförsamling med kursiv stil.)
Vestra Dal	Högsäter	<i>Högsäter</i> , Rennelanda, Råggård, Lerdal, Jerbo.
	Dals-Ed	<i>Dals-Ed</i> , Töftedal, Håbol, Nössemark.
	Färgelanda	<i>Färgelanda</i> , Ödeborg.
	Rölanda	<i>Rölanda</i> , Gesäter.
	Torp	<i>Torp</i> , Valbo-Ryr.

¹⁾ Se not 3 till tab. A. — ²⁾ Pastoratet omfattar äfven Floby moderförsamling samt Göteve och Trevattna annexförsamlingar i Skaraborgs län. — ³⁾ Pastoratet omfattar äfven Börstigs moderförsamling samt Brismene annexförsamling i Skaraborgs län. — ⁴⁾ Se not 4 till tab. A. — ⁵⁾ Se noterna 5 och 6 till tab. A. Pastoratet omfattar dessutom såsom annexförsamlingar Bjurbäck i Skaraborgs län samt Mulseryd och Angershestra i Jönköpings län. — ⁶⁾ Pastoratet utgöres äfven af moderförsamlingen Blomskog och annexförsamlingen Trankil, båda i Vermlands län. — ⁷⁾ Se not 7 till tab. A.

Tab. C. Elfsborgs läns judiciella indelning.

Rådhusrätt eller domsaga.	Stad, härad eller tingslag.
Under Kungl. Göta hofrätt.	
Venersborgs rådhusrätt	Venersborgs stad med dertill lydande egor (se under tab. A.).
Borås	Borås stad med dertill lydande egor (se under tab. A.).
Alingsås	Alingsås stad med dertill lydande egor (se under tab. A.).
Ulricehamns	Ulricehamns stad med dertill lydande hemman, 5 ¹ / ₄ mantal, till namnet obekanta.
Åmåls	Åmåls stad med dertill lydande egor (se under tab. A.).
Marks, Vedens och Bollebygds härads domsaga	Mark, Veden, Bollebygd.
Väne, Bjerke o. Flundre härads domsaga	Väne, Bjerke, Flundre.
Redvägs och Kinds > >	Redväg, Kind.
Kullings, Ale och Vätte > >	Kulling, Ale, Vätte.
Ås och Gäsene > >	Ås, Gäsene.
Sundals, Nordals o. Valbo > >	Sundal, Nordal, Valbo.
Vedbo och Tössbo > >	Vedbo, Tössbo.

Tab. D. Elfsborgs läns indelning för helso- och sjukvården.

Distrikt.	Område. (Städer, härad och socknar.)
1. Sjukvårdsdistrikt:	
Norra distriktet	Städerna Venersborg och Åmål samt Väne, Bjerke, Flundre, Ale, Vätte, Sundals, Nordals, Valbo, Vedbo och Tössbo härad.
Södra distriktet	Städerna Borås, Alingsås och Ulricehamn samt Kullings, Ås, Gäsene, Marks, Vedens, Bollebygds, Redvägs och Kinds härad.
2. Läkaredistrikt:	
A. Städerna (stadsläkaredistrikt).	
Venersborg	Venersborg.
Borås	Borås.
Alingsås	Alingsås.
Ulricehamn	Ulricehamn.
Åmål	Åmål.

Distrikt.	Område. (Städer, härad och socknar.)
B. Landsbygden (provisialläkare-distrikt).	
N:o 1. Venersborg. (Station Venersborg.)	Vestra Tunhem, Norra Björke, Väne-Åsaka, Gerdhem, Vassända-Naglum, Väne-Ryr, Stora Mellby, Magra, Erska, Lagmanse-red, Romeled, Fors, Upphärad, Åsbrücke, Bolstad, Grinstad, Gestad, Erikstad, Frändefors, Brällanda, Sundals-Ryr, Torp, Valbo-Ryr, Färgelanda, Ödeborg.
N:o 5. Borås. (Station Borås.)	Fristad, Borgstena, Torpa, Bredared, Tämta, Vånga, Sandhult, Bollebygd, Björketorp, Töllesjö, Rångedala, Toarp, Espered, Tärby, Varnum, Bränhult, Gingri, Södra Ving, Härna, Fenneslunda, Grofvare, Hällstad, Murum, Södra Vånga, Möne, Kärråkra, Seglora, Kinnarumma, Skepphult.
N:o 9. Norra Dalsland. (Station Billingsfors.)	Edsleskog, Mo, Fröskog, Åmål, Tössö, Tydie, Äninskog, Dals-Ed, Töftedal, Nössemark, Håbol, Värvik, Torrskog, Laxarby, Steneby, Artemark, Tisselskog.
N:o 7. Mark. (Station Skene.)	Frisla, Örby, Kinna, Torestorp, Öxabäck, Ellekulla, Kungsäter, Gunnarsjö, Grim-mared, Karl Gustaf, Istorp, Öxnevalla, Horred, Sättila, Hysna, Berghem, Hajom, Surteby, Kattunga, Fotskäl, Tostared.
N:o 10. Gunnarsnäs. (Station Mellerud.)	Ör, Gunnarsnäs, Dalskog, Skällerud, Holm, Jern, Rölunda, Gesäter, Osköld, Bäcke, Högsäter, Rennelanda, Råggård, Lerdal, Jerbo.
N:o 4. Alingsås. (Station Alingsås.)	Skepplanda, Hålanda, Ale-Sköfde, St Peter, Tunge, Starrkärr, Kilanda, Nödinge, Östad, Stora Lundby, Skalljö, Lerum, Angered, Bergjum, Herrljunga, Tarsled, Remmene, Fölene, Eggvena, Algutstorp, Kullings-Sköfde, Tumberg, Södra Härene, Bråtensby, Landa, Hol, Siene, Horla, Norska Skogsbygden, Lena, Bergstena, Fullestad, Långared, Alingsås, Rödene, Bälinge, Ödenäs, Hemsjö, Södra Björke, Vesene, Grude, Gällby, Hudene, Hellestad, Skölvne, Hof, Norra Säm, Källunga, Eriksberg, Broddarp, Mjeldrunge, Od, Öra, Alboga, Molla, Närunga, Ljur, Örnunga, Qvinnestad, Asklanda.

Distrikt.	Område. (Städer, härad och socknar.)
N:o 6. Ulricehamn. (Station Ulricehamn.)	Norra Åsarp, Kølaby, Solberga, Smula, Blidsberg, Dalum, Humla, Timmelle, Vist, Brunn, Röne, Knätte, Liared, länsdel af Kyllingared, Fillered, länsdel af Bottnaryd, Hösna, Gullered, Strengsgered, Långhem, Dammicke, Månstad, Södra Åsarp, Gällstad, Grönahög, Södra Säm, Finnekumla, Tvärred, Marhück, Dalstorp, Hülared, Ölsremma, Ljungsarp, Nittorp.
N:o 8. Svenljunga. (Station Svenljunga.)	Svenljunga, Ullasjö, Örsås, Refvesjö, Redslared, Sexdräga, Ljushult, Roasjö, Hillared, Tranemo, Måssebo, Ambjörnarp, Sjötofta, Kalf, Mårdaklef, Håksvik, Östra Frölunda, Mjöbäck, Holtaljunga, Elfsared.
N:o 2. Trollhättan. (Station Trollhättan.)	Trollhättan.
N:o 3. Lilla Edet. (Station Lilla Edet.)	Fuxerna.

Anm. Tjenstemännen å landsbygden äro i hvarje distrikt 1 provisialläkare, utom i Trollhättans distrikt 2 extra provisialläkare och i Lilla Edets distrikt 1 extra provisialläkare.

Tab. E. Elfsborgs läns indelning för skogsförvaltningen.

Revir.	Härad.
Mark.	Marks, Vedens, Bollebygds, del af Kullings ¹⁾ och del af Gäsene ²⁾ .
Dalsland.	Sundals, Nordals, Valbo, Vedbo och Tössbo.
Hunneberg.	Väne, Bjerke, Flundre, Ale och Vätile.
Svältorna.	Ås, del af Gäsene ²⁾ , del af Kullings ¹⁾ samt Redvägs och Kinds.

Anm. Hela länet tillhör Vestra öfverjägarmästaredistriktet.

¹⁾ Hela Kullings härad tillhör Marks revir med undantag af kronoparkerna Stora Svältan i Algutatorps socken och Elfsborgs Edamären i Herrljunga socken, hvilka tillhöra Svältornas revir. — ²⁾ Hela Gäsene härad tillhör Svältornas revir med undantag af kronoparken Trenningshult, i Närunga socken, som tillhör Marks revir.

2. Invånare.

Bilagda tabell 1 innehåller redogörelse för länets folk-mängd vid slutet af hvarje af de ifrågavarande fem åren.

Vid granskning af den officiella statistiken i ämnet inhemtas, att, enligt presterskapets uppgifter, folkmängden i länet under de fem år, som förevarande period omfattar, minskats med 6,555 personer, så att, då befolkningen under förra perioden minskats med 6,612 personer, den minskning i antalet invånare, som under begge perioderna egt rum, uppgår till icke mindre än 13,167. Som folkmängden i länets städer under berörda tidrymd ökats med 4,015 personer, så visar sig minskningen i invånareantalet på landsbygden uppgå till 17,182.

Då nu, såsom statistiken upplyser, folkmängden i hela riket under samma tid ökats såväl på landet som i städerna, med tillhopa 219,313 personer, te sig sålunda de ifrågavarande förhållandena ganska ogynnsamt för länet.

Under tiden hafva de begge faktorer, som verka förändring i folkmängden, ställt sig sålunda inom länet, att skilnaden emellan födda och döda lemnat ett nativitetsöfverskott af 30,007, under det länet deremot förlorat i folkmängd derigenom, att utflyttningen

från länet öfverstigit inflyttningen dit med 43,174 personer. Genom folkbytet med inrikes orter har nemligen för länet uppkommit en förlust af 14,266 invånare; hvarjemte emigranternas antal, som utgjort 31,915, med 28,908 öfverstigit antalet af immigranterna, hvilket uppgått till allenast 3,007.

Det torde, i fråga om den förlust, som genom folkbytet med andra orter i landet uppkommit för länet, vara vanskligt att derför angifva någon annan grund, än att dylika omflyttningar nu, mera än fordom, kunna rent tillfälligt förorsakas af befolkningens större rörlighet i följd af senare tiders lättare kommunikationsmedel. Möjligen har länet genom de öfverflyttningar af vissa områden, som egt rum från och till länet, förlorat något i folkmängd, men denna förlust, om hvilken någon utredning svårligen nu kan åvägabringas, torde i allt fall icke vara betydande. Då såväl jordbruksnäringen som industrien inom länet gjort rätt stora framsteg under de senaste tio åren, synes emellertid med all säkerhet kunna uttalas, att anledningen till den ifrågavarande utflyttningen från länet icke kan vara att söka uti der minskade utvägar för befolkningens bergning.

Hvad vidare angår emigrationen, så har denna under den senaste femårsperioden varit i stigande, så att derunder icke mindre än 18,223 af länets invånare utvandrat till främmande land. Rörande de sannolika orsakerna till denna företeelse är ingenting nytt att omförmåla. Föredömet af dem, hvilka återvandt till hemlandet efter att i främmande land hafva förvärfvat ekonomiskt oberoende, utgör dess mera en frestelse för det yngre släktet, att der söka sin lycka, som de underrättelser, hvilka om dervarande förvärfvskällor lemnas till hemlandet, vanligen af lätt begripliga skäl äro öfverdrifna. Den äldre generationens dragningskraft till främmande land består åter oftast i längtan efter barn eller andra nära anförwandter, som förut emigrerat. De agenter, hvilka systematiskt bedriva värfning af emigranter, finna under sådana förhållanden en tacksam jordmån för sin verksamhet. Att fruktan för ökad värnpligt eller missnöje öfver saknad af politiska rättigheter, som stundom uppgifvas såsom orsaker till emigrationen, skulle hafva dertill medverkat, har ingenstädes i länet försports.

Att utvandringen på sådana orter, der den tagit större utsträckning, kan medföra olägenhet, torde icke kunna förnekas. I vissa trakter — synnerligast på Dal, derifrån emigrationen varit störst — klagas sålunda, att deraf förorsakats brist på dugligt tjenstfolk och jordbruksarbetare. Någon fara för länet eller landet i dess helhet torde utvandringen dock icke medföra, hvarför det icke synes behöfligt eller ens rådligt, att några åtgärder för dess hämmande eller förhindrande vidtagas.

Helsotillståndet under femårsperioden har i det hela varit godt. Några folksjukdomar af svårare beskaffenhet eller större utbredning hafva icke derunder hemsökt länet. Difteri förekom dock rätt talrikt år 1888, nervfeber jemte mässling år 1889 samt skarlakansfeber åren 1889 och 1890.

Länets stora utsträckning och mångfaldiga näringsgrenar göra det förenadt med stora svårigheter att afgifva något allmänt yttrande om den *ekonomiska ställningen*. Att någon förändring till det bättre under perioden inträdt i berörda hänseende, synes emellertid vara sannolikt. Redan det förhållandet, att såväl jordbruksnäringen som industrien i länet under perioden i allmänhet gjort rätt stora framsteg, utvisar nemligen, att välmågan i länet ökats. Härpå häntyder ock den uppgifna omständigheten, att besparingar af allmogen och de mindre bemedlade klasserna allt mera börjat finna väg till bankerna och sparkassorna i länet. Utsökningsmålen och exekutorialen hafva äfven under perioden varit jemförelsevis få till antalet.

När på grund häraf må antagas, att den ekonomiska ställningen i länet under perioden något förbättrats, så gäller dock icke detta omdöme i afseende på staden Åmål, der talrika betalningsinställelser nogsamt utvisat, att affärsställningen bland näringsidkarne varit allt annat än god. Jemväl på södra Dal, hvarest, efter partiel missväxt år 1884, skörden på vissa orter äfven under denna period varit mindre gifvande och delvis förstörts af hagelskada, torde den ekonomiska ställningen fortfarande vara klen; dock uppgifves, att äfven här inträdt någon förbättring, särskildt i följd af de jemförelsevis anseliga besparingar, som blifvit från Amerika af emigranter hemsända till anförwandter bland befolkningen.

Hvad särskildt angår *den arbetande klassens ställning*, kan denna ingalunda anses vara under perioden försämrad. På sådana orter inom länet, derifrån emigrationen varit stor, har uppstått brist på tjenstehjon och jordbruksarbetare med den naturliga

följd, att lönerna för de förre och dagspenningarne för de senare på dessa orter ökats; och i allmänhet kan sägas, att den ordentlige arbetaren, vare sig han blifvit använd i jordbrukets eller industriens tjenst, haft så stor dagaflöning, att den varit fullt tillräcklig för hans bergning. Detta gäller dock endast de arbetsföre arbetarne. För dem, hvilkas arbetskraft, i följd af sjukdom, olycksfall under arbetet eller ålderdom, förminskats eller upphört, ställer sig saken annorlunda. Vål har under senare tider arbetarne sjelfva, i synnerhet i städerna och vid större industriella verk, börjat bilda föreningar, som hafva till ändamål att meddela understöd vid sjukdomstillfällen och dödsfall, men, under det i allt fall dessa föreningars verksamhet kunna komma endast ett fåtal arbetare till godo, råda de ingen bot för arbetarens oftast nödstälda belägenhet på ålderdomen. Så länge några allmänna inrättningar för försäkring af arbetarnes helse och ålderdom icke finnas, måste derföre arbetaren i regel med bekymmer emotse framtiden. Då nemligen erfarenheten visat, att bland kroppsarbetarne och med dem jemförliga personer endast ett fåtal förmår göra besparingar för tryggande af sin bergning, när deras arbetskrafter af en eller annan anledning tryta, förefinnes för dessa arbetare vid sådana tillfällen vanligen ingen annan utväg än anlitan af den allmänna fattigvården. De utgifter, som betingas af denna fattigvård, utgöra ock i hela landet en betydlig del af de kommunala utskylderna och äro äfven här i länet ganska stora. Oberäknadt de kostnader, som blifvit nedlagda på anskaffande af fattiggårdar, fattighus och dermed jemförliga inrättningar, uppgick nemligen år 1890 den kontanta utgiften för fattigvården i länet till omkring 460,000 kronor eller till öfver 26 procent af samtliga de kommunala utgifterna. Understödstagarne uppgifvas samma år hafva utgjort 12,620 personer, af hvilka 3,908 erhöilo full försörjning, 6,443 undfingo mindre, men stadigvarande understöd och 2,269 tilldelades tillfälligt understöd. De sålunda omförmålda förhållandena kunna betecknas såsom allt annat än lyckliga: de framalstra modlöshet, likgiltighet och missnöje hos kroppsarbetarne och medföra en allt mera tryckande fattigvårdstunga. Ur synpunkten af hela landets intresse vore derföre önskligt, att den på dagordningen stående frågan om anordnande af försäkringsanstalter af ofvannämnda slag snarast möjligt kunde vinna sin slutliga lösning. För de fattiggårdar, som finnas inom länet, kommer redogörelse att framdeles i denna berättelse lemnas.

I fråga om *sedligheten*, för såvidt denna kan mätas efter antalet lagöfverträdelser, gifver rättsstatistiken befolkningen i länet ett godt vitsord. Enligt den redogörelse, som deri för år 1890 lemnas för antalet sakfælde i förhållande till folkmängden, visa sig nemligen förhållandena i detta hänseende vara gynsammare än här i länet i allenast ett län hvad angår gröfre brott, i tre län i fråga om ringare brott och i fyra län med afseende på förseelser.

Till befördran af sedlighet och välstånd inom länet bidrager i hög grad den der pågående *nykterhetsrörelsen*. Missbruket af starka drycker har ock, enligt hvad vederbörande vitsordat, af tagit i de flesta delar af länet. En allmänare upplysning, de religiösa rörelserna och det stigande intresset för nykterhetens sak torde förtjensten af denna förbättring böra tillskrifvas. På en mängd orter inom länet verka ock särskilda föreningar för nykterheten. Sålunda finnas *goodtemplarloger* till ett antal af 42, nemligen 3 i Venersborg, 6 i Borås, 1 i Alingsås, 2 i Ulricehamn, 1 i Åmål, 4 på Trollhättan, 1 på Lilla Edet, 2 i en hvar af Vass-

ända-Naglums och Toarps socknar samt i hvardera af Väne-Ryrs, Vestra Tunhems, Gerdhems, Upphärads, Skepplanda, Brämhults, Örby, Frisla, Fristads, Torpa, Svenljunga, Sexdräga, Hillareds, Ljushults, Timmelle, Skålleruds, Holms, Färgelanda, Ödeborgs och Dals-Eds socknar. Derjemte äro blåbandsföreningar stiftade i 7 kommuner, nemligen i städerna Borås och Åmål samt i Alingsås, Skålleruds, Jerns, Torrskogs och Rölanda socknar. Det intresse, hvarmed den ifrågavarande rörelsen omfattas, bevisas bäst deraf, att, under det endast 15 föreningar af förenämnda slag funnos vid periodens början, deras antal vid dess slut stigit till 49; äfvensom att föreningsmedlemmarne under tiden ökats från 542 till 3,000. Från en del orter, der nykterhetsrörelsen vunnit mindre anslutning, uppgifves, att den motarbetas af presterskapet.

Förutom de nu nämnda föreningarne, hvilka uteslutande afse nykterhetens främjande, finnes inom länet endast ett fåtal sammanslutningar för mera allmännyttiga ändamål. Jemte några dylika, som hafva till uppgift att lemna understöd vid sjukdomstillfällen och dödsfall, bestå dessa sammanslutningar företrädesvis af 9 så kallade arbetareföreningar. Sådana föreningar äro bildade i länets 5 städer, på Trollhättan och Lilla Edet, vid Sjuntorps fabrik i Fors socken samt vid Svenljunga i Svenljunga socken.

De *skismatiska rörelserna* hafva en ganska vidsträckt utbredning inom länet, men hade dock icke vid periodens slut föranledt bildandet af någon utaf staten erkänd dissenterförsamling. Bestående företrädesvis uti så kallad *luthersk separatism*, hvars anhängare, under benämning nyevangelister eller frireligiöse, vanligen hafva någon dragning åt den Waldenströmska rigtningen, uttalar sig denna rörelse i allmänhet icke i missnöje med statskyrkans bekännelseläror, utan i afvoghet mot kyrkoordningen, särskildt hvad den angår den allmänna gudstjensten och nattvardens utdelande. Nyevangelisterna och de frireligiöse, hvilka derföre afhålla sig från statskyrkans gudstjenst, förrätta sin andakt vid bönemöten i derför uppförda byggnader eller i hemmen, der kringresande kolportörer eller en hvar, som känner sig dertill manad, hålla andliga föredrag. Bland dem utdelas ock nattvarden vanligen af lekmän, hvilka äfven stundom förrätta dop. För konfirmationen och firandet af första nattvardsgången, äfvensom för vigsel och jordfästning, anlita de deremot statskyrkans presterskap. Sitt föreningsband inbördres säga de sig hafva i ett varmt religiöst lif och brödrakärlek. Förutom den sålunda omförmälda lutherska separationen förekomma i länet äfven andra skismatiska rörelser, som mera afse sjelfva trosläran. Bland dessa intaga *baptismen* och *metodismen* främsta rummet, ehuru de dock ingenstädes vunnit någon större tillslutning. Andra sekter, såsom plymouthbröderna, helgelseförbundet och adventisterna, sägas äfven hafva uppträdt inom länet, men uppgifvas hafva endast några få anhängare.

Den största utbredningen torde de skismatiska rörelserna hafva i Stora Lundby och Bergjums socknar af Vätile härad, i Östads socken af Ale härad, i Lena, Långareds och Alingsås socknar af Kullings härad, i Gäsene och Tössbo härad samt i Töftedals socken af Vedbo härad. På åtskilliga andra orter af länet åter förekomma de icke alls, såsom i Marks härad, i större delarne af Kinds och Bollebygd's härad samt i Valbo härad.

I detta sammanhang torde kunna erinras om den uppmärksamhet, den så kallade *frälsningsarmén* väckt här i länet, liksom annorstädes, der den uppträdt. Denna rörelse infördes hit till landet för omkring tio år sedan från England och uppträdde

först i Stockholm, i angifvet syfte »att med alla tillåtna medel söka med Kristi evangelium nå och upprätta hufvudsakligen de djupast sjunkna och i allmänhet för öfriga samfund otillgängliga samhällslagren». Arméns militäriska organisation och det egendomliga sättet för dess verksamhet äro allt för väl kända, för att här behöfva beskrifvas. Frälsningsarmén, som har sitt hufvudsakliga tillhåll i städerna, har i Åmål förskaffat sig egen lokal, med utrymme för ungefär 200 personer. Den styrka, armén der lyckats värfva, uppgifves dock icke uppgå till mera än omkring 50 personer. Äfven i Alingsås håller frälsningsarmén i dertill förhyrd lokal sammankomster, hvilka lära besökas af omkring 40 personer. På Trollhättan, hvarest två af arméns officerare sedan några år varit stationerade, uppskattas dess styrka till endast 25 personer, men arméns verksamhet der säges vara hämmad i följd af de svårigheter, som mött, för anskaffande af lämpligt samlingsrum. I öfrigt hafva utskickade från armén hållit sammankomster äfven på åtskilliga andra ställen å länets landsbygd, dock, såsom det förmåles, med föga framgång.

Mormonismen har, så vidt Konungens Befallningshafvande känner, i länet endast 10 å 12 anhängare, hvilka tillhöra Trollhättans kommun. »De yttersta dagarnas helige» hafva nemligen der stationerat en predikant från Utah, hvilkens uppgift säges vara att förmå dem, som kunna värfvas för mormonismen, att emigrera till »Nya Jerusalem».

Såsom ett allmänt omdöme om den religiösa rörelsen i länet torde kunna uttalas, att den i hög grad bidragit till sedlighet och allvar i lefvernet. Rörelsens styrka bevisas ock genom de uppostringar, de mindre bemedlade klasserna gjort för anskaffande af medel till uppförande af bönehus och samlingslokaler för gemensamma andaktsöfningar. Sådana finnas nemligen i länet till ett antal af 93 med ett sammanlagdt värde af 185,500 kronor, såsom närmare inhemtas af följande *tabell F*:

Tab. F. Bönehus i Elfsborgs län.

Stad eller socken.	Antal.	Värde i kronor.	Det tros- eller kyrkosamfund, hvartill egarne eller disponenterna af byggnaden anses höra.	Anmärkingar.
Venersborg...	1	6,500	Evangelisk lutherska.	Byggnaden tillhör en förening af Svenska missionsförbundet.
Borås.....	1	5,000	Baptismen.	
	1	6,000	Evangelisk lutherska.	
	1	7,500	D:o d:o.	
Alingsås.....	1	1,600	Metodismen.	
	1	10,000	Evangelisk lutherska.	
Ulricehamn....	1	4,000	D:o d:o.	
	1	?	Baptismen.	
Åmål.....	1	6,000	Evangelisk lutherska.	Medlemmarne äro separatistiskt sinnade.
	1	10,000	Baptismen.	
	1	10,000	Frälsningsarmén.	
Vestra Tunhem	1	?	Evangelisk lutherska.	
Gerdhem.....	2	?	D:o d:o.	Byggnadernas innehafvare äro separatistiskt sinnade.
Trollhättan....	1	14,000	Metodismen.	
	1	10,000	Baptismen.	
	1	?	Evangelisk lutherska.	Byggnaden tillhör en förening af Svenska missionsförbundet.

Stad eller socken.	Antal.	Värde i kronor.	Det tros- eller kyrkosamfund, hvar till egarne eller disponenterna af byggnaden anses höra.	Anmärkingar.
Erskä.....	1	600	Evangelisk lutherska.	
Fuxerna.....	1	2,000	D:o d:o.	
Stora Lundby.....	1	5,000	D:o d:o.	Medlemmarne äro separatistiskt sinnade.
Lerum.....	1	2,000	D:o d:o.	D:o d:o.
Bergjum.....	1	2,000	D:o d:o.	D:o d:o.
Starrkärr.....	1	500	D:o d:o.	D:o d:o.
Östad.....	1	500	D:o d:o.	D:o d:o.
Lena.....	2	2,000	D:o d:o.	D:o d:o.
Bergstena.....	1	1,000	D:o d:o.	D:o d:o.
Långared.....	4	4,000	D:o d:o.	D:o d:o.
Bällinge.....	1	1,000	D:o d:o.	D:o d:o.
Tarsted.....	1	600	D:o d:o.	D:o d:o.
Remmene.....	1	400	D:o d:o.	D:o d:o.
Algutstorp.....	1	500	D:o d:o.	D:o d:o.
	1	300	D:o d:o.	D:o d:o.
Kullings-Sköfde.....	1	2,500	D:o d:o.	D:o d:o.
	1	2,500	D:o d:o.	
Södra Härene.....	1	500	D:o d:o.	
Brättensby.....	1	400	D:o d:o.	Medlemmarne äro separatistiskt sinnade.
Hol.....	1	1,000	D:o d:o.	D:o d:o.
	1	600	D:o d:o.	D:o d:o.
Horla.....	1	800	D:o d:o.	D:o d:o.
Norska Skogabygden.....	1	800	D:o d:o.	D:o d:o.
Vesene.....	1	1,000	D:o d:o.	D:o d:o.
Gällby.....	1	500	D:o d:o.	D:o d:o.
Hudene.....	2	2,000	D:o d:o.	D:o d:o.
Hellestad.....	1	1,200	D:o d:o.	D:o d:o.
Källunga.....	1	500	D:o d:o.	D:o d:o.
Mjeldrunge.....	2	1,800	D:o d:o.	D:o d:o.
Od.....	1	500	D:o d:o.	D:o d:o.
Nårunga.....	1	400	D:o d:o.	D:o d:o.
Ljur.....	1	800	D:o d:o.	D:o d:o.
Qvinnestad.....	1	400	D:o d:o.	D:o d:o.
Asklanda.....	1	700	D:o d:o.	D:o d:o.
Espered.....	1	450	D:o d:o.	
Södra Ving.....	1	1,000	D:o d:o.	
Södra Vånga.....	1	1,200	D:o d:o.	
Töllejä.....	1	1,500	D:o d:o.	
Borgstena.....	1	500	D:o d:o.	Medlemmarne äro separatistiskt sinnade.
Torpa.....	1	2,000	D:o d:o.	D:o d:o.
Tänta.....	1	450	D:o d:o.	D:o d:o.
Vånga.....	1	400	D:o d:o.	D:o d:o.
Norra Åsarp.....	1	2,000	D:o d:o.	D:o d:o.
Kölaby.....	1	2,000	D:o d:o.	D:o d:o.
Knätte.....	1	3,000	D:o d:o.	D:o d:o.
Liared.....	1	2,500	D:o d:o.	D:o d:o.
Blidsberg.....	1	1,800	D:o d:o.	D:o d:o.
Dalum.....	1	2,000	D:o d:o.	D:o d:o.
Ölsremma.....	1	1,200	D:o d:o.	D:o d:o.
Grinstad.....	1	2,500	D:o d:o.	D:o d:o.

Stad eller socken.	Antal.	Värde i kronor.	Det tros- eller kyrkosamfund, hvar till egarne eller disponenterna af byggnaden anses höra.	Anmärkingar.
Gestad.....	1	2,000	Evangelisk lutherska.	Medlemmarne äro separatistiskt sinnade.
Holm.....	1	5,000	D:o d:o.	D:o d:o.
Töftedal.....	1	3,000	D:o d:o.	D:o d:o.
Laxarby.....	1	2,000	D:o d:o.	D:o d:o.
Tisselskog.....	1	2,300	D:o d:o.	D:o d:o.
Edsleskog.....	1	700	D:o d:o.	D:o d:o.
Mo.....	1	1,800	D:o d:o.	D:o d:o.
	1	1,800	D:o d:o.	D:o d:o.
Fröskog.....	1	800	Metodismen.	
	1	350	Evangelisk lutherska.	Medlemmarne äro separatistiskt sinnade.
Tössö.....	1	1,500	D:o d:o.	D:o d:o.
Åniskog.....	1	1,000	D:o d:o.	D:o d:o.
	1	800	D:o d:o.	D:o d:o.
	1	750	D:o d:o.	D:o d:o.
Ärtemark.....	1	1,500	D:o d:o.	D:o d:o.
	1	700	Metodismen.	
Torrskog.....	1	1,200	Evangelisk lutherska.	Medlemmarne äro separatistiskt sinnade.
	1	500	D:o d:o.	D:o d:o.
Vårvik.....	1	700	D:o d:o.	D:o d:o.
Nössemark.....	1	700	Baptismen.	
Summa	93	185,500		

Vid periodens slut funnos inom länet 11 föreningar för befrämjande af skicklighet i skjutning, nemligen *skarpskytteföreningar* i Alingsås och på Trollhättan samt *skyttegillen* i Venersborg, Borås, Alingsås, Åmål, Böne pastorat, Höсна, Gamla Lödöse, Alafors och Lilla Edet.

Beloppet af de statsmedel, dessa föreningar fått uppbära under hvart och ett af de ifrågavarande fem åren, inhemtas af nedanstående *tabell G*:

Tab. G. Statsanslag till skarpskytteföreningar och skyttegillen i Elfsborgs län åren 1886—1890.

	År 1886. Kr.	År 1887. Kr.	År 1888. Kr.	År 1889. Kr.	År 1890. Kr.	Summa. Kr.
Alingsås skarpskytteförening.....	225	219	56	56	53	609
Trollhättans	207	243	27	34	30	541
Venersborgs skyttegille.....	369	387	55	58	65	934
Borås	—	309	60	36	30	435
Alingsås	45	51	13	—	—	109
Åmåls	198	117	31	44	50	440
Böne pastorats	—	57	—	—	—	57
Höсна	126	150	49	41	39	405
Summa	1,170	1,533	291	269	267	3,530
Till gemensamma täfningsskjutningar länsvis.....	540	661	441	369	367	2,378

3. Näringar.

A) **Jordbruket och dess binärningar.** Rörande *den odlade jordens naturliga beskaffenhet* kan, i anseende till de olika naturförhållandena inom länet, något allmänt omdöme icke afgifvas. I den beskrifning om dessa förhållanden, som innefattas i den första afdelningen af denna berättelse, hafva den odlade markens särskilda jordarter på olika orter blifvit med största möjliga noggrannhet angifne. Deraf torde framgå, att i Väne, Flundre, Ale och Vätile härad, som i sig innesluta, förutom Tunhemsslätten, Götaelfs dalgång med dertill hörande bidalar, jordbruket i allmänhet gynnas af bördig jordmån, i det jordarten i dessa delar af länet, der icke godartad lera träder i dagen, allmänast består af myllrik åkerlera på underlag af lera. Hufvudsakligen likartadt är förhållandet i Bjerke härad med den dertill hörande Gräfsnäs-Gennevedsdalgången. Äfven i Sundals, Valbo, större delen af Nordals samt Tössbo härad utgöres åkerjorden nästan uteslutande af lera, som till sin natur är af god beskaffenhet.

Den förherskande jordmänen i Säfveådalen, som med sina bidalar upptager en anseelig del af Kullings härad, utgöres åter af sand, som oftast hvilar på lera, men i det hela är mindre bördig och gifvande. I öfrigt består åkerjorden i Kullings härad mest af krossgrus, en stenblandad, mer eller mindre bördig jordart, hvars odling försvåras genom den ofantliga massa deri förekommande flyttblock och vräksten, som vid rödjandet måste uppbrytas och undanskaffas. I den del af Bollebygds härad, som omfattar Bollebygdsdalen, består åkerjorden af temligen bördig sandmylla; men jordmänen i de öfriga delarne af detta härad är af mera svag beskaffenhet och utgöres af en krossgrusart, som i orten är känd under benämningen »mjäle» och består af ett slags med kantiga och nötta stenar blandad fin och lös sandjord af gråbrun eller rödbrun färg. Denna krossgrusart har ock rätt mycken utbredning i Gäsene härad, der dock stora vidder af åkerjorden utgöras af mad- och mossjord, som genom vattenaf-tappningar vunnits för sädeskultur.

I samtliga öfriga delarne af länet — Marks, Kinds, Ås, Redvägs, Vedens och Vedbo härad — är den förherskande jordarten krossgruset, hvars bördighet allt efter dess olika beståndsdelar är ganska vexlande. Mångenstädes är krossgruset mycket gifvande, såsom i flere Skaraborgs län angränsande trakter af länet, der det är kalkhaltigt, samt på åtskilliga orter i Ås härad — Härna, Gingri och Södra Vånga socknar — der dess bördighet och säkerhet fått uttryck i ett derom allmänt gängse ordspråk. Oakadt krossgruset sålunda har öfvervägande utbredning inom de nyss nämnda sex häraderna, så finnas dock der flere andra jordarter, som äfven användas för sädeskultur. Så upptagas i många trakter, hvarest vattenregleringar egt rum, rätt stora vidder af odlade mad- och mossfält. Vidare består jordmänen i de företrädesvis odlade delarne af Häggå- och Viskadalarne i allmänhet antingen af bördig sand- eller svartmylla på underlag af lätt åtkomlig lermergel eller ock, med enahanda underliggande jordart, af lermylla eller lerjord, som anses mycket gifvande. Åkerjorden i Åtradalen utgöres åter oftast af mindre bördig sandjord på botten af grus eller sand, men omkring Östra Frölunda och Mölneby, äfvensom på vissa ställen af den odlade dalen i Mårdaklefs socken och omkring hemmanet Vallen i Örsås socken, är dock den underliggande jordarten mångenstädes lermergel, hvilken här,

liksom i Häggå- och Viskadalarne, med stor framgång blifvit använd till jordförbättring. Slutligen finnes på många ställen i Vedbo härad — såsom flerstädes i Steneby socken och vid ajön Ertingen — tillgång på lerjord, men sand, såsom åkerjord, förekommer der mera undantagsvis och till föga utsträckning.

Jordbruksnärigen i länet kan i allmänhet anses hafva under perioden gjort rätt stora framsteg i följd af såväl ökad omsorg om åkerjordens skötsel som tilltagande användning af ordnad voxelbruk.

Till denna *jordbrukets förkofran* hafva flere orsaker samverkat. Mejerihandlingens stora utveckling under perioden har medfört ökad inkomst för jordbrukaren och sålunda beredt honom utväg att mera än förut nedlägga kostnader på jordbruket. De uppförfingar, som blifvit gjorda för att tillföra jorden kalk och artificiella gödningsämnen, lära ock, såsom från de flesta delar af länet uppgifves, hafva varit ganska betydande. Med boskaps-skötselns framsteg har äfven, till förmån för jordbruket, tillgången på naturliga gödningsämnen ökat. De af hushållnings-sällskapen vidtagna åtgärder för befordran af åkerjordens grunddikning hafva haft till omedelbar följd, att sådan dikning mångenstädes företagits, samt i öfrigt medfört ökad insigt om behovet af åkerjordens torrläggning. Vål har på flere orter inom länet emigrationen vållat bris på dugliga jordbruksarbetare, men denna brist uppgifves hafva, för besparande af arbetskraft, ledt till allt allmänare användning af mera tidsenliga åkerbruksredskap.

Oaktadt den sålunda vunna förbättringen, lærer dock jordbruket i länet icke i allmänhet intaga någon högre ståndpunkt. Endast på Tunhemsslätten i Götaelfs dalgång, i Vätile och större delen af Bjerke härad, i de företrädesvis odlade delarne af Häggå- och Viskadalarne samt på några få orter i Åtradalen kan nemligen jordbruket mera allmänt anses motsvara nutidens anspråk på en väl ordnad landthushållning. Vål skötta åkerbruk finnas naturligtvis äfven flerstädes inom länets öfriga delar, men såsom regel kan likväl uttalas, att jordbruket der lemnar mer eller mindre öfrigt att önska. Mindre bördig jordmån eller af berg och skog betingadt ringa utrymme för kulturen eller begge dessa omständigheter i förening utgöra också merendels i sistnämnda delar af länet sådana hinder för jordbrukets förkofran, som äro svåra att öfvervinna. Härifrån bilda dock nästan hela Sundals och större delen af Valbo härad ett mera framstående undantag, i det jordbruket står särdeles lågt på dessa orter, oakadt den odlade jorden der med betydande egovidd förenar god naturlig beskaffenhet. Detta missförhållande lærer bero på otillräcklig afdikning, för grund och vid otjenlig tid företagen plöjning samt felaktig växtföljd och deraf framkallad utsugning af jorden.

Skörderesultatet inom länet hafva ock under perioden i allmänhet varit något sämre än inom landet i dess helhet. Endast år 1888, då riksskörden betecknas såsom »medelmåttig», synes länet hafva något öfverskridit medelgränsen, i det skörden der då angifves såsom »fullt medelmåttig». Under de fyra öfriga åren åter ställa sig förhållandena annorlunda. År 1886, då hela landets skörd anses hafva utfallit »något öfver medelmåttan», var nemligen skörden inom länet »icke fullt medelmåttig». Enahanda omdöme uttalas om 1887 års skörd inom länet, under det riksskörden samma år var »fullt medelmåttig». Vid jemförelse vidare

emellan skörderesultatet i hela riket och länet för år 1889, visa sig dessa hafva utfallit, för det förra »nära», men för det senare »under medelmåttan». Hvad slutligen angår 1890 års skörd, så angifves väl denna inom länet hafva utfallit »öfver medelmåttan», men anses inom riket i dess helhet hafva varit »nära god». — Skörden, uppskattad i korntal af utsädet, har under de år, som perioden omfattar, utfallit på sätt, som inhemtas af följande tabell:

	År 1886.	År 1887.	År 1888.	År 1889.	År 1890.
Hösthvete.....	6'26	8'18	7'27	6'96	8'07
Vårhvete.....	5'77	5'71	5'91	5'55	6'31
Höstråg.....	6'70	8'02	7'07	7'32	7'89
Vårråg.....	6'36	6'12	6'27	5'67	6'08
Korn.....	5'41	5'15	5'65	5'09	6'07
Hafre.....	5'15	4'77	6'43	4'44	6'76
Blandsäd.....	5'81	5'62	6'00	5'21	6'68
Ärter.....	5'94	6'04	3'91	6'30	6'18
Bönor.....	7'15	7'03	5'46	6'46	7'08
Vicker.....	5'49	5'54	4'13	5'92	6'44
Potatis.....	7'80	9'77	5'56	10'40	2'96
Linfrö.....	3'50	2'90	2'70	3'50	4'00

Vid behandlingen af frågan om skörderesultatet inom länet torde böra erinras, hurusom i följd af förut angifna missförhållanden jordens produktionsförmåga på södra Dal är minskad, så att jordbrukaren der, mera än på andra ställen inom länet, är beroende af tillfälliga växlingar i väderleken. Efter partiel missväxt år 1884 hafva ock skörderesultatet, såväl år 1885 som åren 1886 och 1889, varit i hög grad ogynnsamma på flere orter af södra Dal. Sedan åtskilliga kommuner derstädes i anledning af 1884 års *missväxt* redan året derpå undfått undsättning af allmänna medel med dels 68,385 kronor, att, såsom räntefria lån, utbetalas till de af missväxten hemsökte, samt dels 8,700 kronor, att, såsom understöd utan återbetalningsskyldighet, fördelas emellan sådana behöfvande, som icke vore i tillfälle att sjelfva förskaffa sig arbete eller i stånd att af egna tillgångar återgälda medlen, så hafva lån och understöd af enahanda beskaffenhet jemväl under den förevarande perioden blifvit beviljade flere kommuner på södra Dal, såsom närmare inhemtas af följande tabell:

Dag, då undsättning beviljats.	Socken.	Lånebelopp. Kr.	Understöds- belopp. Kr.
1886, febr. 19	Råggård.....	6,000	1,000
» maj 28	Rölanda.....	12,000	—
» dec. 22	Lerdal.....	—	1,000
1887, febr. 11	Frändefors.....	—	5,000
	Brålanda.....	—	
	Sundals-Ryr.....	—	
	Högsäter.....	—	
	Erikstad.....	—	
1890, mars 7	Rennelanda.....	9,125	—
	Summa	27,125	7,000

I sammanhang härmed kan omnämnas, att starkt *hagelfall* den 20 juli 1888 förorsakat en till omkring 83,000 kronor upp-

skattad skada å grödan i Brålanda, Sundals-Ryrs, Råggårds, Jerbo och Örs socknar; äfvensom att med föranledande här af Eders Kungl. Maj:t genom nådigt bref den 22 februari 1889 anvisat 8,000 kronor, såsom undsättning utan återbetalningsskyldighet, till de behöfvande inom nämnda socknar.

I fråga om *sädesproduktionen* torde kunna uttalas, att hafre, som är länets hufvudsäde, lemnar afkastning, som, utöfver husbehovet, gifver betydligt öfverskott till afsalu; att råg, utgörande, näst hafren, länets förnämsta säde, inom länet produceras till sådan myckenhet, att skörden väl i allmänhet motsvarar behovet, men dock är otillräcklig för vissa orter, såsom företrädesvis i Marks härad och på norra Dal; att hvete odlas jemförelsevis ringa och nästan uteslutande på större egendomar, så att produktionen deraf icke kan anses på långt när vara tillfyllest för förbrukningen inom länet; samt att korn och blandsäd väl också kultiveras föga, men dock lemna afkastning, som, med afseende på den ringa konsumtionen, är därför tillräcklig. Hvad angår *rotfrukterna*, så odlas potatis utöfver husbehovet endast i de södra delarne af länet för afsättning till dervarande brännerier. Odlingen af rofvor och morötter för ladugårdens behof är allmänt vedertagen å större egendomar och har på senare tider börjat allt mer vidtagas äfven å mindre jordbruk. Af *baljväxter* odlas ärter och bönor till ringa utsträckning och vicker hufvudsakligast till grönfoder. *Linodlingen* är i aftagande och förekommer mest i Marks härad.

Medelprisen å spannmål hafva under de ifrågavarande åren, enligt markgångstaxorna, vexlat, såsom närmare angifves i nedanstående tabell:

	Pris per hektoliter i kronor.				
	År 1886.	År 1887.	År 1888.	År 1889.	År 1890.
Hvete.....	9'55	8'60	9'55	10'50	11'10
Råg.....	6'50	6'11	7'30	7'76	7'96
Korn.....	6'50	6'11	6'80	7'05	7'22
Hafre.....	3'82	3'06	3'06	3'35	3'50

Arbetsprisen, i hvilka en rätt ansenlig förhöjning under senare åren egt rum, stälde sig vid periodens slut, i fråga om tjenstfolket, sålunda, att vanlig årslön uppgick för dräng till 145 å 150 kronor och för piga till 75 å 80 kronor, samt att värdet af stat och lön beräknades utgöra, i norra delen af länet för dräng 362 kronor och för piga 216 kronor samt i södra delen af länet för dräng 450 kronor och för piga 300 kronor. Dagsverksprisen åter ansågos samtidigt utgöra, sommartiden för man 1 krona 50 öre och för qvinna 80 öre å 1 krona, samt vintertiden för man 1 krona å 1 krona 25 öre och för qvinna 75 öre.

Enligt den redogörelse för länets naturliga beskaffenhet, som lemnats i första afdelningen af denna berättelse, skulle arealen af de *sanka marker* inom Gäsene, Ås, Marks, Vedens, Bollebygds och Kinds härad, hvilka äro *tjenliga för odling*, utgöra omkring 14,231 hektar. Beträffande de öfriga delarne af länet har väl icke för närvarande kunnat utrönas, huru stor egovidd af de vattensjuka trakterna, som ungefärligen är odlingsbar; men då dessa trakter hafva ett yttinnehåll inom de återstående sex häraderna i länets vestgötadel af 17,637.2 hektar och på Dal af

25,815·4 hektar, kan antagas, att äfven i dessa delar af länet arealen af de sankade marker, som kunna odlas, måste vara högst betydlig.

Torrläggning af mossar och vattensjuka marker är därför för jordbrukets utvidgning och utveckling inom länet af framstående vikt, men kan icke sägas hittills hafva bedrifvits med någon synnerlig ifver. Den jordbrukande befolkningen har nemligen länge visat någon betänksamhet att inlåta sig på dylika företag, förmodligen af den hufvudsakliga anledning, att några äldre, mera omfattande vattenafledningar inom länet lemnat mindre tillfredsställande resultat, i det, beträffande några sådana arbeten, kostnaderna blifvit större, än i därför uppgjorda planer beräknats, under det att i andra åter torrläggningen visat sig vara ofullständig och sålunda icke motsvarat ändamålet. Sedan de arbeten af ifrågavarande slag, som på senare tider utförts inom länet, haft en lyckligare utgång, har dock den nämnda betänksamheten börjat gifva vika, så att, såsom förut påpekats, länets landtbruksingeniör numera allt flitigare anlitas för uppgörande af planer för vattensjuka markers afdikning. Under de tre sista åren af perioden har nemligen nämnde ingenjör uppgjort planer för 24 sådana företag med en areal af tillhopa omkring 1,776 hektar.

Följande vattenaftappningsarbeten, som verkstälts med statsbidrag, hafva under perioden blifvit afsynade och godkända, nemligen:

sänkning af Bolleruds sjö i Sundals-Ryrs socken, hvarigenom en landvinning af 493·6 hektar uppkommit för en beräknad kostnad af 6,600 kronor;

afdikning af Ekenäs mosse i Frändefors socken, genom hvilket företag 399·51 hektar blifvit befriade från vatten mot en kostnad, som beräknats utgöra 8,340 kronor;

utdikning af frostförande mosse, tillhörande hemmanen Långholmen i Södra Vings socken och Kärrgårde i Hellestads socken, hvarigenom 43·32 hektar torrlagts mot en beräknad afdikningskostnad af 6,000 kronor; samt

afdikning af frostförande myrar, tillhörande hemmanen Vettungen, Kårud, Ödebyn och Björtveten i Bäcke socken, hvarigenom 1,188·04 hektar befriats från vatten mot en kostnad, som antagits hafva uppgått till 56,500 kronor.

De statsbidrag, som för dessa företag beviljats, hafva utgått för de två förstnämnda arbetena under form af lån, motsvarande ungefär hälften af kostnaden, samt för de två sistberörda såsom anslag till en tredjedel af kostnaden.

För utdikning af frostförande mark, tillhörande egendomen Ellenö i Torps socken, har år 1887 beviljats ett anslag af 340 kronor; hvarjemte ur *fonden för understödjande af sankade trakters odling* under perioden hafva till nedannämnda belopp anvisats lån för odlingsarbeten, hvilka närmare angifvas i följande tabell:

Odlingsföretag.	Vattenbefriad areal. Hektar.	Beräknad kostnad för afdikning. Kronor.	Beräknad kostnad för odling. Kronor.	Beviljad lånebidrag. Kronor.
Afdikning och odling af sankade marker, tillhörande Mon, Hedemarken och Rinnane i Töftedals och Dals-Eds socknar.....	224·95	32,588·72	15,159·95	32,550
Afdikning och odling af mark, tillhörande Hökerums säteri och Vings by i Södra Vings socken.....	141·55	21,177·88	34,603·10	21,150

Odlingsföretag.	Vattenbefriad areal. Hektar.	Beräknad kostnad för afdikning. Kronor.	Beräknad kostnad för odling. Kronor.	Beviljad lånebidrag. Kronor.
Utdikning och odling af Hellestads och Floby mader i Hellestads socken här i länet samt i Floby socken af Skaraborgs län.....	182·41	68,107·57	12,962	63,800
Afdikning och odling af vattenskadade marker, tillhörande egendomen Ellenö i Torps socken.....	45·14	15,210	7,950	15,200
Afdikning och odling af Samsö mader, hörande till säteriet Samsöholm jemte hemmanen Tångurp, Skogabo och Sverkilstorp, i Norra Säms socken.....	29·07	12,383·67	3,740	10,400
Afdikning och odling af mark till hemmanet Tydjesäter i Lerdals socken.....	8·80	2,200	400	2,000
Torrläggning af sankade marker omkring ån Nossan, tillhörande dels säteriet Ribbingsberg dels åtskilliga byar och hemman i Kullings härad här i länet samt Barne härad af Skaraborgs län.....	458·20	170,000	15,794	160,000
Invallning jemte afdikning och odling af sank mark, tillhörande Knätkärr, Mörtelbol och Näs i Åmåls socken.....	50·28	10,000	10,287	10,000
Afdikning och odling af vattensjuka marker till hemmanet Heljabo i Mälsbo socken.....	46·12	3,500	3,112·76	3,500
Sänkning af Gryttersedalsjön och reglering af Oltoresån samt dikning och odling af mark, tillhörande Reutersberg med underlydande Gryttered Nedergården i Hulareds socken.....	91·35	15,200	3,534	15,200
Reglering af Trombäljen samt afdikning och odling af vattenskadade marker, tillhörande Trombäljen, Skärbo, Södra och Norra Laxåsket, Lilla Kopperud, Rotnäs och Thorsbo i Frändefors socken.....	62·47	12,045·20	4,757·68	10,000
Sänkning af sjön Fefren och utrifning af Strömmareds qvarn för afdikning och odling af vattenskadade marker, tillhörande åtskilliga hemman i Kungsäters, Karl Gustafs, Istorps och Grimareds socknar.....	145·55	34,300	9,535	30,000
Summa	1,485·89	396,712·54	121,835·49	373,800

I fråga om vattenregleringar äro jordbrukets och industriens intressen hvarandra motsatta, i det för jordbruket nästan uteslutande erfordras att afföra vattnet och sänka dess nivå, under det deremot för industrien kräfvast de högsta möjliga vattenytor. För att kunna vid vattenafledningsföretag behörigen tillgodose dessa stridiga intressen, är det af vikt att ega en noggrann kännedom om den vattenmängd, hvars afförande vid olika vattenstånd är af nöden för åsyftad torrläggning. Göras därför afsedda kanalanläggningar för stora, föranledas nemligen deraf för jordbruket större kostnader och för industrien mera intrång, än behöfvat kräver. Göras de åter för små, blifver torrläggningen ofullständig och ändamålet förfelas. För att nu kunna åstadkomma en någorlunda säker beräkning af den vattenquantitet, som för torrläggning behöfver afföras, förutsättes i främsta rum-

met kännedom om nederbörden inom det flodområde, som är i fråga, samt om myckenheten af det vatten, hvilket under olika förhållanden afbördas från samma område genom der varande vattendrag. Med ledning af de topografiska kartorna och af Vetenskapsakademien utgifna meteorologiska tabeller lär man kunna med noggrannhet utröna såväl hvarje flodområdes omfång som nederbörden derinom. Af skäl, som vore för vidlyftiga att här anföra, skall deremot kännedom om den vattenmängd, som vid olika vattenstånd afrinner genom hvarje flodområdes vattendrag, svårigen kunna med någon tillförlitlighet vinnas annorledes än genom så kallade *hydrometriska undersökningar*, hvilka afse direkta mätningar af såväl vattendragens djup och bredd som deras strömhastighet vid olika vattenstånd. Den förra mätningen, som afser att bestämma vattensektionsarean, lär man lättast kunna verkställas vid sådana dammar, som sträcka sig öfver vattendragen i deras helhet. För mätningen af strömhastigheten åter finnas olika metoder, men den uppgifves billigast och med största säkerhet kunna ega rum genom användande af så kallade strömmätare, af hvilka den, som efter sin uppfinnare benämnes »Woltmannska vingarne», anses vara den bästa.

Det ligger i sakens natur, att de hydrometriska undersökningarna, för att medföra praktiskt gagn, icke få afse en enda tidpunkt, utan måste omfatta en serie af under olika tider och vattenförhållanden verkställda observationer. När fråga uppkommer, att inom ett visst flodområde verkställa vattenreglering, är derför nödigt, att nämnde serie af observationer för det ifrågavarande området redan föreligger, såsom ett material vid beräkningen af den vattenmängd, hvilken, för tillgodoseende af såväl jordbrukets som industriens intressen, bör från området afföras. De sålunda angifna förhållandena föranledde statens landbruksingenjörer vid möte i Stockholm år 1888 att till Landbruksakademiens förvaltningskomité aflåta en skrivelse med hemställan, »att lämpliga åtgärder måtte vidtagas för att åstadkomma en noggrannare undersökning rörande vattenförhållandet i våra vattendrag, i syfte att erhålla en fullständigare kännedom om afrinnande vattenmängd vid olika vattenstånd, hvarigenom en bättre utredning af de frågor rörande vattenafledning, vattenverks ändring och utrifning, afdikning med mera, som det ålåg landbruksingenjörerna att planlägga, blefve möjlig». Förvaltningskomitén framhöll, i skrivelse den 12 april samma år till samtliga hushållningssällskapen i riket, vigten deraf, att de ifrågasatta undersökningarna blefve på deras bekostnad anordnade.

Sedan i anledning häraf Södra hushållningssällskapet under hvartera af åren 1889 och 1890 för ändamålet anslagit 400 kronor, hafva hydrometriska undersökningar inom dess område egt rum under ledning af länets landbruksingenjör, på sätt en af honom derom utgifven tryckt redogörelse närmare utvisar. Äfven inom Norra hushållningssällskapets område påbörjades förstnämnda år observationer af ifrågavarande slag, men de afstannade året derpå af den anledning, att sällskapet redan då undandrog sig att vidare bestrida utgifterna derför.

De *åtgärder* till direkt förmån för jordbruket, som blifvit af länets två hushållningssällskap vidtagna, kunna hänföras under tre hufvudgrupper, hvilka afse dels främjande af åkerjordens grunddikning, dels beredande af tillgång på tjenligt utsädesfrö samt dels befordrande af yrkesduglighet.

Endast inom Norra hushållningssällskapets område hafva åtgärderna för *grunddikningen* varit mera omfattande. Redan

år 1880 afsatte sällskapet 30,000 kronor till en fond, hvarur jordbrukare, som ville dränera sin åkerjord, egde att mot tre procent ränta och tioårig amortering erhålla lån till belopp, motsvarande två tredjedelar af kostnaden. I syfte att med fonden främja täckdikning uteslutande å mindre jordbruk och att erhålla garantier för dräneringsarbetets ändamålsenliga utförande äro åtskilliga villkor föreskrifna för erhållande af lån ur fonden. Så gäller i förstnämnda hänseende, att jordbrukare, som eger större åkerareal än 37 hektar, icke eger rätt till delaktighet i fonden. För sistberörda ändamål åter är stadgadt, att planer och kostnadsförslag för grunddikningarna skola vara uppgjorda af statens landbruksingenjör samt arbetena med deras utförande ske under öfverinseende af sällskapets dikningsförmän; dock med utfästelse å sällskapets sida att bestrida de utgifter, som häraf föranledas. Ur denna fond, som började anlitas år 1882, hade vid 1890 års slut utlemnats 46 dylika lån till ett sammanlagdt belopp af 30,300 kronor, hvaraf på den ifrågavarande perioden belöpa 11,500 kronor, fördelade på 22 lån.

Derjemte har sällskapet i sin tjänst anställt en så kallad dikningsförmän, som har till uppgift att, efter requisition, biträda vid utförandet af uppgjorda dräneringsplaner samt anordna och leda afdikningsföretag af enklare beskaffenhet. Dikningsförmannen, som af sällskapet åtnjuter lön och ersättning för resekostnader, är berättigad att dessutom af den, som använder hans biträde, derför erhålla godtgörelse med högst 2 kronor om dagen jemte fri kost. Under den tid, hvarunder årstiden lämpat sig för dikningsförmannens göromål, har han i allmänhet haft ständig sysselsättning för utförande af de allehanda arbeten, som fallit inom området af hans verksamhet.

Hufvudsakligen i syfte att främja utförandet af ifrågasatta vattenaflednings- och dikningsföretag, har sällskapet vidare vidtagit sådan anordning, att hvarje inom dess område boende jordbrukare, som dertill sig anmäler, eger att på sällskapets bekostnad årligen erhålla en dags biträde af statens landbruksingenjör.

Den omständigheten, att, på sätt ofvan blifvit omförmäldt, jordbrukets låga ståndpunkt på södra Dal anses delvis föranledas af ofullständig afdikning, föranledde sällskapet att å statens landbruksingenjör uppdraga att under 1888 års sommar vidtaga förberedande åtgärder för upprättande af hydrografiska kartor öfver de större vattensamlingsområdena och vattendragen inom Sundals härad, för att sedermera för deras sänkning skulle kunna, med ledning af samma kartor, upprättas profiler och kostnadsförslag.

Redan på hösten samma år lemnade landbruksingenjören redogörelse för resultatet af en förberedande undersökning, som i anledning af berörda uppdrag blifvit af honom företagen. Med förmälan, hurusom afdikningar vore det enda ofelbara medlet att höja jordbruket uti det ifrågavarande häradet, anförde landbruksingenjören uti nämnda redogörelse vidare: att de större vattendragen — Dalbergså med dess förgreningar Frändeforsån och Krokån — hade tillräckligt djupa strömfåror för att icke förorsaka öfversvämning, men att de vattensjuka markerna förkomme omkring dessa vattendrags mindre och minsta tillflöden, vanligen i dessas öfversta lopp, såsom närmare inhemtades af en redogörelsen bifogad förteckning öfver afdikningsområdena inom häradet, hvaraf framginge, att inom 35 dylika områden funnes vattensjuk odlad eller odlingsbar jord till areal af omkring 7,000 hektar; äfvensom att det lämpligaste sättet för sakens

främjande vore, att konceptkarta med kostnadsförslag och profiler samt arealuträkning i summa för hvarje område finge i den mån, tillgångar kunde beredas dertill, uppgöras för samtliga berörda afdikningsområden på sällskapets bekostnad, emot skyldighet dock för jordegarna att dervid biträda med nödig handtlangning, men med rätt för dem att, derest afdikning komme till utförande, begagna sig af omförmälda handlingar, hvilka i afbidan derpå borde hos sällskapet förvaras. För följande året lemnade sällskapet ock ett anslag af 1,000 kronor till undersökningar för afdikningar inom häradet på sådant sätt, som landtbruksingeniören sålunda förordat.

Med detta anslag, äfvensom med ett året derpå för ändamålet anvisadt enahanda belopp, bestredos under åren 1889 och 1890 kostnaderna för undersökningar, med tillhörande handlingar, i fråga om 8 af de ofvannämnda afdikningsområdena med ett yttnehåll vattenskadad odlingsmark af omkring 1,600 hektar. Då härefter fråga väcktes om anslag för fortsättning under år 1891 af de sålunda påbörjade arbetena, beslöt sällskapet, att saken skulle hvila, »tills resultaten af de redan afslutade undersökningarna hunnit visa sig». Det är väl sant, att, då detta beslut fattades, endast ett af de på sällskapets bekostnad planlagda dikningsföretagen kommit till utförande, men det synes dock sannolikt, att, om de påbörjade undersökningarna fått fortsättas, derigenom skolat småningom inom orten väckas ett mera allmänt intresse för saken, än som nu blifvit förhållandet. Med afseende på den stora betydelse, som dikningsfrågan utan tvifvel har för den ifrågavarande orten, är att beklaga, att, saken, efter sällskapets deri sist fattade beslut, synes vara undanskjuten till en obestämd framtid.

Sådan är den verksamhet för grunddikningen, som blifvit utförd af Norra hushållningssällskapet. Af det Södra sällskapet har föga blifvit härutinnan åtgjort; dock synes, att döma deraf, att sällskapet för år 1890 ställt 500 kronor till statens landtbruksingeniörs förfogande till förberedande undersökningar för afdikningsplaners upprättande, vara sannolikt, att sällskapets framtida åtgöranden i förevarande hänseende komma att gå i likartad riktning som de i afseende på Sundals härad af Norra sällskapet vidtagna åtgärderna. Till fullgörande af berörda uppdrag har landtbruksingeniören dels föranstaltat om den förut i denna berättelse omförmälda utredningen rörande läget och arealen af de vattensjuka markerna i södra delen af länet, samt dels inom flere afdikningsområden derstädes hållit förberedande sammanträden med intressenterna, hvilka dervid förklarar, att de, under förutsättning att sällskapet bekostade dikningsplanernas uppgörande, vore villige lemna derför erforderlig handtlangning. Vid periodens slut var ännu oafgjort, huru saken skulle ordnas.

I fråga härefter om hushållningssällskapets verksamhet för beredande af tillgång till tjenligt utsädesfrö, så har denna verksamhet för dem begge varit temligen likformig. I hvarterdera sällskapets område bildades år 1880 en fröodlingsförening i ändamål att befrämja odling såväl af lämpligt inhemska utsädesfrö af spannmål, gräs, trädgårds- och handelsväxter som af skogsfrö. Understödda med årliga anslag af hushållningssällskapen, sökte dessa föreningar verka för sin uppgift genom anställande af försöksodlingar, spridande af upplysande skrifter, anordnande af utställningar med prisutdelning, meddelande genom sakkunnig person af råd och upplysning om frökulturen och mera dylikt. Sedan en allmän svensk utsädesförening blifvit bildad i Svalöf,

ansågo emellertid hushållningssällskapen, att det ifrågavarande ändamålet skulle mera verksamt främjas genom understöd åt denna förening, än åt de inom länet bildade fröodlingsföreningarne, hvilka, då de i följd häraf icke vidare erhöilo något understöd, blefvo upplösta. De anslag, som under perioden utgått till nämnda utsädesförening, hafva utgjort, från Norra sällskapet 500 kronor för hvarterdera af åren 1888 och 1889 samt 1,000 kronor för år 1890 samt från Södra sällskapet 500 kronor för hvarterdera af de två sistnämnda åren.

Af försöksodlingar, som egt rum med bidrag från Norra fröodlingsföreningen, hafva, efter denna förenings upplösning, ett par fortfarande utförts med årligt understöd af Norra hushållningssällskapet. Den ena af dessa odlingar afser sådana vilda, inhemska baljväxter, som äro lämpliga antingen att ingå uti mångåriga vallar eller att särskildt odlas, den andra åtskilliga medicinalväxter, hvilkas kultivering bedrivs i sammanhang med insamling af dylika växter för försäljning. Derjemte har försökskultur företagits dels med probsteierhafre och viktoriaärter vid Kilanda och Forsane samt dels med åtskilliga sorters fodergräs och sädesslag vid Önnarp. Rörande de närmare detaljerna vid och utfallet af samtliga dessa försöksodlingar torde få hänvisas till hushållningssällskapens derom gjorda publikationer.

På hushållningssällskapens bekostnad äro slutligen, företrädesvis för undersökning af utsädesfrö, *kontrollstationer* inrättade i Venersborg för norra och i Borås för södra området. Af dessa lärar den i Borås anlitas rätt flitigt, men deremot den i Venersborg så föga, att dess indragning uppgifves vara förestående.

För utbildande af lägre yrkesskicklighet i jordbruk finnas, på hushållningssällskapens initiativ, med årligt statsunderstöd af tillhopa 8,000 kronor inom länet anordnade *tre lägre landtbruksskolor*, för hvilka sällskapens utgifter uppgå till omkring 4,800 kronor om året. Dessa skolor, i afseende å hvilka nädiga reglementet den 13 april 1877 under perioden tillämpats, hafva derunder varit förlagda, två inom norra området vid Kilanda, i Kilanda socken, och Kristinedal, i Fröskogs socken, samt en inom södra området vid Önnarp, i Hösna socken. Skolorna skötas väl, synnerligast skolan vid Kilanda, som utmärker sig för planmessighet, noggrannhet och ordning på alla områden. Under perioden hafva från skolorna utexaminerats 93 frilärningar, af hvilka de, som icke återvänt till sina hem, erhållit förmånliga anställningar såsom rättare.

I detta sammanhang torde lämpligen böra omnämnas, att sedan omkring trettio år i länet finnes en *privat landtbruksskola* å Skeppholmen i Liareds socken. Undervisningen vid skolan, som lärar vara ordnad efter mönster af rikets landtbruksinstitut, afser utbildning till sådan högre yrkesskicklighet, som erfordras för skötsel af mera omfattande landthushållning. Lärokursen, som är ettårig, är nemligen företrädesvis anordnad för så kallade inspektorselever, af hvilka ett antal af högst tjugo årligen kan emottagas. Derjemte lära två å tre rättarelärningar årligen erhålla undervisning vid skolan. Årsafgiften utgör, för de förra 400 kronor och för de senare 50 kronor.

Genom derför anordnad undervisning söker Norra hushållningssällskapet jemväl befordra duglighet i de till den inre hushållningen på landet hörande qvinliga göromål. Med ett årligt anslag af 1,800 kronor underhåller nemligen sällskapet på egendomen *Ellenö*, i Torps socken, en *praktisk hushållsskola*, der

undervisning och handledning lemnas såväl uti alla till ett vanligt landthushåll hörande qvinliga sysslor, såsom matlagning, bakning, bryggning, tvätt och mera dylikt, som äfven uti de vanligaste qvinliga husslöjder. Vid skolan, hvilken står under öfverinseende af en utaf förvaltningsutskottet utsedd särskild styrelse, finnas friplatser för åtta elever, hvilka under lärotiden, som omfattar ett år, äro underkastade legostadgans föreskrifter. Denna läroanstalt har lyckats tillvinna sig ett väl berättigadt förtroende, så att friplatserna vid anstalten äro ganska eftersökta.

Bland jordbrukets *binärningar* intager utan tvifvel boskapskötseln med den dertill hörande mejerihandteringen främsta rummet. Dessa begge näringsgrenar omhuldas väl på åtskilliga ställen inom länet, synnerligast vid de större egendomarne, med mycken omsorg, men kunna ingalunda i allmänhet anses stå högt. Visst är dock, att på detta område utvecklingen till det bättre varit ganska betydande inom länet under den tidrymd, som perioden omfattar.

Hvad först angår *boskapskötseln*, så inhemtas från nästan alla delar af länet, att insigten om denna binärings stora vikt för jordbruket vinner allt allmännares insteg äfven hos de mindre jordbrukarne, hvilka i följd häraf börjat egna allt större omsorg åt kreatursafvelns förbättrande samt husdjurens ordentliga utfodring och skötsel. Till dessa glädjande företeelser, hvilka ingifva förhoppning om jordbruksnäringens framtida utveckling i sund riktning, har utan tvifvel mejerihandterings mera allmänna utbredande i främsta rummet bidragit, men torde äfven hushållningssällskapens åtgärder för husdjursafvelns förbättrande hafva i sin mån medverkat.

För förbättring af afveln efter *nötkreaturen* hafva nemligen begge sällskapen sökt verka genom att, för spridning inom länet, *inköpa afvelsdjur* af sådana raser, som ansetts företrädesvis lämpliga för ändamålet. Antalet af dylika afvelsdjur, som sålunda blifvit under perioden införda och sedermera på auktion till olika delar af länet försålda, utgör inom norra området 40 tjurar af ayrshireras och 3 tjurar af anglerras samt inom södra området 38 tjurar och 15 qvigor af förstnämnda ras.

Vidare har inom norra området från och med år 1887 införts *premiering af nötboskap* efter ungefärligen samma system, som sedan flere år tillämpats i Skaraborgs län. För premieringen har området indelats i två distrikt, af hvilka det ena omfattar de till området hörande sex häradena af Vestergötland jemte Frändefors, Brålanda och Sundals-Ryrs socknar på Dal samt det andra består af återstoden af landskapet Dal. I hvardera af dessa distrikt hållas hvartannat år premieringsmöten på tio särskilda ställen. Då sådana möten vid periodens slut egt rum under fyra år, hade sålunda premiering för hela området då försiggått två gånger. Af 1,855 djur, som derunder uppvisats, hafva 1,332 prisbelönts dels med 47 silfvermedaljer och 155 bronsmedaljer af två olika storlekar samt dels med premier i penningar till belopp af sammanlagdt 7,694 kronor. Premiering af nötkreatur hade inom södra området ännu icke införts vid periodens slut, men frågan derom stod då på dagordningen.

I ladugårdsskötselns intresse har Södra hushållningssällskapet för sitt område vidtagit en anordning, som saknar motstycke inom norra området. Den 24 oktober 1888 inrättade nemligen sällskapet å Önnarp en skola, hvari såväl teoretisk som praktisk undervisning lemnas i skötsel af nötkreatur. Denna så kallade *koskötareskola*, som närmast förestås af en ladugårdsförmän, är

afsedd för fyra lärningar, hvilka under lärotiden, som omfattar ett år, erhålla, förutom stat, hvardera 100 kronor i lön. De åtta lärningar, hvilka vid periodens slut afgått från skolan, hafva erhållit plats såsom ladugårdsförmän. Sällskapets utgifter för skolan, som är helt och hållet skild från den till Önnarp förlagda landtbruksskolan, uppgå årligen till 1,500 kronor.

Jemväl till höjande af *svinkulturen* hafva begge hushållningssällskapen sträckt sina omsorger. Så hafva sällskapen, för att understödja genomförandet af väckt förslag om anläggande i Herrlunga af ett svinslagteri, tecknat aktier uti det derför bildade bolag, Norra sällskapet till belopp af 5,000 kronor och Södra sällskapet till belopp af 10,000 kronor. Då den lättare afsättning af svin, som genom denna, sedermera utförda anläggning beredts, uppgifves hafva i sin mån medverkat till den under perioden ansevärt ökade svinkulturen inom länet, vore att beklaga, om någon rubbning i slagteribolagets verksamhet skulle inträffa — en farhåga hvartill anledning lär förefinnas af den orsak, att bolagets verksamhet under åren 1889 och 1890 gått med förlust af nära 18,000 kronor i följd af låga fläskpriser i England, der bolaget haft afsättning för sina varor.

I öfrigt har Norra hushållningssällskapet för förbättrande af afveln efter svin vidtagit alldeles enahanda åtgärder som i afseende på afveln efter nötkreatur. Trettioen ornar af dels cumberlands- dels yorkshireras hafva anskaffats och blifvit, efter försäljning på auktion, spridda till olika delar af sällskapets område; hvarjemte, i samband med premieringen af nötkreatur, sådan sedan år 1888 eger rum jemväl af svin.

Hästkulturen omfattas icke inom länet med något synnerligt intresse, ehuru hushållningssällskapen ej heller på detta område varit overksammas. Sålunda hafva sällskapen årligen lemnat anslag till de premieringar af hästar, som, med bidrag af statsmedel, varit inom länet anordnade. Derjemte har af Norra hushållningssällskapet år 1887 anvisats ett belopp af 10,000 kronor för utlemnande till de filialafdelningar inom sällskapets område, som sådant önska, af räntefria så kallade *hingsstlån* till belopp af högst 1,500 kronor. Dessa lån skola amorteras under fem år och åtnjutas på vilkor i öfrigt, att den afvelshingst, som till pris, hvilket ej må understiga lånebeloppet, inköpes, skall såsom beskälare godkännas af dertill utsedd särskild nämnd och under lånetiden hållas tillgänglig för ortens stoegare mot en språngavgift af högst 5 kronor. Endast filialafdelningarne i Väne, Kullings, Sundals och Vedbo härad hade vid periodens slut begagnat sig af rättigheten att erhålla lån ur denna fond, hvilken härför tagits i anspråk till ett belopp af 4,450 kronor.

Slutligen torde, innan det förevarande ämnet lemnas å sido, böra erinras, att, såsom förut blifvit omförmäldt, för beredande af *sjukrvård åt husdjuren*, varit under perioden inom länet anstälde, utom länsveterinären, 11 distriktsveterinärer, hvilka aflönas hufvudsakligen af landstinget. Förutom boställe åt länsveterinären, lemnar dock Norra hushållningssällskapet ett årligt lönetillskott af 200 kronor till hvardera af 5 inom dess område stationerade distriktsveterinärer; hvarjemte sällskapet med 250 kronor om året bestrider amortering af ett lån, som upptagits för anskaffande af erforderliga byggnader vid veterinärinrättningen i Alingsås. Helsotillståndet bland husdjuren har under perioden i allmänhet varit godt.

Mejerihandteringen må skötas med huru mycken omsorg som helst, så beror den dock ytterst derpå, att ortens ladugårds-

skötsel, utöfver husbehovet, lemnar erforderligt öfverskott af mjölk, och att denna mjölk är af god beskaffenhet. Här i länet, hvarest boskapsskötseln har en jämförelsevis låg ståndpunkt, kan derföre mejerirörelsen vinna någon allmänare förkofran endast i samma mån, som jordbrukaren genom mera rationel skötsel af sin ladugård söker att höja och förbättra dess afkastning af mjölk. Den stora inkomst, som genom mejerierna tillföres jordbruket, är emellertid just egnad att framkalla en dylik ökad omsorg om ladugårdsskötseln och har också, såsom förut anmärkts, inom länet börjat åstadkomma en sådan verkan, till förmån såväl för sjelfva mejerirörelsen som för jordbruket i dess helhet. Men då mejerihandteringen, åtminstone i dess nuvarande allmänare utbredning, är jämförelsevis ny inom länet, i det af dess 80 mejerier säkerligen öfver hälften tillkommit under de 10 sista åren, kan mejerirörelsens berörda verkan till ladugårdsskötselns höjande, hvartill erfordras en längre tidrymd, icke ännu vara tillfyllest. För mejerirörelsens allmänare uppblomstring inom länet förefinnas derföre fortfarande rätt stora svårigheter, men den början till en bättre utveckling, som under senare tider blifvit gjord, innebär dock löfte om en god framtid.

För den ifrågavarande näringsgrenens främjande har Norra hushållningssällskapet, enligt åren 1883 och 1885 fattade beslut, anvisat 32,000 kronor till en fond, hvarur lån på 10 år till belopp af högst 4,000 kronor erhållas af sökande, som anlägger mejeri inom sällskapets område. Ur denna fond beviljadt lån, som bör amorteras under de 6 sista åren af lånetiden med en sjettedel om året, är räntefritt under första året, men löper sedermera med ränta, under de 3 följande åren efter 3 procent och under de 6 sista åren efter 6 procent. Tio lån hafva blifvit ur fonden utlemnade till sammanlagt belopp af 32,600 kronor, deraf på den tidrymd, som perioden omfattar, belöpa 5,000 kronor, fördelade på två lån. De mejerier, hvilkas anläggning blifvit understödd med lån ur fonden, undergå sedan 1887 årligen inspektion af en dertill af sällskapet aflönad sakkunnig person, hvilken jemväl har att efter requisition tillhandagå med råd och upplysningar vid andra mejerier inom området.

Inom södra delen af länet har dervarande hushållningssällskap anställt en så kallad mejerikonsulent, hvilken har till uppgift att lemna handledning på mejerihandteringen och boskapskötselns områden. Derjemte har sällskapet sedan år 1888, med en årlig kostnad af omkring 500 kronor, i Borås anordnat en anstalt för kontroll af mjölk.

Den *qvarnrörelse*, som bedrifves inom länet, har hufvudsakligen karakter af binäring till jordbruket. Länets 341 qvarnar äro nemligen nästan uteslutande afsedda för mald från kringliggande orter. Endast vid Surte och Lerjeholms qvarnar i Vätle härad samt vid två valsqvarnar, som äro belägna den ena vid Strömsberg i Vassända-Naglums socken och den andra vid Upperud i Skalleruds socken, kan rörelsen för afsalu anses ega någon större omfattning. Grynverk finnas väl anlagda vid några större egendomar, såsom vid Floda, Kilanda, Vårgårda och Skeppsholmen, äfvensom vid Bön i Örs socken, men tillverkningen är ingenstädes anseelig utom tilläfventyrs vid Kilanda, hvarifrån afsättningen af hafregryn uppgifves vara mera betydande.

Vidare äro till jordbrukets binäringar hänförliga bränvinsbränningen och tillverkningen af potatismjöl, hvilka näringsgrenar dock utöfvas nästan uteslutande i södra delen af länet, der, såsom förut anmärkts, öfverproduktion af potatis eger rum.

Bränvinstillverkningen, hvarvid afverkas endast potatis, har under perioden bedrifvits vid 10 brännerier, af hvilka alla utom ett äro belägna i södra delen af länet. Utan sammanhang med hemmansbruk har tillverkning egt rum vid allenast ett bränneri, hvilket dock numera blifvit nedlagdt. Bränvinsbränningen har icke under perioden utöfvats i någon större skala. I hög grad minskad under åren 1888 och 1889, har den år 1890, då tillgången på potatis var knapp, nedgått till en obetydlighet. Närmare upplysningar i ämnet lemnas i nedanstående tabell:

År	Antal brännerier.	Liter tillverkad bränvin, för hvilka afgift erlagts		Tillverknings- skatt. Kronor.	Nederlagsavgift.		Kostnader för kon- trollen. Kronor.
		å 40 öre.	å 50 öre.		Från länet.	Belopp. Kronor.	
1886	9	928,060 ⁸	—	371,224 ⁸²	8	1,260	21,095 ³⁶
1887	10	900,266 ¹	—	360,106 ⁴⁴	8	2,218 ⁷⁵	23,055 ³⁶
1888	10	400,958	173,832 ⁹	247,299 ⁶⁵	—	—	21,638 ⁰⁹
1889	9	—	518,543 ⁴	259,271 ⁷⁰	—	—	16,553 ⁸⁹
1890	7	—	206,352 ³	103,176 ¹⁵	—	—	16,571 ²⁷

Potatismjöl beredes i stor myckenhet genom husslörd i de södra delarne af länet. Fabriker för sådan tillverkning finnas ock der anordnade, i Gäsene härad vid Stålarp i Molla socken, vid Sämsholm i Norra Säms socken och Örum i Alboga socken, i Ås härad vid Qvarnegården i Varnums socken, i Redvägs härad vid Alfared i Norra Åsarps socken, vid Skeppsholmen i Liareds socken samt vid Staberg, Timmelle Nilsagården och Timmelle Skogsgården i Timmelle socken, äfvensom i Kinds härad vid Stora Apelnäs i Roasjö socken.

Slutligen böra bland öfriga binäringar till jordbruket icke förbigås trädgårds- och biskötseln, humleodlingen och fisket.

Intresset för *trädgårdsskötseln* och fruktträdsodlingen har år efter år ökats. Under det vid periodens början en länsträdgårdsmästare inom hvarterda hushållningssällskapets område var för behovet tillräcklig, har sedermera antalet requisitioner på biträde vid trädgårdars skötsel och anläggning tilltagit i sådan grad, att, för tillgodoseende deraf, ytterligare en länsträdgårdsmästare måst frän och med år 1888 anställas inom södra området och en likartad åtgärd anses förestående äfven för det norra. Trädgårdsodlingen är dock ingalunda så allmän, som vore önskligt, utan bedrifves företrädesvis vid de större gårdsbruken. Att fruktträdsodling börjar förekomma äfven å mindre lägenheter, framgår emellertid deraf, att Norra hushållningssällskapet under perioden för sådan odlingsfrit utdelat belöningar med tillhopa 740 kronor till 76 innehafvare af dylika lägenheter.

Äfven *biskötseln* har under perioden förkofrat sig rätt mycket, i synnerhet inom norra delen af länet. Bisamhällenas antal, hvilket vid 1885 års slut uppgick inom norra delen af länet till 802 och inom den södra till 1,960, hade vid periodens slut ökats till 3,388 inom den förra och 2,353 inom den senare delen. Om den sålunda lemnade uppgiften, som grundar sig på den officiella statistiken i ämnet, också icke kan tillmätas full tillförlitlighet, så synes dock sannolikt, att den närmelsevis angifver förhållandet. I länets norra orter, der egentligen bisamhällenas antal uppgifves hafva tilltagit, hafva nemligen två omständigheter medverka till ökad biodling. Med aflöning af hushållningssällskapet ha

der varit anställd en biundervisare, hvilkens råd och anvisningar lära rätt mycket anlitats. En i Alingsås i större skala bedrifven affär med honung har dessutom, i följd af derigenom lättad afsättning af denna vara, framkallat en mera omfattande kultur af bi på landsbygden omkring nämnda stad.

Den i äldre tider vida spridda och af lagstiftningen särskildt omhuldade *odlingen af humle* har, sedan hembrygden efter de bayerska bryggeriernas anläggning kommit ur bruk, börjat allt mera försummas och kan sägas numera ligga nästan helt och hållet nere. Den betydande importen af utländsk humle för nämnda bryggeriers tillverkning, hvartill den svenska humlen anses otjenlig, föranledde, att tidigt här i länet vidtogos förberedande åtgärder för att, genom införande af kultur utaf åtskilliga tyska humlesorter, söka med inhemsk vara fylla de bayerska bryggeriernas behof af humle. Försöksodlingar med dylika humlesorter började nemligen redan år 1878 att i nämnda syfte anställas såväl vid Hult i Vassända-Naglums socken som vid Skeppsholmen i Liareds socken. Dessa odlingar, hvilka till en början bedrefvos med mycken ifver, fortgå väl ännu, men i betydligt förminskad omfattning. Den humle, som dervid producerats, uppgifves väl hafva varit i styrka och arom fullt jemförlig med den utländska, men den lærer hafva mognat så sent, att fuktig väderlek ofta varit hinderlig för dess ändamålsenliga torkning. I anledning häraf har, med ett anslag af 300 kronor från Norra hushållningssällskapet, år 1886 på Hult påbörjats en annan försökskultur, hvarmed afses att genom förädling af vår gamla svenska humle söka framställa en vara, som är för ändamålet användbar. Resultatet af denna försökskultur förelåg väl icke fullt färdigt vid periodens slut, men anledning lærer förefinnas, att den kommer att krönas med framgång.

Fisket drifves, utom vid Venern och några af de större sjöarne, der åtskilliga yrkesfiskare finnas, nästan uteslutande såsom binäring till åkerbruket. Lax förekommer företrädesvis i Venern, Göta elf, Viskan, Ätran och Slottsån, samt röding i de på gränsen mellan Dal och Norge belägna Bok- och Kornsjöarne. I öfrigt äro gäddan, abborren, gösen, braxen, siken, ålen och laken de allmännaste och för fisket viktigaste. Kräfter finnas mångenstädes i länet, såsom, i Vestergötland, i Sämsjön och Ornungasjön, i Ätran och i många andra sjöar och vattendrag, samt, på Dal, i sjöarne Näshöl, Grann och Änimen, i några tillflöden till Valboån, i Bäckeån och på flere andra ställen.

Af största betydelse för den ifrågavarande näringen är laxfisket i den del af Venern, som benämnes Dalbosjön. Detta af ålder idkade fiske har blifvit af någon större vikt, först sedan två affärsmän öppnat rörelse för export af fisk, den ene för omkring femton år sedan i Karlstad och den andre ungefär fem år derefter i Ämål. Nära 200 fiskare, hvilka under sommarmånaderna bredvid sina mindre jordbruk idka småfiske, äro från och med november till och med mars månad sysselsatta med laxfiske i Dalbosjön. Fisket bedrifves i båtlag om 3 man med 40 å 50 nät af 35-6 meters längd och 5-3 meters djuplek. Alltid ansträngande, är en sådan fisketur ofta vågsam och förenad med risk, att redskapen förstöras genom storm och is. Den anses för hvarje båtlag i medeltal inbringa 700 å 800 kronor. De nämnda affärsmännen inköpa den fångade laxen för export till Tyskland, England, Frankrike och Danmark.

Äfven fisket efter röding i Bok- och Kornsjöarne lærer varit ganska inbringande, men uppgifves hafva aftagit under senare åren.

Nya stadgar hafva under perioden utfärdats för fisket i samtliga sjöar och vattendrag inom länet. I afseende på laxfisket äro den 31 juli 1886 föreskrifter, som gälla äfven inom Skaraborgs och Vermlands län, meddelade särskildt för Venern och den 21 juli 1887 stadga utfärdad för öfriga vattendragen inom länet. För det öfriga fisket hafva allmänna föreskrifter lemnats enligt en annan likaledes den 21 juli 1887 fastställd stadga. Undantag från dessa föreskrifter äro medgifna dels för fisket i de till länet hörande delar af sjön Venern, enligt stadga den 31 juli 1886, samt dels för fisket i sjön Åsunden och den i Kinds härad belägna Sämsjön jemte dessa sjöars till- och utflöden, enligt stadga den 8 april 1886. För kräftfångsten är särskild stadga utfärdad den 21 juli 1887.

B) Skogshushållning och jagt. Under skogsstatens vård och förvaltning höra dels länets förut omförmälda 11 kronoparker med en areal af 12,283 hektar samt dels 9 till indragna boställen hörande skogar med ett ytinnehåll af 1,778 hektar 18 ar. Dessutom har, efter anmälan att å häradsallmanningen Kuleskog, som varit under delegarnes egen bevakning och skötsel, skedde större afverkning, än enligt hushållningsplanen vore tillåtet, jemväl denna allmänning, hvilken innehåller 443 hektar, blifvit, på grund af Länsstyrelsens den 19 oktober 1889 meddelade utslag, ställd under förvaltning af skogsstaten.

Under skogsstatens uppsigt och kontroll stå i öfrigt dels länets 2 öfrige, tillförene omnämnda häradsallmänningar med en areal af 1,777 hektar samt dels 459 andra allmänna skogar, hvilkas ytinnehåll uppgifves vara 34,824 hektar 74 ar. Af dessa skogar äro 4, med en areal af 258 hektar 72 ar, under enskild disposition samt lyda 17, med ett ytinnehåll af 1,093 hektar 3 ar, under Östads barnhus. Af de öfriga 438 skogarne höra 207 till egendomar, som äro för statsverkets räkning på arrende upplätne, och 44 till utarrenderade ecklesiastika hemman samt lyda 41 under civila och 146 under ecklesiastika bostadsboställen. Under det häradsallmänningarne äro indelade till ordnad skogshushållning, hafva deremot de 21 ofvannämnda skogar, som dels äro under enskild disposition samt dels tillhöra Östads barnhus, icke undergått sådan indelning. Hushållningsplaner hafva blifvit uppgjorda och fastställda för 364 af de öfriga ofvanberörda skogarne, så att af dessa endast 74, hvilkas ytinnehåll dock icke uppgår till mera än 2,593 hektar 58 ar, ännu äro i saknad af dylika planer.

Af det ofvan anförda framgår, att arealen af samtliga de allmänna skogarne inom länet utgör 51,105 hektar 92 ar. Här af uppgifvas 39,072 hektar 30 ar skola bestå af skogsmark och återstående 12,033 hektar 62 ar af impediment. Rörande hushållningen med de allmänna skogarne samt deraf härflytande inkomster och utgifter för statsverket, torde få hänvisas till de upplysningar, som härutinnan kunna inhämtas af den officiella statistiken om skogsväsendet.

I fråga om de *enskilda skogarne* återopas till en början den redogörelse, som förut i denna berättelse lemnats om skogstillgången inom länet. Af denna redogörelse torde framgå, att, under det de egentligen skogfattiga trakterna äro jemförelsevis få, tillgången på skog i allmänhet är riklig för husbehofvet och mångenstädes — såsom synnerligen i Bollebygds och Kinds härad samt på större delen af Dal — lemnar rätt betydande öfverskott för afsalu. I länets vidsträckta bergsbygder, der föga utrymme för åkerbruket finnes, är också skogsskötseln den näringsgren,

som för befolkningen utgör den förnämsta inkomstkällan. Under det i afseende på några få skogar, som tillhöra större egendomar, afverkningen bedrivs efter därför uppgjorda planer, torde deremot, beträffande de enskilda skogarne i allmänhet, kunna sägas, att någon ordnad skogshushållning icke förefinnes. Det uppgifves också, att på många orter inom länet skogsbruket bedrivs med alltför ringa hänsyn till framtida behof, men, såsom allmänt omdöme i detta hänseende, synes dock böra uttalas, att, i följd af den alltjemt stigande insigten om skogens höga värde, i afseende på afverkningen deraf större varsamhet iakttages numera, än fordom varit fallet.

För skogens återväxt sörjes dock icke så väl, som vore önskligt och behöfligt. Plantering och sådd af skog äro ingalunda allmänt förekommande; och från några orter klagas deröfver, att allmogen vid afverkning icke ens qvarlemnar erforderliga fröträd för befordran af återväxten. Detta gäller likväl företrädesvis de skogrika trakterna i länet, der befolkningen har svårare att lära sig inse vigten af skogstillgångarnes sparande, än i de orter, der dessa tillgångar äro mindre rikliga eller börja tryta. På sådana orter åter har otvifvelaktigt omsorgen om skogens återväxt på senare tider alltjemt varit i stigande.

Såsom väsentligen medverkande härtill torde böra omförmas de åtgärder, hvilka, för befordran af skogens återväxt och underhållandet af intresset därför, blifvit af länets landsting och hushållningssällskap vidtagna. Sedan, allt från år 1868, mindre anslag af landstingsmedel årligen utgått för inköp och utdelning af skogsfrö, hafva nemligen från och med år 1880 landstinget och hushållningssällskapen för det ifrågavarande ändamålet anvisat medel till belopp, som sistnämnda år uppgick till 4,500 kronor, men under de öfriga åren vexlat emellan 7,000 och 9,000 kronor. Under jägmästarnes i länet öfverinseende hafva dessa medel användts till enskild skogsodling i sådan ordning, att jord-egare, som dertill sig anmält, egt att erhålla plantor och frö äfvensom biträde af plantör, utan annan skyldighet att deltaga i utgifterna för skogskulturen å sina egor, än att under arbetet dermed tillsläppa handtlangning och bestå kost åt plantören. Då den sålunda anordnade, nästan kostnadsfria skogskulturen ansetts företrädesvis böra komma de mindre, mera obemedlade jord-egarne till godo, har iakttagits, att hvarje requirerent i regel icke årligen erhållit större myckenhet plantor och frö än 15,000 stycken af de förra och 6 skålpund af det senare. Någon mindre del af medlen har fått användas för att kostnadsfritt tillhandahålla fruktträd åt obemedlade. De kulturarbeten, som under perioden blifvit med de ifrågavarande medlen bestridda, inhemtas af vidstående *tabell H*.

För att minska skogarnes anlitage till bränsle vid industriella anläggningar hafva på åtskilliga ställen inom länet, såsom exempelvis vid fabrikerna i Marks härad, börjat användas stenkol i stället för ved. Äfven i hemmen har det allt mera gängse bruket att begagna kaminer, som eldas med kol, rätt mycket inskränkt förbrukningen af vedbränsle. Huru betydande virkesåtgången åter är vid länets talrika trämassfabriker och pappersbruk, kan bedömas deraf, att den vid dylika verk endast på Dal uppgifves årligen utgöra omkring 135,000 kubikmeter. Under det i öfrigt förbrukningen af husbehovsvirke i länets skogstrakter är långt större, än som med iakttagande af sparsamhet vore nödigt, utföres, på sätt framdeles närmare angifves, från dessa

trakter till orter utom länet anseelig myckenhet såväl rundvirke som förädladt virke.

Sågverk, som drifvas med vattenkraft och förnämligast eller uteslutande afse att fylla kringliggande orters behof af virke, finnas i länet till ett antal af omkring 210. Bland de sågverk, vid hvilka åter trävaror bearbetas företrädesvis för export, må nämnas ångsågarne vid Ulricehamn, vid Gullered i Gullereds socken, vid Nygård i Roasjö socken, vid Björketorp i Surteby socken, vid Källhult i Tranemo socken, vid Köpmannebro i Skålleruds socken, vid Strand i Nössemarks socken, vid Lee i Dals-Eds socken och vid Backen i Ödskölds socken samt sågverken vid Skåpafors i Laxarby socken och Billingsfors i Steneby socken.

Under 1889 års torra sommar förekommo ett par *skogseldar*. Såsom man antager i följd af antändning genom gnistor från ett jernvägslokomotiv afbrändes den 3 juli nämnda år 525 hektar skog, tillhörande åtskilliga hemman i Upphärads och Ale-Sköfde socknar. Af skadan, som uppskattades till 26,100 kronor, ersattes 90 procent af Bergslagens jernvägsaktiebolag med 23,490 kronor. Å hemmanet Skogaryd i Väne-Ryrs socken förstörde samma sommar en mindre skogseld omkring 35 hektar skog, som uppgifvas hafva egt ett värde af ungefär 1,000 kronor.

Af *skogens biprodukter* användes sticktorf i ganska stor utsträckning till bränsle, företrädesvis på de orter, som äro fattiga på skog. Mossarne börja ock vinna användning till strö för kreaturen samt vid renhållning i städerna. I detta hänseende erinras om, hvad förut blifvit uppgifvet derom, att i länet finnas

Tab. H. Enskild skogsodling med anslag från landsting och hushållningssällskap åren 1886—1890.

År.	Revir.	Skogsodlad areal. Hektar.	Hvarför användts		Utlemnade fruktträd. St.	Kostnads-summa. Kronor.	Slutsumma årligen. Kronor.
			Plantor af tall, gran och löfträd. St.	Frö af tall och gran. Kg.			
1886	Hunnebergs ...	98	151,755	97	—	1,196.07	8,424.60
»	Svältornas	134	119,133	244	100	2,500	
»	Marks	285	810,975	262	100	4,090.83	
»	Dalslands	52	81,020	52	—	637.70	
1887	Hunnebergs ...	131	334,580	86	—	1,047.26	6,690.36
»	Svältornas	231	232,540	338	—	2,500	
»	Marks	211	664,999	173	375	2,631.47	
»	Dalslands	64	136,414	51	—	511.63	
1888	Hunnebergs ...	84	258,781	41	257	1,069.69	6,746.79
»	Svältornas	168	270,565	322	300	2,000	
»	Marks	272	822,554	250	449	3,244.14	
»	Dalslands	34	48,150	36	—	432.96	
1889	Hunnebergs ...	70	160,549	51	—	860.32	7,620.45
»	Svältornas	248	151,724	332	—	2,500	
»	Marks	329	888,066	333	440	3,645.62	
»	Dalslands	50	87,483	48	—	614.51	
1890	Hunnebergs ...	107	256,880	77	—	1,096.34	8,144.35
»	Svältornas	230	194,061	355	—	2,604.66	
»	Marks	383	910,741	361	368	3,745.67	
»	Dalslands	72	98,090	76	—	697.68	
Summa		3,253	6,079,060	3,585	2,380	37,626.55	37,626.55

två fabriker för tillverkning af *torfströ* och *torfmull*, i fråga om beskaffenheten af hvilka fabriker hänvisas till det föregående.

På några få ställen inom länet lärers allmogen syssla med *fröklängning*, dock endast i mindre omfattning. Anstalter för sådant ändamål finnas vid Alingsås samt vid Karstavik under Koberg och Mellerud i Holms socken.

För utbildning af skogsbetjente finnes å Hunneberg en *statens skogsskola*, hvarest kostnadsfri undervisning meddelas åt 10 lärjungar.

Jagten är att anse såsom en binäring till skogsbruket. Den idkas nemligen ingenstädes inom länet såsom yrke, utan endast för beredande af någon tillfällig inkomst eller för nöjes skull. På de större egendomarne, äfvensom inom sådana områden, der jagten är utarrenderad, torde den vårdas väl; men i öfrigt kan någon egentlig jagtvård icke sägas förekomma i länet. Fridlysningsstiderna iakttagas dock i allmänhet. Endast några få åtal för förbrytelser mot jagtlagarne hafva under perioden förekommit.

I afseende på *rofdjuren* utvisar den officiella statistiken, att under perioden inom länet dödats 11 lodjur, 4,088 räfvar, 26 örnar, 34 ufvar, 1,120 hökar och 22,572 kråkor. Under det, såsom bekant, skottpenningar för lodjur gäldas af staten, har landstinget för utrotande af räf och kråka anslagit premier, hvilka utgått under hela perioden med 3 kronor för räf, som dödats från den 1 april till den 30 september, och under åren 1886 och 1887 med 15 öre för dödad kråka och med 5 öre för ägg af kråka. De premiebelopp, som i öfverräkningen hänseenden under perioden utgått, hafva utgjort 250 kronor af statsmedel och 12,690 kronor 50 öre af landstingets medel. Rofdjur uppgifvas hafva under perioden inom länet dödat 2,846 får, 115 getter och 13,540 fjäderfä. Den sålunda på husdjuren föröfvade skadan uppskattas till 23,672 kronor.

Bland *däggdjur*, som äro tjenliga till föda och föremål för jagt, finnas inom länet elg, rådjur och hare. Med en riklig stam på Halle- och Hunneberg samt i skogarne till egendomen Koberg i Bjerke och Ale härad, förekommer elgen i de flesta öfriga delar af länet, ehuru der endast sparsamt. Rådjuren hafva spridit sig öfver nästan hela den del af Vestergötland, som tillhör länet. Talrikast äro de i Skallsjö och Stora Lundby socknar af Vätile härad, äfvensom i Marks härad. Haren är väl allmän, men tillgången derpå är ingenstädes riklig.

Bland *skogsfoglarne* hafva tjädern och orren en temligen allmän utbredning öfver länet. Endast på några få ställen, der särskild jagtvård eger rum, förekomma de dock i någon synnerlig mängd. I öfrigt lærer jagten efter dessa foglar i allmänhet bedrivas utan hänsyn till stammens sparande, så att tillgången på dem kan anses vara i aftagande. Hjerpe finnes på norra Dal, men förekommer der endast sparsamt.

Af *fälthöns* finnes rapphönan inom länet. Då denna fogel icke trivses på andra ställen, än der jordbruket vunnit en viss omfattning, anträffas den icke i länets fjäll- och skogstrakter. I regel förekommer den deremot öfverallt annorstädes i länet, dock icke särdeles rikligt.

Gräsanden är allmän, men tillgången derpå synes ständigt minskas. *Grågäsen* anträffas endast undantagsvis, såsom vid sjön Hästefjorden i Frändefors socken.

C) **Bergshandtering, fabriksrörelse, slöjd och handverk.** *Bergshandteringen* är numera af underordnad betydelse för länet.

Någon grufdrift förekommer icke. De många mindre *jernbruk*, som fordom funnits, hafva alla upphört med smidet, förutom Kollerö med Jädersfors, som fortfarande drifvits i föga nämnvärd omfattning.

Det är i det föregående öfverräknadt, hurusom *kalkbränning* vid Nygård och Tunhem eger rum af orstenen i Hunneberg, äfvensom huruledes på Dal *skifferbrott* drifves vid Hällan, Källsviken och Halängen.

Fabriksindustrien inom länet är ganska betydande och har gått rätt mycket framåt. Fabrikernas antal, hvilket vid periodens början utgjorde 179, hade vid dess slut ökat till 190. Tillverkningsvärdet, som vid den förstnämnda tidpunkten beräknades utgöra omkring 15,000,000 kronor eller 8.01 procent af hela rikets, ansågs vid den senare uppgå till 24,631,000 kronor, motsvarande 9.13 procent af värdet utaf hela landets tillverkning. År 1885 användes vid fabrikena 6,172 maskiner och redskap samt voro 5,839 arbetare der anställda, under det att år 1890 maskinernas och redskapens antal ökat till 23,860 samt arbetarnes till 8,531.

För den ifrågavarande industrien inom länet hafva *spinneri- och väfnadsfabrikerna* fortfarande den största betydelsen. Fabrikstillverkningen af bomullsgarn, som år 1890 för hela riket uppgick till ett värde af 12,900,000 kronor, bedrefs samma år inom länet vid 6 spinnerier, med ett värde å tillverkningen af omkring 3,400,000 kronor. Sådana fabriker finnas vid Nääs i Vätile härad, vid Sjuntorp i Flundre härad, vid Alafors i Ale härad, vid Rydal och Viskafors i Marks härad samt vid Norrby i Borås. De två sistnämnda i förening med väfverier. Äfven fabrikationen af ullgarn inom länet är ganska betydande, i det den, med ett värde af nära 1,750,000 kronor, motsvarar öfver en tredjedel af hela tillverkningen i landet. Af de 10 ullgarnsspinnerier, som finnas i länet, äro de tre förnämsta belägna i Borås, nemligen Annebergs spinneri, Borås spinneri och Göta kamgarnsspinneri.

Den större väfnadsindustrien representeras inom länet af 24 mekaniska fabriker.

Vid 5 fabriker i Borås, 1 i Alingsås och 2 på landsbygden i Marks härad tillverkades år 1890 bomullsväfnader till ett värde af omkring 5½ millioner kronor. Bland dessa fabriker intages utan tvifvel främsta rummet af Viskafors och Rydboholms fabriker, hvilka, belägna i närheten af hvarandra i Marks härad, tillsammans utgöra ett helt och hafva gemensam egare, Rydboholms bolag. Vid den förstnämnda fabriken finnes, förutom spinneri, ett större bomullsväfveri, der, bland annat, i en enda arbetssal inrymmas icke mindre än 500 väfstolar. Den sistberörda fabriken omfattar blekeri, appreturverk, färgeri och tryckeri. Dessa två fabrikers tillverkningsvärde anses utgöra omkring 1,000,000 kronor.

Under det klädesberedning icke i någon nämnvärd mån eger rum i länet, finnas der för andra helylle- och blandade väfnader 12 fabriker, 1 i Borås, 1 i Venersborg och 10 på landet, vid hvilka tillverkningsvärdet nämnda år uppgick till nära 4,400,000 kronor eller till omkring 89 procent af enahanda värde för hela landet. Den största af dessa fabriker, Fritsla mekaniska väfveri, som år 1874 anlades af dess nuvarande egare fabrikören L. J. Wingqvist, bedrefs till en början i mindre omfattning, men har tid efter annan utvidgats, så att den numera består af 7 byggnader, inrymmande, förutom färgeri, 14 arbetssalar, hvilka användas, 5 salar med 50 maskiner af 9 olika slag för sådana

förberedande arbeten, som afse garnets apterande för väfstolarne, 5 salar för sjelfva väfningen med 385 enkelbreda och 172 dubbelbreda väfstolar, samt 4 salar för appreturverket, hvori med 66 maskiner af 26 olika slag väfnaderna appreteras. Fabriken upplyses af 830 elektriska glödlampor samt drifves af 3 turbiner och 2 ångmaskiner om tillsammans 300 hästkrafter. Tillverkningen, utgörande allehanda hel- och halfylle- samt bomulls- och linneväfnader, läser årligen uppgå till omkring 3,000,000 meter med ett värde, som uppgifves utgöra ungefär 1,800,000 kronor. Af de arbetare, till ett antal af öfver 700, som dagligen äro anställda vid fabriken, har en del bostäder i 24 för sådant ändamål uppförda byggnader med 221 boningsrum jemte dertill hörande 63 kökslägenheter. Fabriken är utan tvifvel i vårt land den största i sitt slag, hvaraf enskild person är egare.

Af rikets 14 trikotväfnadsfabriker äro 3 belägna inom länet, nemligen 1 i Borås samt 1 vid Torsbo och 1 vid Uddebo i Kinds härad. Tillverkningen vid dessa tre fabriker, motsvarande ungefär 37 procent af samtliga dylika fabrikers i riket, anses ega ett värde af omkring 765,000 kronor.

Slutligen finnes för förfärdigande af segel- och tältduk 1 fabrik i Borås.

Förutom de nu nämnda 24 mekaniska väfverierne finnas i Marks härad 4 jacquardväfverifabriker, som drifvas med handkraft och vid hvilka tillverkas ylle- och linnevaror till ett värde af omkring 240,000 kronor.

För beredning af vadmal finnas i länet 2 stampar med ett värde å tillverkningen af nära 3,000 kronor.

Fabrikation af siden, kläde och juteväf bedrifves icke i länet; men, hvad angår den öfriga, här ofvan omförmälda tillverkningen af väfnader, torde den, såväl i värde som i kvantitet, motsvara ungefär hälften af hela den likartade fabrikation, som eger rum i hela landet.

I sammanhang härmed må nämnas, att i Borås finnas 2 kattuntryckerier med ett tillverkningsvärde af tillhoppa 138,500 kronor.

Till den större väfnadsindustrien kan äfven hänföras den tillverkning af väfnader, som, i synnerhet i Marks och Kinds härad, eger rum genom de så kallade *förläggarne*. Dessa drifva såsom näring att försälja väfnader, hvilka af garn och efter mönster, som af dem utlemnas, mot lega tillverkas medelst hus-slöjd af väfverskor å landsbygden. Näringen utöfvas i större omfattning af 26 förläggare, nemligen 20 i Marks härad, 3 i Kinds härad, 2 i Ulricehamn och 1 i Borås. Försäljningen af tyger, som sålunda förfärdigas medelst handväfnad, anses i Marks härad årligen uppgå till icke mindre än 9 å 12 millioner meter.

De fabriker, som näst efter de härofvan nämnda torde hafva största betydelsen för länet, äro sådana, vid hvilka tillverkas *papper och pappersmassa*. Det är i synnerhet på Dal, som denna industri på senare tider fått fart, sedan skogstillgångarne der icke vidare tagas i anspråk för de mindre jernverk, som tillföre funnits der, men numera blifvit nedlagda. Pappersbruk finnas vid Långed i Vedbo härad, vid Lisefors i Tössbo härad, vid Häfreström i Nordals härad, vid Vargön och Trollhättan i Väne härad samt vid Lilla Edet i Flundre härad. Fabriker för tillverkning af trämassa äro anlagda vid Billingsfors och Gustafsors i Vedbo härad, vid Forsbacka och Hanebol i Tössbo härad, vid Upperud i Nordals härad, vid Axelfors i

Kinds härad, vid Hökerum i Ås härad samt vid Önan och Vargön i Väne härad, vid det sistnämnda stället i förening med pappersbruk. Tillverkningsvärdet torde uppgå, vid de förra fabrikerna, af hvilka de vid Vargön och Lilla Edet äro mest betydande, till närmare 3,000,000 kronor, och vid de senare, af hvilka fabrikerna vid Billingsfors, Gustafsors och Önan äro de största, till omkring 1,750,000 kronor.

Af de ifrågavarande fabrikerna har den vid Vargön största omfattningen. För fabriken, som är belägen på nämnda ö i Göta elf, disponeras ett derintill varande vattenfall, hvilket för- enats med ett ofvanför vid Hufvudnäsön beläget vattenfall genom en 1,700 meter lång kanal, som med en kostnad af omkring en half million kronor blifvit anordnad från öns nordöstra ände ut- efter elfvens östra strand. Verken drifvas af 3 turbiner om till- hopa 645 hästkrafter samt 1 större och 4 mindre ångmaskiner om tillsammans 240 hästkrafter, så att drifkraften utgör sam- manlagdt 885 hästkrafter. Fabriksdriften afser tillverkning af papper, men omfattar jemväl framställning af därför erforderlig slipad trämassa, lumpfiber, halm massa samt sulfit- och natron- cellulosa. Papperstillverkningen är dock så anseelig, att därför måste, utöfver brukets egen fabrikation, inköpas rätt mycket slipad trämassa och cellulosa. År 1890 utgjorde brukets till- verkning af papper 3,533,217 kilogram med ett värde af omkring 1,000,000 kronor. Härtill användes 1,020,250 kilogram slipad trämassa, 151,514 kilogram lumpfiber, 106,930 kilogram halm- massa, 340,846 kilogram sulfitcellulosa och 679,059 kilogram natroncellulosa af egen fabrikation samt 1,329,493 kilogram slipad trämassa och 205,275 kilogram cellulosa, som inköptes. Fabriksbyggnaderna äro 6 till antalet: i en byggnad inrymmas dels träsliperi med 4 slipstolar efter Siebrechts system jemte till- hörande sorterverk och 4 pappmaskiner, dels maskiner för sor- tering af blekt halm massa, dels lumpkokeri med 2 kokare samt dels reparationsverkstad; en byggnad innehåller halmkokeri med 1 kokare, 1 holländare, hackelsemaskin m. m.; en byggnad är inrättad till sulfitcellulosafabrik med 3 kokare, hvardera om 1,200 kubikfots rymd, syraapparater, holländare samt sorter- och pappmaskiner; två byggnader innehålla natroncellulosa- fabriken med 2 kokare, 4 diffusörer, holländare och sorterappa- rater samt sodaåtervinningsugnar; och en byggnad inrymmer slutligen sjelfva pappersbruket med 3 fourdrinier-pappersmaskiner af 70, 80 och 90 engelska tums bredd, jemte fullständiga förar- betningsmaskiner, såsom holländare af olika slag, limkök, blekeri, skärmaskiner, rullstolar, liniermaskin m. m. Till fabriken höra derjemte vidsträckta ekonomibyggnader, omfattande, förutom kon- torslokaler samt brandfritt arkiv och ritrum, bostäder fördisponenten och tjenstemännen samt i 3 större byggnader för 20 arbetare med deras familjer. Den öfriga till 260 personer uppgående ar- betarepersonalen bor i trakten omkring fabriken. Afsättningen eger rum hufvudsakligast till England och befordras genom lätta kommunikationsmedel, i det fabriken vid öppet vatten står i direkt ångbåtsförbindelse med Göteborg och vintertiden genom en kort jernbana har väg till Rånnums station på Uddevalla—Ve- nersborg—Herrljungabanan.

Bland *andra träförädlingsverk* böra nämnas 3 mekaniska snickerifabriker, en i hvardera af städerna Venersborg, Borås och Åmål, med ett tillverkningsvärde af tillhoppa 175,000 kronor; en träullsfabrik vid Katrineholm i Vedbo härad, hvars värde å fabrikationen uppgår till 4,500 kronor; en bobinfabrik vid Intorp

i Kinds härad med ett värde å tillverkningen af 60,000 kronor; samt en käppfabrik i Borås, hvars tillverkning uppgifves i värde till 18,000 kronor.

I sammanhang härmed kunna omförmälas 2 i länet varande *tändsticksfabriker*, den ena i Venersborg och den andra vid Lilla Edet, med ett värde å tillverkningen af tillsammans 407,000 kronor.

Af *jernförädlingsverk* finnas inom länet 9 gjuterier och mekaniska verkstäder, af hvilka 4 äro belägna i städerna och 5 på landsbygden. Bland dessa, hvilkas tillverkningsvärde år 1890 uppgick till nära 1,250,000 kronor, bör företrädesvis omnämnas Trollhätte mekaniska verkstad, hvarest hufvudsakligen förfärdigas lokomotiver, lokomobiler och andra maskiner till ett värde af omkring 700,000 kronor årligen. Fabrikationen af jern- och stålarbeten representeras inom länet företrädesvis af Gullöfors bruk på Trollhättan, omfattande flere verk, för förfärdigande af sågblad, maskinknifvar, filar, skyfflar, spadar med mera. Brukets tillverkningsvärde, som under perioden varit i jemnt stigande, torde år 1890 hafva uppgått till omkring 350,000 kronor. Vidare har länet 2 fabriker för tillverkning af hästskosöm — vid Rådane-fors i Valbo härad och Bäckefors i Vedbo härad — hvilkas värde å tillverkningen nämnda år uppgifves till 165,000 kronor. För förfärdigande af, bland annat, kopparkärl och ledningsrör finnas slutligen i Borås 2 *metallfabriker* med ett värde å tillverkningen af tillhoppa omkring 80,000 kronor.

Vid *glasbruken* — Limmared och Nittorp i Kinds härad, Foglavik i Gäsene härad och Surte i Vätö härad — uppgingo tillverkningarna år 1890 till ett värde af 331,720 kronor.

Af rikets 13 *bleckslagerier* äro 2 belägna inom länet. Af dessa — det ena vid Reutersberg i Kinds härad och det andra i Borås — är det sistnämnda, hvars tillverkningsvärde utgör nära 75,000 kronor, mest betydande.

Läderfabriker funnos år 1890 inom länet till ett antal af 39, af hvilka 3 voro belägna i Venersborg, 2 i Borås, 1 i Ulricehamn, 3 i Åmål och 30 på landet. Af dessa fabriker, hvilkas sammanlagda tillverkning värderas till omkring 360,000 kronor, äro endast de, som ligga i de tre förstnämnda städerna, af någon betydenhet.

I Venersborg finnas dessutom 2 *skodonsfabriker*, af hvilka dock endast den ena har någon större omfattning. Den har blifvit under perioden ombyggd och betydligt utvidgad, så att dess tillverkningsvärde torde uppgå till 300,000 å 350,000 kronor.

Vid *oljeslageriet* i Trollhättan tillverkas linolja och linfrö-kakor till ett värde, som år 1890 beräknades utgöra nära 260,000 kronor.

Af *kemisk-tekniska fabriker* finnas endast få inom länet. Några sådana, som afse tillverkning af helsovatten, drifvas i sammanhang med apoteks- eller bryggerirörelse. År 1890 anlades i Venersborg 1 margarinfabrik, som vid periodens slut varit i gång endast en kort tid, men är af ganska betydlig omfattning. I Borås finnes ett kemiskt blekeri, med en tillverkningssumma af omkring 10,000 kronor.

År 1890 funnos i länet 18 *färgerier*, vid hvilka färgerilönen uppgick till nära 290,000 kronor. Deraf belöpte 220,000 kronor på de 6 färgerier, som tillhöra Borås stad.

Tillverkningen af *malttdrycker* är inom länet jemförelsevis af mindre betydenhet. År 1890, då den bedrefs vid 8 fabriker, utgjorde hela tillverkningsvärdet 150,000 kronor.

Bland öfriga fabriker må nämnas 2 *spritförädlingsfabriker*, 1 i Venersborg och 1 i Borås, 1 *halmhylsefabrik* vid Upphärad i Flundre härad samt 1 *bindgarnsfabrik* i Albertsfors i Vätö härad.

Såsom förut är omförmäldt, användes leran mångenstädes inom länet till fabrikation af tegel i större skala. År 1890 uppgingo de större *tegelslageriernas* antal till 17 och deras tillverkningsvärde till omkring 287,000 kronor.

Kakelugns- och lerkärtsfabrikationen var deremot ringa. Vid de 3 fabriker, som för sådant ändamål funnos, beräknades tillverkningsvärdet till allenast 1,290 kronor.

Under perioden har vid Svaneholm i Marks härad anlagts en fabrik för *tillverkning af gummigaloscher*. För fabriksdriften, hvilken uppgifves omfatta 2,000 par galoscher om dagen, hafva arbetare anskaffats från Ryssland. Fabriken hade vid periodens slut ännu icke kommit i gång.

Härmed är fabriksindustrien inom länet i dess allmännaste konturer angifven. Den är öfver hufvud taget ganska betydande och gifver åt vissa trakter af länet — Borås stad med nästan hela Marks och vissa delar af Kinds härad — karakteren af ett fabriksdistrikt af den egendomliga beskaffenhet, att der, vid sidan om en fabriksmessigt bedrifven *väfnadsindustri* i stort, fortfarande af större delen af befolkningen utöfvas en gammal *hus-slöjd*, hvilken afser att genom hemväfnad tillverka väfnader af hufvudsakligen samma slag som vid fabrikena. För dessa bygder, äfvensom för Rångedala, Toarps, Espereds och Härna socknar i Ås härad, Bollebygds och Björketorps socknar i Bollebygds härad, större delar af Vedens härad samt södra delen af Redvägs härad, har ock hemväfnaden den största vikt såsom försörjningsmedel. På många af nämnda orter torde få hem finnas, der icke en eller mångenstädes flere väfstolar nästan hela året om äro i verksamhet. Der icke, såsom uppgifves vara förhållandet i Ås härad, befolkningen låter kringföra sina varor till försäljning genom så kallade gårdfarihandlande, utföres allmänneligen väfnadsarbetet för de ofvan nämnda förläggarna, hvilka i väfön lära betala 8 å 10 öre per meter, så att daglönen för en van väfverska, som uppgifves kunna väfva omkring 9 meter om dagen, kan antagas uppgå till 72 å 90 öre.

I de nu omförmälda 6 häraderna, der slöjden sedan gammalt varit hemvand, utöfvas ännu, förutom väfning, äfven åtskillig *annan slöjd*. Träarbeten, såsom simplare möbler, laggekärl, bastmattor, bastrep, korgar, tallrikar, fat, askar, skedar med mera dylikt, förfärdigas i Ås härad, i Bollebygds och Töllesjö socknar af Bollebygds härad, i Sandhults socken af Vedens härad samt i vissa delar af Kinds härad; tröjor, dukar och strumpor stickas för hand eller på maskin i Ås och Vedens härad; och blecksaker tillverkas i Gällstads och Marbäcks socknar af Kinds härad samt i Hösna, Gullereds och Strengsereds socknar i Redvägs härad.

Slöjden har äfven betydelse för andra delar af länet. I sådant hänseende bör omnämnas den rätt storslagna slöjd, som sedan ålder bedrifvits i den trakt af Kullings härad, som ligger söder och öster om Alingsås. Slöjdartiklarna från denna bygd utgöras af kolkorgar samt potatis- och fiskkorgar af en från Hemsjö socken, af mattor och kassar af spån efter tall och gran från Ödenäs socken samt af träskor af al och björk från Alingsås, Horla och Norska Skogsbygdens socknar. Då större delen af dessa slöjdalster i och för deras försäljning transporteras på jernväg,

hafva approximativa beräkningar å deras värde kunnat göras. Värdet af sådana slöjdalster från den kringliggande bygden, som årligen afsändas från Alingsås, Norsesunds och Floda jernvägsstationer, antages nemligen utgöra 105,000 kronor, men häri inbegripas, förutom de ifrågavarande slöjdartiklarne, jemväl kläd-korgar och packkorgar från Hedareds by i Sandhults socken samt slevvar, skedar och vispar från Töllesjö socken.

I Ärtemarks socken af Vedbo härad utgör halmflätning en god inkomstkälla för nästan hvarje hem. Halmflätor och halmhattar lära der allmänneligen tagas i utbyte mot andra varor, såsom bevis hvarpå omtalas, huruledes en handlande i socknen sålt sin handelslägenhet för 14,000 halmhattar. Jemväl inom Håbols socken i berörda härad, äfvensom på flere ställen inom södra delen af länet, lærer det nu nämnda slöjdarbetet börjat vinna insteg hos befolkningen.

I öfrigt bedrifvas på somliga orter särskilda *yrken såsom binärningar*. Sålunda är den manliga befolkningen i Ale härad, äfvensom i Långareds socken af Kullings härad samt Edsleskogs, Mo och Åmåls socknar i Tössbo härad känd för sin duglighet i timmer- och snickeriarbeten och anlitas för dylikt arbetes utförande jemväl för andra orters behof. I Sandhults socken bedrifves mureriarbete såsom binärning. Ett annat näringsfång, som slutligen här bör omnämnas, är det så kallade hemslagteriet, hvilket, med afsättningsort för köttvarorna i Göteborg, utöfvas i Angereds och Bergjums samt en del af Stora Lundby socken af Vätile härad till så betydlig omfattning, att det antal slagtdjur, som årligen för ändamålet aflastas vid Lerums jernvägsstation, skattas till åtta å tio tusen. Detta yrke idkas äfven i Bredareds socken af Vedens härad, derifrån afsättningen eger rum i Borås.

I ett land, der, såsom i Sverige, vintern och de mörka aftnarne under halfva året hindra allt hufvudsakligt arbete i landets modernärning och således lemna mycken tid öfrig för annan sysselsättning, måste befordrandet af husfliten — slöjden — vara af framstående vikt. Det öfverensstämde dock icke med äldre tiders statsekonomiska grundsatser att uppmuntra hemslöjden på landsbygden, utan man sökte fasthellre då att binda hvarje handtverk vid städerna och förhindra landtmannen från utfö-vande af hvarje annat näringsfång, än som stod i omedelbart samband med jordbruket. Det är dock bekant, huruledes jordbrukets torftighet i de så kallade sju häradena här i länet sedan flere sekler tillbaka der framkallade en storslagen hemslöjd; huruledes det, vid sidan om den äldre lagstiftningens förbud, tolererades, att allmogen från dessa bygder med påsen på ryggen till salu kring hela landet förde alstren af denna hemslöjd; samt huruledes detta sätt för afsättningen — den så kallade gård-farihandeln — omsider sedan år 1680 vann lagstiftningens godkännande och, såsom ett särskildt privilegium för denna allmoge, sedermera utöfvades ända in i våra dagar.

Af det ofvan anförda framgår, att den nu omförmälda hemslöjden i de sju häradena ännu alltjemt idkas i hufvudsakligen

samma utsträckning som fordom, fastän olika tidsförhållanden beredt förändrade utvägar för afsättningen. Den i någon del af Kullings härad af ålder gängse hemslöjden af träarbeten har väl gått framåt, men, med undantag möjligen af halmflätningen, kan husfliten i öfrigt svårigen anses på senare tiden hafva gjort några framsteg inom länet. Den husflit, som fordom idkades för husbehof, har fasthellre i märklig mån aftagit i följd af lättheten att till billigt pris erhålla fabriksvaror i de hemmagjorda varornas ställe; och de försök, som tid efter annan gjorts, att somligstades införa hemslöjd, afsedd för afsalu, kunna icke sägas hafva krönts med någon stadigvarande framgång. För att ernå detta mål erfordras också utan tvifvel, att jordmänen derför beredes derigenom, att det uppväxande släktet tidigt såväl får lära sig inse handarbetets stora betydelse i sedligt och materielt hänseende som ock bibringas duglighet för sådant arbetes utförande genom uppfostran af sinnet och handlaget derför. Slöjdundervisningens införande i folkskolorna torde derför också vara den grundval, hvarförutan arbetet för ett mera allmänt införande af hemslöjden i landet blifver mer eller mindre lönlöst. De åtgöranden, som vidtagits inom länet för hemslöjdens främjande, hafva ock företrädesvis gått i den sålunda angifna riktningen, i det länets begge *slöjdföreningar* användt de medel, som af staten, landstinget och hushållningssällskapen ståtts till deras förfogande, hufvudsakligen till understöd åt sådana kommuner, som anordnat slöjdundervisning vid folkskolorna. För denna undervisning, äfvensom för verksamheten vid slöjdlärareseminariet vid Nääs, skall närmare redogörelse lemnas framdeles i denna berättelse.

Jemte det, såsom ofvan nämnts, länets begge slöjdföreningar sökt främja införandet i folkskolorna af undervisning i slöjd, hafva dessa föreningar jemväl på andra områden verkat för slöjden. Så har halmflätningen särskildt varit föremål för deras omsorger. För undervisning deri hafva nemligen dels särskilda lärokurser varit under perioden anordnade på olika ställen i länet samt dels fasta skolor funnits inrättade på Upperud i Skålleruds socken och vid Kinna by i Kinna socken. Vidare har för utbildning af snickerislöjden i Bollebygds härad der år 1890 hållits två lärokurser i möbelsnickeri. Slutligen lemna slöjdföreningarne bidrag till de lägre tekniska yrkesskolor, hvilka, enligt hvad förut blifvit omförmäldt, finnas inrättade i Venersborg och Borås.

Med bidrag af statsmedel och anslag af landstinget uppehålls i Borås en skola för undervisning i väfnadskonst.

Handtverkerierna, hvilka i allmänhet förlora i betydelse i samma mån, som fabriksrörelsen utvecklas, synas dock under perioden hafva något förkofrats. Den officiella statistiken utvisar nemligen, att, under det vid periodens början i länet funnits 649 handtverkare, hvilka haft 776 arbetare till sitt biträde, så hade vid dess slut de förres antal ökats till 1,008 och de senares till 841. Samtidigt hade den bevillning, som utgick för handtverkerierna, stigit från 2,253 kronor 46 öre till 2,416 kronor 32 öre.

4. Kommunikationer och varubyten.

A) **Landtkommunikationer.** Beträffande de viktigaste bland dessa eller *jernvägarne*, har under femårsperioden ingen för-

ändring förekommit, hvadan alltså, utom vestra stambanan, som till en längd af omkring 83 kilometer, med 9 stationer och 3

hållplatser genomgår Vätle och Kullings härad, fortfarande förefinnas 8 jernvägar, hvilka antingen helt och hållet eller till någon del ligga inom länet, nemligen:

1:o. *Bergslagens jernväg.* Med en spårvidd af 1'435 meter har denna jernväg en längd af 486 kilometer. Från länsgränsen mot Vermland går den här i länet genom Tössbo härad med staden Åmål, Nordals och Sundals härad, Väne härad med Trollhättan samt Flundre, Ale och Vätle härad till gränsen mot Göteborgs och Bohus län, omkring 164 kilometer. Jernvägen har 15 stationer och 5 hållplatser inom länet.

2:o. *Dalslands jernväg.* Denna jernväg har 1'435 meters spårvidd och en längd inom länet af 65 kilometer. Från Sunnanå hamn vid Venern, som är jernvägens utgångspunkt, går den genom Nordals härad till Mellerud, korsar der Bergslagsbanan, samt fortsätter vidare genom sagda härad in i Vedbo härad till gränsen mot Norge, hvarest norska Smaalenenes-banan möter. Utom föreningsstationen i Mellerud har jernvägen 6 stationer äfvensom 2 hållplatser, af hvilka en vid Tingvalla blifvit under perioden inrättad.

3:o. *Uddevalla—Venersborg—Herrljunga jernväg.* Med en spårvidd af allenast 1'217 meter, har hela jernvägen en längd af 92 kilometer, af hvilka 30 kilometer tillhöra länet. Från Bohuslän inkommer jernvägen i Väne härad och korsar der Bergslagens jernväg vid Öxnered. Derifrån fortsätter den genom Väne härad förbi Venersborg till gränsen af Skaraborgs län samt vidare genom detta län in i Kullings härad, hvarest den vid Herrljunga träffar vestra stambanan. Oberäknadt föreningsstationerna vid Öxnered och Herrljunga, har jernvägen 5 stationer inom länet.

4:o. *Borås jernväg.* Denna helt och hållet inom länet belägna jernväg har sistnämnda spårvidd och 42 kilometers längd. Den går från vestra stambanans station vid Herrljunga genom Kullings, Gäsene och Vedens härad till Borås och har, utom Herrljunga, 4 stationer samt 2 hållplatser.

5:o. *Varberg—Borås jernväg.* Jernvägen, som har den större, här ofvan omförmälda spårvidden, är i sin helhet 85 kilometer lång, men tillhör länet på en sträcka af endast 59 kilometer. Utgående från Borås jernvägsstation vid Borås, genomlöper jernvägen Vedens och Marks härad till länsgränsen mot Halland, derifrån den fortsätter till Varberg. Förutom föreningsstationen i Borås, äro 8 stationer och 4 hållplatser å jernvägen belägna inom länet.

6:o. *Ulricehamns jernväg.* Med en spårvidd af endast 0'89 meter, går jernvägen, hvars hela längd utgör 37 kilometer, från Vartofta station å södra stambanan genom Redvägs härad till Ulricehamn. På jernvägens 34 kilometer långa sträckning genom länet finnas 6 stationer och 1 hållplats.

7:o. *Kinds härads jernväg.* Jernvägen har 1'435 meters spårvidd och 39 kilometers längd samt går från den förutnämnda jernvägsstationen i Borås genom Vedens och Kinds härad till Svenljunga i sistnämnda härad. Å jernvägen finnas, förutom föreningsstationen i Borås, 4 stationer och 2 hållplatser.

8:o. *Limmareds jernväg.* Denna af enskild person anlagda bana, som trafikeras medelst hästkraft och är afsedd endast för godstrafik, har en spårvidd af 0'891 meter och en längd af 13 kilometer, med 2 stationer och 1 hållplats. Utgående från Limmareds glasbruk genomlöper den Södra Åsarps och Månstads socknar till Karlsvik vid södra ändan af sjön Åsunden, å hvil-

ken vidare förbindelse med Ulricehamn förmedlas genom tvenne ångslupar.

Omfattande 83 kilometer af vestra stambanan och 446 kilometer af enskilda jernvägar, har sölunda länets jernvägsnät en utsträckning af 529 kilometer. Samtliga jernvägarne hafva, såsom jemväl af det ofvan anförda framgår, tillhopa 59 stationer och 20 hållplatser inom länet.

I afseende på trafik vid de enskilda jernvägarne med undantag af Limmareds jernväg, som har mera privat natur, åberopas det i *tabell I* för åren 1886—1890 uppgjorda sammandrag.

I sammanhang härmed torde böra omnämnas, att under perioden plan och profilritningar jemte kostnadsförslag blifvit

Tab. I. De enskilda jernvägarne i Elfsborgs län åren 1886—1890.

Jernvägens namn.	År.	Resande. Antal.	Gods. Ton.	Kreatur. Stycken.	Inkomst af trafiken.	
					Under året. Kronor.	Per dag och bankilometer. Kr.
Bergslagens jernväg.....	1886	333,091	408,304	11,684	2,609,210.32	14.71
	1887	323,867	443,380	13,830	2,685,991.17	15.14
	1888	327,678	477,692	15,095	2,943,763.25	16.55
	1889	367,448	545,362	16,040	3,370,653.03	19
	1890	418,221	599,037	16,546	3,432,974.32	19.35
Dalslands jernväg	1886	34,980	58,500	6,457	214,757.83	8.63
	1887	34,334	53,314	6,331	237,183.45	9.22
	1888	33,758	56,355	7,680	244,215.20	9.53
	1889	40,643	59,567	8,948	271,487.72	10.63
	1890	42,574	53,113	10,558	278,095.58	10.88
Uddevalla—Venersborg—Herrljunga jernväg.....	1886	132,621	83,926	5,281	403,922.53	12.03
	1887	127,163	71,979	7,494	378,743.47	11.28
	1888	124,716	83,753	10,276	386,178.78	11.47
	1889	132,928	83,109	10,687	407,642.15	12.14
	1890	168,855	85,511	15,217	406,343.09	12.10
Borås jernväg..	1886	66,305	38,950	1,591	225,031.59	14.68
	1887	63,408	35,206	1,757	216,352.77	14.11
	1888	60,533	37,804	4,305	222,445.47	14.47
	1889	62,124	41,661	1,607	214,213.60	13.97
	1890	64,548	44,212	2,721	218,859.22	14.28
Varberg—Borås jernväg.....	1886	88,728	51,924	872	304,909.57	9.83
	1887	88,614	57,958	1,151	332,033.85	10.70
	1888	87,789	63,842	3,345	347,830.78	11.18
	1889	93,821	70,060	2,048	372,213.40	12
	1890	115,198	79,734	2,226	403,441.11	13
Ulricehamns jernväg.....	1886	18,794	14,259	328	77,223.99	5.72
	1887	16,614	13,851	326	75,112.64	5.66
	1888	15,497	14,877	443	75,771.64	5.60
	1889	16,216	13,810	398	75,829.37	5.61
	1890	18,706	11,858	1,529	74,293.24	5.50
Kinds härads jernväg.....	1886	23,840	9,428	231	63,397.74	4.45
	1887	22,002	8,733	323	57,828.79	4.06
	1888	21,394	10,063	308	60,662.06	4.24
	1889	23,016	13,402	507	69,093.42	4.85
	1890	25,932	16,048	990	78,856.38	5.54

upprättade för *anläggning af två jernvägar*, hvilka, såsom sedermera blifvit bestämdt, komma att anläggas.

Den ena af dessa jernvägsanläggningar skall utgå från Göteborg—Hallands jernvägs hufvudspår vid Almedals vaktstuga, belägen på 5 kilometers afstånd från den af denna jernväg använda bangård i Göteborg, som tillhör Bergslagernas jernväg. Derifrån kommer jernvägen att framdragas öfver Mölnåls by till Mölnlycke fabriker samt vidare förbi Laudvetters och Här-ryda kyrkor, allt i Göteborgs län, till gränsen af Elfsborgs län vid hemmanet Hindås, söder om Vestra Nedsjön i Bollebygds härad. Inom detta län skall jernvägen sträcka sig genom sistnämnda härad först mot söder till i närheten af Björketorps kyrka, men der-efter åt nordvest tvärs öfver Bollebygdsdalen genom Viaredsdalen till Viaredssjön och vidare utefter denna sjös norra strand genom Vedens härad till Borås för att der anslutas med Borås nedre station och sålunda komma i förbindelse med Varberg—Borås och Kinds härads jernvägar. Jernvägen, som, efter åtskilliga ändringar i den ursprungliga planen, beräknats kosta 4,820,000 kronor, skall hafva omkring 67 kilometers längd och en spårvidd af 1.435 meter. Här i länet skall den, förutom föreningsstationen i Borås, hafva stationer vid Hindås, Råflanda, Bollebygd, Hulta-fors och Sandared, belägna, de fyra förstnämnda stationerna i Bollebygds och den sistnämnda i Vedens härad.

Denna jernvägsanläggning har för länet betydelse hufvudsakligen dels genom den lättare förbindelse emellan Göteborg och Borås, som derigenom beredes, till förmån för den omfattande industriella verksamheten i sistnämnda stad, samt dels derigenom att den tillgodoser Bollebygds härads behof af jernvägsförbindelse.

Den andra jernvägen skall, med en spårvidd af 0.891 meter och en längd af 91.6 kilometer, utgå från Uddevalla invid Uddevalla—Venersborg—Herljunga jernvägs station och hamnspår samt derifrån framdragas i nära nordlig riktning, förbi Fagerhult, Ellenesjön, Ödeborgs, Färgelanda och Högsäters kyrkor, genom Jerbo och Bäcke socknar till Bäckefors station å Dalslands jernväg. Härifrån kommer jernvägen att fortsätta förbi Ödskölds kyrka genom Steneby socken till Billingsfors bruk samt få sin ändpunkt vid Bengtsfors å södra stranden af sjön Lelången. Här i länet erhåller jernvägen föreningsstation vid Bäckefors, ändstation vid Bengtsfors, mellanstationer vid Ellenö, Färgelanda och Högsäter samt hållplatser vid Nättjebacka, Hjertsäter, Stora Torp, Iväg, Dingelvik och Billingsfors. Kostnaderna för företaget hafva beräknats till 2,495,000 kronor.

För de orter af Valbo och Vedbo härad, genom hvilka jernvägen sålunda kommer att framdragas, är den af dess mera framstående vikt, som dessa orters landsvägsförbindelser, såväl sins- emellan som med deras naturliga afsättningsort i Uddevalla stad, äro mycket otillfredsställande, så att dessa orter, afsides belägna, som de äro, från de allmänna stråkvägarne, kunna anses för närvarande vara i afseende på kommunikationsmedel särdeles vanlottade. För dessa orter har emellertid jernvägen, hvad angår godstrafiken, största gagn medelst den lättnad för afsättningen af jordbrukets och dess binäringars alster, som derigenom beredes, men saknar ej heller betydelse för transporten af skogsprodukter. Den ojemförligt största fördelen i sistnämnda hänseende kommer dock att genom jernvägen beredas de delar af norra Dal, hvilka, belägna ofvanför jernvägens slutpunkt, hafva mera betydande skogstillgångar. Genom sjöarne Stora Le samt Östra och Vestra

Silen, hvilka hafva förbindelse med Lelången, kunna nemligen skogsalster från nämnda bygd lätt flottas till Bengtsfors, för att derifrån på jernvägen forslas till Uddevalla vid hafvet belägna hamn.

De stora allmänna intressen, hvilka genom dessa jernvägar främjas, hafva ock blifvit behjertade af begge länens landsting, i det dessa, äfvensom Göteborgs, Borås och Uddevalla städer jemte åtskilliga andra kommuner, visat sin offervillighet för företagen genom derför gjorda betydande aktieteckningar. Först efter femårsperiodens slut hafva dock nådiga koncessioner meddelats för Göteborg—Borås jernvägsaktiebolag å den förra och för Uddevalla—Lelångens jernvägsaktiebolag å den senare jernvägsanläggningen. Sedermera har ock företagens framgång blifvit be- tryggad, så att arbetena för begge jernvägarne redan äro påbörjade.

De *allmänna vägarne* längd utgjorde, såsom **tabellen 2** visar, vid femårsperiodens slut 400.155 nymil.

Öfver den 85 kilometer långa Göta elf har inom länet förut funnits endast en bro, vid Rånnum nära Venersborg. I följd häraf har förbindelsen mellan elfvens båda stränder måst i öfrigt underhållas genom större och mindre färjor. En för länet synnerligen viktig trafikled har under femårsperioden åstadkommits genom anläggandet af en bro af jern öfver elfven vid Trollhättan och, i sammanhang dermed, af en ny väg, hvarigenom nämnda plats satts i förbindelse med en väg, som leder till allmänna landsvägen vester om elfven i närheten af Torsered i Vassända-Naglums socken af *Väne fögderi*. Till dessa arbeten, hvilka utförts af Trollhättans kommun, hafva understöd erhållits af statsmedel, hvaraf för brobyggnaden utgått sammanlagdt 56,300 kronor och för väganläggningen 16,860 kronor. För slutliga fullbordandet, genom vederbörande vägdistrikts försorg, af vägförbindelsen fram till allmänna landsvägen vester om Torsered hafva åtgärder blifvit vidtagna.

Den nybygda bron, hvilken genom sin lätta och vackra konstruktion utgör en prydnad för den plats, der den blifvit anlagd; bereder, förutom det praktiska gagnet, äfven ett förut saknad tillfälle att lätt och bekvämt erhålla en öfverblick öfver Trollhättans genom sällsynt storslagenhet verldsbekanta vattenfall.

Inom *Kullings fögderi* har under perioden ingen annan anmärkningsvärd vägförbättring vidtagits, än att omkring 650 meter af allmänna landsvägen mellan Alingsås och Kullabo gästgifvaregård blifvit omlagda för undvikande af en svår och brant backe. Till detta arbete har erhållits ett statsbidrag af 1,700 kronor, hvilket dock befunnits otillräckligt, hvadan arbetet i öfrigt bekostats af enskilda personer.

Inom *Marks fögderi* har den under förra femårsperioden påbörjade nya landsvägen från Hellingsjö i Bollebygds härad genom Lindome socken i Hallands län till Göteborg, för hvilken ett statsbidrag af 27,300 kronor erhållits, nu blifvit till trafik öfverlemd. Vägen, hvilken på en sträcka af omkring 14 kilometer är belägen inom Bollebygds och Marks härad, har dock ännu ej blifvit tillräckligt nedkörd och hunnit sätta sig. Öfriga vägar inom fögderiet, hvarest tillgång på lämpligt väggrus är god, äro i allmänhet väl underhållna, i synnerhet inom Bollebygds härad.

Landsvägarne inom *Kinds fögderi*, hvilka till följd af trak- tens kuperade beskaffenhet i allmänhet äro backiga, hafva flere- städes varit föremål för omläggning för backarnes borttagande samt äfven blifvit i öfrigt förbättrade, sedan väghållarne i de orter, der tillgång på tjenligt grus saknats, börjat för ändamålet använda sönderslagen ste.).

De i sista berättelsen omförmälda väganläggningarna inom detta fögderi hafva under perioden blifvit för trafik upplåtna, nemligen:

från häradsvägen vid Bragnum i Långhems socken till landsvägen mellan Svenljunga och Sexdräga gästgifvaregårdar vid hemmanet Kolarp, 9,324 meter, hvartill statsbidrag utgått med 12,700 kronor;

från hemmanet Gifarp till landsvägen vid Sexdräga, 2,811 meter, hvartill statsbidrag utgått med 4,600 kronor; samt

från Fjellatorpet i Marks härad, förbi hemmanen Tokebo och Annilsered i Mjöbäcks socken, till landsvägen mellan Hids och Klefs gästgifvaregårdar vid hemmanet Hyndarp i Mårdaklefs socken, 13,360 meter, hvartill statsbidrag utgått med 19,520 kronor.

Dessutom har, likaledes med bidrag af statsmedel, uppgående till 11,000 kronor, en ny, 8,161 meter lång väg blifvit anlagd från Elfsereds kyrka, förbi hemmanen Björkhult, Stufås och Ulfanstorp, till Marks härads gräns.

Rörande flere sockenvägar inom fögderiet har dessutom under perioden beslutats, att de skola indelas till häradsvägar, men besluten härom hafva ej kunnat bringas till verkställighet, enär deremot anförda besvär vid periodens slut ännu icke blifvit pröfvade.

Inom *Sundals fögderi* hafva de i sista berättelsen omförmälda väganläggningarna blifvit under perioden fullbordade, nemligen:

från Sundals-Ryrs kyrka till Stigen i Färgelanda socken;

från Hede i Högsäters socken till Lerdals kyrka; samt

från Trombäljen i Frändefors socken till Bohuslans gräns, alla med statsbidrag, af hvilka det för sistnämnda anläggning blifvit under perioden beviljadt till belopp af 6,000 kronor.

Derjemte hafva de backiga vägarna från Ödeborgs kyrka till Stigen och från Rådane bro till Bodane bro, allt i Valbo härad, blifvit omlagda; och hafva för väganläggningar inom Ödeborgs socken under perioden beviljats statsanslag till sammanlagdt belopp af 20,230 kronor.

Slutligen hafva på de väghållningsskyldiges bekostnad vägar blifvit anlagda från allmänna landsvägen mellan Venersborg och Åmål till Brålanda och Erikstads jernvägsstationer i Sundals härad.

Landsvägarne inom *Vedbo fögderi*, och särskildt inom Vedbo härad, äro i allmänhet så besvärade af branta backar, att de föga lämpa sig för varutransport. Också hafva många förslag till nödiga anläggningar af nya och förbättringar af gamla vägar inom nämnda härad varit föremål för behandling, såväl hos Länsstyrelsen som inför Vedbo häradsrätt, dock utan att ännu hafva ledt till verkställighetsåtgärder.

Följande vägföretag hafva dock under perioden inom fögderiet åstadkommits, nemligen:

anläggning af ny väg från Gesäters gästgifvaregård till Bohuslans gräns, 4,217 meter, för en kostnad af 17,020 kronor, hvaraf 9,520 kronor utgått af statsbidrag;

ombyggnad af vägen mellan Billingsfors bruk och Grimmeruds skjutsstation för 10,175 kronor, med statsanslag till belopp af 6,000 kronor;

ombyggnad af Ökna bro öfver Örekilselven å vägen mellan Dals-Eds och Rölunda kyrkor, bekostad af Vedbo härad med 6,500 kronor;

nybyggnad af den s. k. Brötegsbron å vägen mellan Grimmerud och Steneby kyrka, bekostad af Vedbo härad med 2,950 kronor; samt

iståndsättande af en i sammanhang med fråga om ny vägdelening inom Tössbo härad till allmänt underhåll föreslagen 6½ kilometer lång väg mellan Sandbol och Torpane i Ånimskogs och Tydie socknar, bekostad af Tössbo härad med 2,500 kronor.

Utom redogörelsen för de allmänna vägarne innehåller tabellen 2 jemväl uppgift om *skjutsanstalterna* vid 1890 års slut. Någon förändring härutinnan har under femårsperioden icke inträffat. I länet finnas fortfarande 109 skjutsanstalter, af hvilka 74 äro gästgifvaregårdar och 35 skjutsstationer.

Som den treårsperiod, för hvilken skjutshållningen blifvit senast ordnad, utgick med 1888 års utgång, blefvo under samma års sommar förnyade auktioner hållna för skjutsningens upplåtande på entreprenad till 1891 års slut. Enligt dervid gjorda anbud och avslutade kontrakt är entreprenad, utan bidrag, inrättad vid 58 skjutsanstalter, men vid de öfriga har någon entreprenad icke kunnat åstadkommas. Vid auktionerna gjordes för en del af dessa skjutsanstalter intet anbud å entreprenad; och vid de återstående voro vid anbuderna derä fästade villkor om entreprenad-bidrag, hvilka af landstinget afslogos.

Genom nådigt cirkulär den 16 november 1888 har förordnats, bland annat, att från och med år 1889 maximibeloppet af den skjutslega, som må, enligt skjutsstadgan den 31 maj 1878, af entreprenör uppbäras, skall tills vidare för hvarje häst utgöra för nymil 1 krona 50 öre; samt att den lega, som får uppbäras för det fall, att skjutsning, jemlikt 18 § i skjutsstadgan, måste af de skjutsskyldige sjelfve uppehållas, må, från och med år 1889 och till dess annorlunda förordnas, inom länet utgå med 1 krona 12 öre för nymil.

Lega, understigande maximilegan, utgår för entreprenad i Bonared med 75 öre, i Gerdhem med 1 krona, i Dyrstorp med 1 krona 14 öre samt i Sköfde Backgården med 1 krona 25 öre.

I detta sammanhang bör omnämnas, att på Vedbo häradsbors bekostnad blifvit bygda 3 nya färjor med tillhörande bryggor, hvilka äro afsedda, 2 för trafiken öfver sjön Stora Le emellan hemmanen Sund och Jaren samt den tredje för förbindelsen öfver sjön Lelången emellan skjutsstationerna Torrsbogs Stom och Nästegård.

Till kommunikationsanstalterna höra jemväl post-, telgraf- och telefonväsendet.

Postkontor finnas i länets fem städer samt i Trollhättan, Lilla Edet, Herrljunga, Skene, Svenljunga, Mellerud och Billingsfors. Dessutom äro 137 poststationer inom länet inrättade. Till dessa 149 fasta postanstalter komma ytterligare 10 postkupé-expeditioner, hvilka äro anordnade å jernvägslinier, som delvis ligga inom länet. Enligt Generalpoststyrelsens berättelser uppgick de inom länet för postbefordran aflemnade försändelsernas antal år 1886 till 2,331,835, år 1887 till 2,463,871, år 1888 till 2,375,034, år 1889 till 2,392,796 och år 1890 till 2,590,311 eller i medeltal till ungefär 9 på hvarje invånare.

Postbefordringen sker dels å jernväg eller med ångbåt samt dels å 83 landsvägslinier.

Statstelegrafstationer finnas i Venersborg och Borås af andra klassen samt i Ulricehamn, Åmål, Trollhättan och Lilla Edet af tredje klassen. Dessutom äro 9 telegrafanstalter på statens

och 47 på enskilda jernvägar tillgängliga för allmän korrespondens, såvidt telegrafering i jernvägsärenden sådant medgifver.

Vid 1890 års slut hade staten inom länet 3 *telefonstationer*, nemligen i Venersborg med 53, i Trollhättan med 6 och i Lerum med 7 abonnentsledningar till en sammanlagd längd af 65·2 kilometer och med 51 telefonapparater hos abonnenterna.

Det enskilda telefontätet inom länet hade vid samma tidpunkt sådan utbredning, att derå funnos 11 central- och 284 abonnentstationer med ledningar af tillhoppa 1,023·6 kilometers längd.

B) Vattenkommunikationer. Den rikedom på samfärdsmedel för den större person- och godstrafiken till lands, hvilken, på sätt ofvan blifvit omförmäldt, länet eger genom jernvägsförbindelser, motsvaras af stora tillgångar på vattenkommunikationer.

Till en del beläget invid landets största insjö, Venern, åtnjuter länet härigenom samt genom kanaler, hvilka äfvenledes höra till de mest betydande inom riket, förmånen, att ansefliga trakter af dess område på vattenvägar stå i förbindelse såväl med hvarandra och angränsande län som ock med världshafvet. Både den lokala och den genomgående sjötrafiken å Venern, som allt mer förändrats och fortfarande förändras från segel- till ångbåtsfart, är också högst betydande samt har inom länet till sitt förfogande ett icke obetydligt antal hamnar och till sin ledning, förutom andra större och mindre sjömärken, åtskilliga fyrar.

Så finnas, förutom vid Venersborg och Åmål, utefter Veners kust mera allmänt begagnade hamnar vid Bodane och Dalbergså i Bolstads socken, vid Sunnauå i Holms socken, vid Köpmannehamn och Hattefuruhamn i Skålleruds socken, vid Vingershamn i Ånimskogs socken, vid Tössöbäcksskärgård i Tössö socken och vid Näsviken i Åmåls socken. Derjemte finnas flere inloppsställen från öppna sjön, af hvilka de mera betydande äro vid Sikhall, Tjufven och Kogen. Alla dessa hamnar och inloppsställen hålla ett djup af 3 meter eller deröfver.

De *anstalter till betryggande af sjöfarten å Venern*, hvilka på grund af kungl. brefvet den 24 november 1813 redan förefinnas eller framdeles komma att åvägabringas, handhafvas och vårdas af en styrelse, hvilken, utsedd af kringliggande orters fartygsegare, industriidkare och handlande, har att egna sorgfällig uppmärksamhet åt allt, som kan lända till förbättring af sjöfartsanstalterna å Venern, samt, för vidtagande af derför erforderliga åtgärder, uppbära och använda de afgifter för sjöfarten å Venern, hvilka enligt fastställd taxa böra utgå.

Denna styrelse, som den 6 maj 1886 fått förnyade nådiga stadgar för sig utfärdade, har således att bland annat anordna och vidmagthålla alla de fyrar och sjömärken, hvilka äro för sjöfarten behöfliga och finnas upptagna å det öfver Venern utgifna sjökort.

Af de 30 fyrinrättningar med 44 fyrar, hvilka, förutom ett fyrskepp å Medgrundet i Dalbosjön, finnas vid Venern, äro 6 med 10 fyrar anordnade inom Dalbosjöns område, nemligen en vid Bastungen i Frändefors socken, en vid Gällö udde i Gestads socken, en vid Långö och en vid Lindö i Holms socken, en vid Vinger i Ånimskogs socken och en vid Fogdön i Åmåls socken. För vården af dessa fyrinrättningar äro anstälde 1 fyrmästare

och 2 besättningsmän å fyrskeppet samt 6 fyrmän, en å hvardera fyrinrättningen.

Bland Veners till ett antal af 1,537 uppgående öfriga sjömärken af olika slag tillhöra 275 länets område af Dalbosjön, med sådan fördelning af betjeningen för tillsynen öfver sjömärkena, att af de 62 prickhållare, som äro anstälde för sådant ändamål, 15 hafva sin verksamhet förlagd till nämnda område.

Jemväl lotsningen i Venern besörjes på föranstaltande af förenämnda styrelse, hvilken eger att derför utfärda taxa. För detta ändamål har under perioden för omkring 25,500 kronor inköpts ångaren Polstjernan, hvarå finnes anstälde en lotsbefälhafvare, en maskinist, en eldare och två besättningsmän. I öfrigt ombestyttes lotsningen af fyra lotsar, hvilka åtnjuta aflöning ur seglationsfonden.

Seglationsafgifterna för Venern hafva under de tre första åren af perioden i medeltal uppgått till något öfver 40,000 kronor årligen, men för hvardera af de två sista åren stigit till nära 50,000 kronor. Utgifterna för uppbörden, aflöningar, fyrar m. m. hafva under perioden utgjort omkring 242,400 kronor. Seglationsfondens behållning, utöfver inventarierna, uppgick vid 1890 års slut till nära 185,000 kronor.

Det bör här omnämnas, att vid Dalbosjön finnes å Hjortens udde en fyr, hvilken lærer blifvit inrättad af Lotsverket och af anledning, som är för Länsstyrelsen okänd, underhålles af staten.

Genom Göta elf med dertill hörande kanalverk och genom Dalslands och Snäcke kanaler står ofvan omförmälda trafik å Venern i förbindelse med å ena sidan trakterna utmed nyssnämnda elfs stränder samt Göteborg och å den andra det inre af Dals och södra Vermlands skogstrakter.

För att göra Göta elf segelbar, har erfordrats icke mindre än 5 särskilda kanalaneläggningar, hvilka, under gemensam benämning af *Nya Trollhätte kanal*, till vissa delar utvidgades och till andra nybygdes under åren 1838—1844 samt, med deri inbegripna delar af elfven, hålla i längd från yttre vågbrytaren vid Venersborg till 90 meter nedom nedersta slussen vid Ström omkring 35 kilometer, deraf 683 meter upptagas af 16 slussar, hvilkas sammanlagda höjdskilnad uppgår till något öfver 42 meter.

Den öfversta af dessa kanaler, som är 3,860 meter lång, bär namn af Karlsgraf och leder från Vassbotten genom 2 slussar vid Brinkebergskulle till lugnvattnet i elfven nedom fallen vid Rännum. Härefter är elfven på ett rätt långt stycke segelbar till i närheten af Stallbacka, men derpå följa på kortare afstånd från hvarandra tre olika kanalaneläggningar, af hvilka den första, Stallbacka kanal, på en sträcka af 1,188 meter förbi strida strömdrag i elfven; den andra, Trollhätte kanal, på en längd af 2,970 meter med 11 slussar leder förbi Trollhättefallen; och den tredje, Åkerströms kanal, af 54 meters längd, har 1 sluss. Den nedersta kanalaneläggningen finnes vid Lilla Edet, hvarest ett fall förbigås genom den 1,188 meter långa Ströms kanal med 2 slussar.

Af de äldre slussverken vid Trollhättan finnas dessutom ännu kvar 8, i början af detta århundrade anlagda slussar, hvilka hafva jemförelsevis små dimensioner och användas för mindre fartyg och timmerflottning.

Nya Trollhätte kanalbolag, som verkställt kanalledens utvidgning och nybyggnad till dess nuvarande skick, har, enligt de för bolaget den 2 februari 1838 utfärdade nådiga privilegier, rätt att uppbära de för kanalledens begagnande stadgade afgifter,

med skyldighet att underhålla de för dess bestånd erforderliga anstalter. På den nedom kanalbolagets område belägna delen af Göta elf eller från det ställe, som ligger 90 meter nedom Ströms kanal, till Göteborg har åter, enligt nämnda skrifvelsen den 17 mars 1876, styrelsen öfver Göteborgs hamn- och elfarbeten förbindelse, att, mot uppbärande af de för denna del af elfven stadgade seglationsavgifter, vidtaga alla de arbeten och anordningar, som äro behöfliga för segelfartens säkerhet och bekvämlighet. Den ifrågavarande trafikleden från Venersborg till Göteborg är i sin helhet väl underhållen; och hafva till förbättrande af anstalterna för segelfarten i kanalen under femårsperioden för en sammanräknad kostnad af 40,202 kronor utförts följande arbeten:

uppförande af kajmur af gråsten med huggen betäckning på pårust i stället för förutvarande för navigerande hinderliga långsluttande kanalbankdocering, i bassinen mellan öfra och mellersta slusslinien vid Åkersberg, efter en sträcka af 213 meter för ett kostnadsbelopp af 15,900 kronor;

anläggning af jetté, likaledes af gråsten med huggen betäckning å pårust, 35.6 meter lång, på norra sidan af gamla öfre slusslinien vid Åkersberg för underlättande af inseglingen i samma linie från Åkersjö för en kostnad af 4,406 kronor;

förändring af de s. k. spelen för portarnes öppnande och igenslutning i öfra och nedra slusslinierna vid Åkersberg samt vid Ströms båda slussar, för 4,014 kronor;

utvidgning af Olide bassin å vestra sidan för beredande af behöfligt större område för navigerande vid möte å denna plats, mot en kostnad af 9,262 kronor; samt

rätning och utvidgning af bergkanalen vid Trollhättan midt för fartygsdockan, genom bergsprängning å dess östra sida, af hvilket arbete dock vid 1890 års utgång ej medhunnits mer än omkring en tredjedel, som kostat 6,620 kronor.

Till upplysning om trafiken å Trollhätte kanal meddelas här nedan uppgifter om antalet af seglande fartyg och ångfartyg, hvilka under femårsperioden passerat kanalen, äfvensom å beloppet af de för fartygs- och varutrafiken å kanalen uppburna afgifter:

År.	Antal segelfartyg och båtar.	Antal ångfartyg.	Afgifter för trafiken. Kronor.
1886.....	3,197	4,635	312,880.49
1887.....	2,917	4,276	284,796.36
1888.....	2,893	4,422	308,616.61
1889.....	3,437	5,323	372,283.88
1890.....	3,229	5,543	366,213.53

För utförandet af de kanalleder, hvilka med ett gemensamt namn kallas *Dalslands kanal*, äfvensom för de med deras anläggning förbundna kostnader, har Länsstyrelsen i ett par föregående embetsberättelser redogjort. Då någon beskrifning öfver detta för länet vigtiga kommunikationssystem deremot hittills icke lemnats, torde en kortfattad sådan lämpligen böra här meddelas.

Planen för kanalanläggningen, sådan den efter hand utvidgades och genomfördes, afsåg, att genom kortare, der så erfordrades med slussar försedda, kanaler och med begagnande af mellanlig-

gande sjöar och vattendrag förbinda de i Vedbo härad på gränserna mot Vermland och Norge belägna betydande sjöarne Stora Le och Lelången samt Vestra och Östra Silen med Venern vid Köpmannebro. Kanalens hufvudlinie från Venern till slutpunkten vid södra ändan af Stora Le och den derinvid belägna Eds station å Dalslands jernväg, omfattar en längd, sjöarne inberäknade, af 255 kilometer. Den är försedd med en mängd kanalanläggningar jemte 25 slussar, hvilkas höjdskilnad utgör tillhopa 57 meter. Dess dimensioner äro från Venern till Upperud 7.18 meters bredd och 2.67 meters djup samt ofvanför sistnämnda ställe 3.86 meters bredd och 1.48 meters djup. Från Venern är en 150 meter lång kanal sprängd inemot Köpmannebro, hvarifrån en ny kanal af 210 meters längd med 1 sluss för ut i Svanfjorden. Härifrån passeras Hjerterudssunden och Upperudsvattnet till Upperud, der åter en kanal om 180 meter jemte 2 slussar leda ut öfver Nedre och Öfre Holn till Håfverud. För att nu förbi den här utmynnande Upperudselfven och det fall, som elfven bildar vid uttrinnandet ur den ofvanför belägna sjön Åklången, komma upp till denna sjö, är här på högra sidan af elfven anlagd en kanal, som med 4 slussar leder fram till fallet, samt derifrån på tvären öfver fallet anbringad en på granitpelare hvilande aquedukt af 32.5 meters längd och 4.5 meters bredd, hvilken genom en kanal på venstra sidan om elfven jemte 1 sluss för in i Åklången.

Från denna sjö kommer man åter medelst en kort kanal med 1 sluss upp i sjön Råvarpen, derifrån, för passagen vidare uppför Upperudselfven till Laxsjön, finnas anlagda 2 kanaler, den första helt kort med 1 sluss vid Katrineholm och den senare af omkring 1 kilometers längd med 4 slussar vid Långed och 1 vid Långbron. Farledens fortsättning från Laxsjön går genom Billingsforsströmmen och passerar derunder till Bengtsbrohöljen smärre hölj och kortare kanalledningar med 5 slussar, hvarefter från nämnda hölj vid Bengtsfors ånyo vidtager en kanal, som med 2 slussar för upp i Lelången. Vid norra ändan af denna 40 kilometer långa sjö är vid Lennartsfors bruk i Vermland förbindelse med Stora Le beredd medelst en kort kanal jemte 3 slussar. Från Lennartsfors till sistnämnda sjös södra ändpunkt i närheten af Ed är en väglängd af 66 kilometer.

Från denna kanalledens hufvudlinie går en förgrening deraf in i Silsjöarne, i det först från Lelången en kanalanläggning med sluss vid Gustafsors bruk leder upp i Vestra Silen samt vidare förbindelsen emellan denna sjö och Östra Silen förmedlas genom en vid Krokfors i berget sprängd kort kanal jemte 2 slussar.

I fråga om rörelsen på Dalslands kanal meddelas rörande antalet af derigenom passerade fartyg och för trafiken erlagda afgifter följande:

År.	Antal segelfartyg och båtar.	Antal ångfartyg.	Afgifter för trafiken. Kronor.
1886.....	2,051	1,865	75,478.48
1887.....	2,056	1,816	70,053.22
1888.....	2,027	2,031	72,852.44
1889.....	2,275	2,166	87,540.14
1890.....	2,416	2,389	80,558.87

Länets nu omförmälda två kanalanläggningar höra, som bekant, till de mest storartade i riket och utmärka sig genom svåra och dyrbara ingenjörsarbeten, bland hvilka den till Dalslands kanal hörande Håfverudsäqvedukten intager ett framstående rum och i sitt slag är den enda i landet. Deras betydelse för samfärdseln i allmänhet kan också skattas mycket högt, men de bereda derutöfver äfven en annan förmån, i det att genom dem några af landets mest natursköna nejder äro tillgängliga för den så kallade turisttrafiken, hvars ekonomiska betydelse i vår tid icke må förbises.

Snäcke kanal, den tredje af länets dylika anläggningar, kan anses såsom en ytterligare utgrening af Dalslands kanal och är af mindre betydelse. Den är helt kort och för genom en träsluss från Uppervattnet upp i sjön Ånimmen, som är kanal-ledens enda trafikområde, sedan den träsluss, som förbundit nämnda sjö med Årrsjön, numera nedrasat. Trafiken har ock varit ringa, som inhemtas af följande tabell:

År.	Antal segelfartyg och båtar.	Antal ångfartyg.	Afgifter för trafiken. Kronor.
1886.....	171	87	829.57
1887.....	117	85	861.60
1888.....	128	73	964.02
1889.....	156	56	1,151.76
1890.....	134	68	818.29

Ett för varutrafiken å Venern samt å Dalslands och Trollhätte kanaler viktigt transportmedel, som på senare tiden blifvit mycket brukligt, äro de så kallade *bogsertågen* eller lastpråmar och flottars bogsering af ångfartyg.

Pråmarne, hvilka vanligen på vägen till Göteborg hafva last af trä eller jern, men derifrån af stenkol, hafva i allmänhet sådan storlek, att på hvar och en kan lastas 280 å 310 kubikmeter virke eller lika mycket, som de största segelfartyg på de ifrågasvarande farlederna föra. Äro pråmarne afsedda för Dalslands kanal äro de dock mindre och rymma endast 80 å 100 kubikmeter. Af de förra eller större pråmarne finnes ett antal af 39, hvilka föra gods, 12 från Mora—Venerns jernväg, 10 från Nora—Karlskoga jernväg vid Otterbäcken, 5 från Hillringsberg i Vermland, 6 från Köpmannebro och 6 från åtskilliga andra platser. De senare eller mindre pråmarne äro 10, å hvilka genom Dalslands kanal transporteras gods från Billingsfors och Gustafs-fors bruk på Dal. Öfver Venern till Venersborg tager en bogserångare merendels tre å fyra dylika pråmar i släptåg, men derifrån till Göteborg afser bogseringen vanligen två, högst tre pråmar.

Då, enligt det för Trollhätte kanal gällande reglemente, flotte, för att kunna passera Trollhätte slussar, icke får vara större än högst 30 meter i längd, 6 meter i bredd och 1.5 meter djupgående i vattnet, så hafva flottarne, hvilka till sådan storlek innehålla omkring 130 kubikmeter virke, i allmänhet icke större dimensioner. Understundom äro de dock mindre, företrädesvis då de passerat Dalslands kanal, hvarigenom, enligt dess reglemente, flotte må fraktas endast om högst 20.78 meters längd, 3.56 meters bredd och 1.34 meters djupgående. De vanligast i Venern förekommande bogserbåtarne medföra 3 å 4 större flottar,

men ett fåtal större dylika båtar finnas, hvilka kunna bogsera 8 å 10 sådana flottar. Vid flottning af virke i Trollhätte kanal får flottarnes sammanlagda längd icke öfverstiga 90 meter. Till någon ledning för bedömande af virkesflottningens dimensioner må anföras, att genom den del af Dalslands kanal, som är belägen inom Tisselskogs, Steneby och Laxarby socknar, under femårsperioden passerat 5,084 flottar, innehållande 453,138 kubikmeter virke.

Sedan kungl. förordningen om allmän flottled den 30 december 1880 blef till efterlefnad gällande, hafva, i öfverensstämmelse dermed och kungl. flottningsstadgan af samma dag, allmänna *flottleder* blifvit inom länet inrättade:

i den så kallade Gundbo- eller Venneboån, hvilken genom Skepphults och Örby socknar leder ut i Öresjön i Marks härad, enligt utslag den 25 oktober 1887;

i de sjöar och vattendrag i Holtsljunga och Örby socknar, hvilka förbinda Holtsljungasjön med nyssnämnda Öresjö, enligt utslag den 27 oktober 1887;

i Valboån genom Ellene- och Viksjöarne till Bohusläns gräns genom Ödskölds, Jerbo, Högsäters, Färgelanda, Ödeborgs, Torps och Valbo-Ryrs socknar, enligt utslag den 27 augusti 1885;

i Ragnerudsjön samt vidare genom det vattendrag, som vid Öxnäs leder ut i Valboån, i Högsäters socken, enligt utslag den 27 augusti 1885;

i sjön Långvattnet, Härösjön och Häröån till Valboån vid Krakatorp, i Rennelanda och Högsäters socknar, enligt utslag den 27 augusti 1885;

i Lillelven från Björvattnet till Valboån vid Dyrtoorp i Färgelanda socken, enligt utslag den 27 augusti 1885;

i det vattendrag, som vid Skåpafors utfaller i Laxsjön och sammanbinder denna sjö med sjön Svärdlången, i Laxarby socken, enligt utslag den 23 oktober 1884;

i Suledselfven, hvarigenom sjöarne Limmen och Östra Silen förbindas, i Laxarby socken, enligt utslag den 20 december 1884; samt

i den så kallade Kesnackens elf till sjön Lelången, i Torrs-kogs socken, enligt utslag den 11 november 1887.

Derjente är på pröfning beroende väckt fråga om inrättande af allmän flottled i Dalstorps sjö samt derifrån vidare genom Dalstorps å, Tranemo sjö och ån Assman till Ätran, i Dalstorps, Nittorps, Tranemo och Örsås socknar.

I öfrigt begagnas, enligt äldre föreskrifter eller häfdvunnen sedvänja, flottled allmänneligen uti följande sjöar och vattendrag inom länet, nemligen:

i Lerumsån under dess lopp genom Upphärads, Romeleds, Fors och Åsbräcka socknar till Göta elf;

i Grönån, som utfaller i Göta elf vid Tjurholmen, i Hålanda och Skepplanda socknar;

i sjön Nären, förbi Ödenäs qvarnar och vidare genom sjön Ömmern genom Torska ström till Tollered, i Alingsås, Hemsjö, Ödenäs och Skallsjö socknar;

i Öresjö i Vedens härad samt vidare i Viskan till gränsen af Hallands län, derifrån flottleden fortsätter till Viskans utflöde i hafvet;

i Häggån till dess uttrinnande vid Kinna i Viskan;

i Slottsån från Öresjö i Marks härad till Viskan, i Örby socken;

genom Tvättesjön, Veresjön, Långsjön samt Östra och Vestra Nedsjöarne jemte dertill hörande vattendrag, i Töllesjö och Bollebygds socknar, hvilken flottled fortsättes genom Göteborgs och Bohus län förbi Mölndal till Göteborg;

i Nolån och Storån till sjön Lygnern, i Sandhults, Töllesjö, Bollebygds, Björketorps och Sätilla socknar, hvilken flottled går vidare genom Hallands län ut till hafvet vid Kungsbacka;

i Qvarnagårdsån, som genom Roasjö och Ljushults socknar flyter till Frisjön;

i den inom länet belägna del af Ätran, hvilken flottled fortsätter genom Hallands län till hafvet vid Falkenberg;

från sjön Kalfven genom Lillån till Ätran, i Kalfs och Östra Frölunda socknar;

i Dräggvedsån genom Ambjörnarp, Sjötofta och Håksviks socknar till sjön Kalfven, i Kalfs socken;

från Lagmanshagasjön genom Vesterån till Nissan, i Ljungsarps socken;

i Rölundaån genom Råggårds, Rölunda, Dals-Eds och Gesäters socknar till gränsen af Bohuslän, hvarigenom flottleden fortsätter vidare ut till hafvet;

i Starlandaån, hvilken genom Råggårds socken rinner in i Rölunda socken och der förenar sig med Rölundaån;

i Örs sjö samt vidare genom Krokån och Dalbergså till Venern, i Örs, Erikstads, Grinstads och Bolstads socknar;

från sjön Lelången genom Billingsforsströmmen till Laxsjön, i Ärtemarks och Laxarby socknar;

från Vångsjön genom Vågneelf samt vidare genom sjön Grann och Stenebyån till Laxsjön, i Håbols och Steneby socknar;

från Laxsjön genom Långedsströmmen eller Upperudselfven till sjön Råvarpen samt vidare genom Åklången, Upperudsvattnet och Svanfjorden till Venern vid Köpmannebro;

i Klefmarksån till sjön Trestickeln samt vidare genom Räfmarksån med flere vattendrag till Räfmarkssjön, i Töftedals socken, som utmynnar i sjön Stora Le;

i Stamåra vattendrag, som sträcker sig från Grönsjön genom Asslerudself med flere vattendrag i Håbols socken och utfaller i Stora Le;

i Boksjön och de genom Hallerödselfven dermed förbundna Kornsjöarne, i Töftedals socken;

från Bodasjöarne genom Kaselfven till Östra Silen, derifrån genom Krokforsströmmen till Vestra Silen samt vidare genom Skiforsen till Svärdlången, i Vårviks och Laxarby socknar;

från Lysejö genom Svartkärn och Snaggenässjön till Kölselfven, som i sitt nedre lopp benämnes Kesnackens elf, i Nössemarks och Torrskogs socknar;

från Askesjö genom Näsboelfven, Gälsbykärnet, Brådalselfven, Hålkärnet och Gottarsbyelfven till Fyllingsjön, i Torrskogs och Ärtemarks socknar;

från Holtane mader genom Däveruds kanal till Fyllingsjön, i Ärtemarks socken;

från Fyllingsjön genom Årbolselfven, sjön Ärtingen och Greaströmmen till Lelången, i Ärtemarks socken;

från Halfvarekärn genom Bomarkskärnet till Stora Le, i Nössemarks socken; samt

genom Lilla och Stora Ulevattnet, i Nössemarks socken, till vattendrag i Norge.

c) **Varubyten.** Genom här ofvan omförmälda talrika kommunikationsmedel förmedlas en liflig samfärdsel i handel och vandel inom det vidsträckta länet.

För underlättande af varuutbytena hållas årligen följande *frimarknader*, nemligen: två i Alingsås, Ulricehamn, Trädet, Svenljunga och Mörlanda samt en i Åmål. Dessutom har på senare tider kommit allt mera i bruk, att, såväl i städerna som på landsbygden, anordnas allmänneligen kungjorda möten eller *torgdagar* för handel med kreatur och landtmannavaror. I afseende på sådana torgdagar vid Vårgårda, Herrljunga, Skållerud, Kinna, Fritsla, Skene, Ramsberg och Bäckefors har genom tid efter annan meddelade resolutioner stadgats vitesförbud mot försäljning af andra varor än kreatur samt alster af ortens jordbruk, ladugårdsskötsel och hemslöjd.

Antalet *handlande* uppgick år 1890 i städerna till 273 med betjening af 306 personer och bevillning till belopp af 5,214 kronor 78 öre samt på landet till 705 med 315 biträden och 3,566 kronor 50 öres bevillningssumma. Handlande, som utom den ort, der de voro bosatte, kringförde varor till försäljning annorlunda än å marknad, funnos samma år 100, hvilka voro i bevillning påförde 146 kronor 50 öre.

Utskänknings- och minuteringsrörelse med bränvin har under femårsperioden bedrivits i städerna och på Trollhättan medelst bolag, i Mellerud, på Lilla Edet samt i Vångsjö, Torp, Hid och Melltorp på grund af rättigheter, som förvärfvats medelst inrop på auktion, och vid 15 gästgifvaregårdar med stöd af gästgifverirörelsen åtföljande rättigheter. De afgifter, som debiterats för dessa, äfvensom för åtskilliga andra, mera tillfälliga rättigheter, hafva uppgått, år 1886 till 73,288 kronor 25 öre, år 1887 till 75,316 kronor 25 öre, år 1888 till 75,916 kronor 25 öre, år 1889 till 76,778 kronor 75 öre och år 1890 till 86,109 kronor 25 öre. Förhöjningen i afgifterna för sistnämnda åre har föranledts deraf, att de på auktion försålda rättigheterna betingat högre pris i följd af den förändring i lagstiftningen i ämnet, som vidtagits genom kungl. förordningen den 19 augusti 1889.

För de vinstmedel, hvilka för vederbörlig fördelning blifvit erlagda af de bolag, hvilka utfövat bränvinshandel i städerna och på Trollhättan, redogöres i följande tabell:

	År 1886. Kronor.	År 1887. Kronor.	År 1888. Kronor.	År 1889. Kronor.	År 1890. Kronor.	Summa. Kronor.
Venersborg.....	25,621	19,722	24,445	20,908	26,063	116,759
Borås.....	45,442	51,186	49,616	46,232	51,767	244,243
Alingsås.....	8,138	8,284	8,574	9,010	8,083	42,089
Ulricehamn.....	—	—	—	10,353	11,157	21,510
Åmål.....	14,000	14,000	14,000	11,000	13,834	66,834
Trollhättan.....	7,625	17,259	—	17,737	23,080	65,651
Summa	100,826	110,451	96,635	115,240	133,934	557,086

Hvad slutligen angår de belopp af minuthandels- och utskänkningsmedel, hvilka under perioden tillgodokommit länets städer, socknar, landsting och hushållningssällskap, hänvisas till följande tabell (sid. 64):

	Städerna och Trollhättan. Kronor.	Socknarne. Kronor.	Landstinget. Kronor.	Hushållnings- sällskapen. Kronor.
År 1886.....	72,482·89	14,224·72	36,150·43	18,175·02
» 1887.....	71,278·70	25,570·83	36,952·68	18,476·38
» 1888.....	74,225·77	16,135·57	34,300·47	17,150·24
» 1889.....	83,920·74	16,790·90	38,374·08	19,187·08
» 1890.....	93,306·83	23,256·86	43,330·47	22,620·67
Summa	395,214·93	93,978·98	189,108·13	93,609·89

I afseende på den *inrikes sjöfart*, som nämnda år bedrefs af länets invånare, erinras, att, såsom af det föregående upplyses, 3 ångfartyg och 28 segelfartyg om tillsammans 2,486 ton då voro hemmahörande i Venersborg och Åmål. På landsbygden hade 26 ångfartyg och 78 segelfartyg med 5,144 tons dräktighet sin hemort. För den *utrikes sjöfarten* funnos vid samma tid i länet 15 segelfartyg, af hvilka 5 om 644 ton tillhörde Venersborg och 10 om 1,111 ton landsbygden. För hamnafgifterna i Venersborg och Åmål är förut redogjort.

Sedan ångbåtarna börjat allt mera undantränga segelfarten på Venern och Göta elf, har *skeppsbyggeriet* inom länet betydligt aftagit. Vid skeppsvarfven vid Assarebo i Gerdhems socken, vid Eckerna och Garn i Tunge socken, vid Nylandsö i St Peters socken samt vid Upperud i Skålleruds socken utföres i följd häraf numera endast undantagsvis annat än reparationsarbeten. Enahanda är förhållandet med den fasta skeppsdockan vid Trollhättan.

I fråga om *varuomsättningen till utom länet liggande orter i riket*, äro länets handelsförbindelser i detta hänseende ganska vidsträckta, men det ojemförligt största varuutbytet eger dock rum med Göteborgs stad. Länets öfverskott af landtmannavaror — hafre och smör från mejerierna — försäljes företrädesvis till denna stad; och trävarorna från de större sågverken i länet vinna ock der sin hufvudsakliga afsättning. Å andra sidan förse importörerna i Göteborg länets handlande med de flesta af de utländska varor, som dessa i sina bodar tillhandahålla allmänheten.

Från Kinds härad flottas rätt stor myckenhet rundvirke i Ätran till Falkenberg för förädling vid Mölneby aktiebolags der belägna sågverk. Afsättning af virke eger ock rum från vissa delar af Kinds och Redvägs härad till Jönköping och från Marks härad till Varberg. Ansenliga partier såg- och byggnadstimmer, äfvensom något mastspiror, flottas årligen från Bollbygd's härad dels i flottleden genom Nedsjöarne förbi Mölndal till Göteborg samt dels i Storån öfver sjön Lygnern till Halland. I sistnämnda härad försågas ock ganska mycket bräder, såsom det uppgifves öfver 50,000 tolfter årligen, för försäljning till Lindome socken i Halland för dervarande snickerislöjd. Från

Dal vinner rundvirke afsättning, förutom i Norge, jemväl vid Munkedals pappersbruk och i Uddevalla, der Valbo härad har sin egentliga afsättningsort och dit något hafre jemväl från andra delar af länet försäljes.

Med *Norge* eger en liflig samfärdsel rum, företrädesvis på Dal. Norrmännens uppköp af boskaps- och ladugårdsprodukter på Dal hafva redan länge varit ganska ansenliga, men äro dock af mindre betydelse vid jemförelse med den stora export af virke, som eger rum från Dal till Norge. En mängd gröfre virke föres nemligen hvarje år i flottar genom Dalslands kanal förbi Lennartsfors till den i Norge belägna delen af Stora Le samt derifrån till Fredrikshald för förädling vid Sågbruksföreningens der belägna stora sågverk. Utom denna export, som är högst ansenlig, utföres äfven till Norge virke, som förut här i landet undergått förädling. Norrmännen hafva för sådant ändamål på Dal anlagt fem ångsågar, tre vid Le i Dals-Eds socken, en vid Strand i Nössemarks socken och en vid Backen i Ödskölds socken, vid hvilka sågar hufvudsakligen tillverkas fastagevirke. Från Strands sågverk föres virket på ångbåt till Eds jernvägsstation, derifrån det, likasom det vid sågverken vid Le förädlade virket, försändes på jernväg till Fredrikshald. Virket från sågen vid Backen föres på hjuldon till Bäckefors jernvägsstation och går derifrån på jernväg till nämnda stad.

Importen från Norge till Dal består egentligen af mjöl och sker på sådant sätt, att någon införseltull därför i allmänhet icke erlägges. Såsom bekant hafva under perioden gällande mellanrikslagar af den 29 maj 1874 och den 30 maj 1890 medgifvit rätt att vid resa öfver gränsen tullfritt medföra malen spanmål, enligt den förra författningen till värde af 40 kronor och enligt den senare till vikt af 100 kilogram. Den myckenhet mjöl, som under skydd af dessa författningar på landsväg öfver Högen och Strand samt med jernväg öfver Mon *tullfritt* infördes från Norge till Dal, uppgick år 1886 till 1,278,774 kilogram, år 1887 till 830,877 kilogram, år 1888 till 669,271 kilogram, år 1889 till 896,908 kilogram och år 1890 till 1,308,543 kilogram, eller under hela femårsperioden till 4,984,373 kilogram.

Äfven från andra delar af länet än Dal eger export till Norge rum af åtskilliga varor, såsom af smör, ägg, hudar, skinn med mera. Särskildt lära väfnaderna från södra delen af länet der hafva god afsättning.

Länets många och stora fabriker för tillverkning af pappersmassa och papper hafva i allmänhet sin afsättning *direkt på utlandet* hufvudsakligen på England, men äfven på Frankrike, Spanien och andra länder. Tändsticksfabriken i Venersborg försäljer sitt fabrikat i England eller Hamburg. Under det väfnadsindustrien fortfarande har sin marknad hufvudsakligen inom landet och i Norge, har en idkare af dylik industri på senare åren börjat med fördel utföra någon del af sina tillverkningar till Södra Amerika.

5. Kameralförhållanden.

I bilagda **tabell 3** redogöres för antalet *hemman och längheter å landet*, deras kamerala natur och bruksningsdelar jemte *taxeringsvärde*, äfvensom för *städernas jordar, hus, tomter m. m.* jemte deras *taxeringsvärde m. m.*

I följd deraf, att, såsom under första afdelningen omförmäls, åtskilliga hemman öfverflyttats från länet till andra län, har *mantalet* å hemmanen inom länet minskats, det oförmedlade med $21\frac{5}{8}$ och det förmedlade med $16\frac{7}{12}$. Å andra sidan har man-

talet ökats med $8\frac{1}{8}$, dels derigenom att ödeshemmanet Paryd i Grimmares socken, efter ågången skattläggning, blifvit, enligt Kungl. Kammarkollegii skrifvelse den 9 juli 1885, åsatt $\frac{1}{8}$ mantal, samt dels derigenom att 8 mantal öfverflyttats från annat län hit till länet. Hemmanens i länet mantal, hvilket enligt förra femårsberättelsen utgjorde det oförmedlade $6,292\frac{7}{98}$ och det förmedlade $4,189\frac{5}{6}$, har sålunda under perioden minskats, det förra med $13\frac{1}{2}$ och det senare med $8\frac{11}{24}$, så att, i öfverensstämmelse med åberopade tabellen, mantalet vid periodens slut utgjort, det oförmedlade $6,278\frac{55}{98}$ och det förmedlade $4,181\frac{3}{8}$. Från ödesmål har icke något hemman blifvit under perioden upptaget.

De jordafsöndringar, hvarå Konungens Befallningshafvande under femårsperioden fastställt afgäld, hafva utgjort 37 år 1886, 167 år 1887, 54 år 1888, 63 år 1889 och 38 år 1890, eller tillsammans 359, och således i medeltal $71\cdot 8$ årligen. De afsöndrade lägenheterna äro belägna inom 78 socknar. Jordafsöndringarne under föregående period utgjorde tillsammans 371, eller i medeltal för år 74·2; hvadan antalet dylika afsöndringar något minskats. Af de år 1887 fastställda afsöndringar utgöras 130 af jord, som för anläggning af Bergslagens jernvägar tagits i anspråk inom Nordals och Tössbo härad.

På grund af bestämmelser dels i kungl. brefvet den 29 maj 1874, dels i Kammarkollegii cirkulär den 14 augusti 1874 och den 20 juni 1879, samt dels i kungl. skrifvelsen den 18 maj 1888 till Domänstyrelsen angående *försäljning af åtskilliga mindre kronoegendomar*, hafva under femårsperioden följande 36 sådana egendomar blifvit försälda emot nedanstående belopp:

1:o. Enligt kungl. brefvet den 12 mars 1886, förra hospitalshemmanet $\frac{1}{8}$ mantal Rothan, i Bergjums socken.....	1,000 kr.
2:o. Enligt kungl. brefvet den 12 mars 1886, förra fältväbelbostället $\frac{1}{4}$ mantal Gäddarp n:o 1 Storegården, i Ellekulla socken.....	5,600 »
3:o. Enligt kungl. brefvet den 26 augusti 1887, förra kompanichefsbostället $\frac{1}{4}$ mantal Ekarp n:o 1 med lägenheten Mölnarp n:o 2, i Timmelle socken.....	6,520 »
4:o. Enligt kungl. brefvet den 14 oktober 1887, förra kompanichefsbostället $\frac{1}{2}$ mantal Rölle n:o 1, i Fristads socken.....	10,000 »
5:o. Enligt kungl. brefvet den 24 oktober 1887, förra trumslagarebostället $\frac{1}{8}$ mantal Svensgärde n:o 1, i Brimhults socken.....	6,100 »
6:o. Enligt kungl. brefvet den 18 november 1887, förra trumslagarebostället $\frac{1}{8}$ mantal Hexbol, i Bollebygds socken.....	5,100 »
7:o. Enligt kungl. brefvet den 16 november 1888, förra trumslagarebostället $\frac{1}{8}$ mantal Svarfvan Lilla n:o 2, i Ödeborgs socken....	8,020 »
8:o. Enligt kungl. brefvet den 31 december 1888, förra trumslagarebostället $\frac{1}{4}$ mantal Sköttning n:o 1 Lillegården, i Bredareds socken.....	8,100 »
9:o. Enligt kungl. brefvet den 23 november 1888, förra furirsbostället $\frac{1}{4}$ mantal Skäggebol n:o 1, i Tydie socken.....	8,500 »
10:o. Enligt kungl. brefvet den 25 januari 1889, förra sergeantsbostället $\frac{1}{4}$ mantal Lommared n:o 1, i Ornunga socken.....	4,506 »
11:o. Enligt kungl. brefvet den 8 februari 1889, förra kronofogdebostället $\frac{1}{2}$ mantal Torp n:o 1, i Hysna socken.....	16,600 »
12:o. Enligt kungl. brefvet den 15 februari 1889, förra profossbostället $\frac{1}{2}$ mantal Knogrum n:o 1, i Ölsremma socken.....	6,050 »
13:o. Enligt kungl. brefvet den 15 februari 1889, förra sergeantsbostället $\frac{1}{4}$ mantal Gründ n:o 3 Tågården, i Ljushults socken....	4,300 »
14:o. Enligt kungl. brefvet den 22 februari 1889, förra kronofogdebostället $\frac{1}{2}$ mantal Kattunga Torp n:o 9, i Kattunga socken....	12,000 »
15:o. Enligt kungl. brefvet den 5 april 1889, förra trumslagarebostället $\frac{1}{4}$ mantal Apeldalen n:o 1, i Stora Mellby socken.....	4,300 »
16:o. Enligt kungl. brefvet den 25 april 1889, förra sergeantsbostället $\frac{3}{8}$ mantal Holmarp n:o 2 Nedregården, i Hösna socken.....	6,100 »
17:o. Enligt kungl. brefvet den 1 maj 1889, förra furirbostället $\frac{3}{8}$ mantal Kufvarp n:o 1, i Ölsremma socken.....	7,500 »

K. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser 1886—1890. Elfsborgs län.

18:o. Enligt kungl. brefvet den 17 maj 1889, förra mönsterskrifvarebostället $\frac{3}{8}$ mantal Bösebo n:o 1, i Grönahögs socken.....	5,100 kr.
19:o. Enligt kungl. brefvet den 17 maj 1889, förra mönsterskrifvarebostället $\frac{1}{4}$ mantal Ångasjö n:o 1 Lillegården, i Östra Frölunda socken.....	5,500 »
20:o. Enligt kungl. brefvet den 17 maj 1889, förra profossbostället $\frac{1}{2}$ mantal Sketnabäck n:o 1, i Möne socken.....	7,050 »
21:o. Enligt kungl. brefvet den 17 maj 1889, förra förarebostället $\frac{1}{4}$ mantal Bögaved n:o 1 Storegården, i Norska Skogsbygdens socken	6,250 »
22:o. Enligt kungl. brefvet den 17 maj 1889, förra trumslagarebostället $\frac{1}{4}$ mantal Skallsbol n:o 1, i Norska Skogsbygdens socken	3,450 »
23:o. Enligt kungl. brefvet den 4 juli 1889, förra profossbostället $\frac{1}{4}$ mantal Flybacka n:o 1, i Hysna socken.....	9,600 »
24:o. Enligt kungl. brefvet den 23 augusti 1889, förra regementa- quartermästarebostället 1 mantal Grude n:o 3 Östergården, i Grude socken.....	10,100 »
25:o. Enligt kungl. brefvet den 23 augusti 1889, förra mönsterskrifvarebostället 1 mantal Örum n:o 3 Storegården, i Alboga socken	10,100 »
26:o. Enligt kungl. brefvet den 13 september 1889, förra förarebostället $\frac{1}{8}$ mantal Bräken n:o 1, i Gesäters socken.....	7,800 »
27:o. Enligt kungl. brefvet den 20 september 1889, förra trumslagarebostället $\frac{1}{4}$ mantal Posttomten n:o 1, i Gerdhems socken.....	6,110 »
28:o. Enligt kungl. brefvet den 25 oktober 1889, förra fänrikbostället $\frac{3}{4}$ mantal Finnekumla n:o 1 Sörgården, i Rängedala socken....	9,050 »
29:o. Enligt kungl. brefvet den 7 mars 1890, förra furirbostället $\frac{1}{4}$ mantal Tången n:o 1, i Sexdråga socken.....	3,350 »
30:o. Enligt kungl. brefvet den 15 mars 1890, förra hofsmedabostället $\frac{1}{2}$ mantal Dalum n:o 2 Stommen, i Dalums socken.....	7,025 »
31:o. Enligt kungl. brefvet den 15 mars 1890, förra hofsmedabostället $\frac{3}{8}$ mantal Dalum n:o 1 Östergården, i Dalums socken.....	7,025 »
32:o. Enligt kungl. brefvet den 3 april 1890, förra trumslagarebostället $\frac{1}{2}$ mantal Kyrke n:o 1, i Molla socken.....	11,950 »
33:o. Enligt kungl. brefvet den 6 juni 1890, lägenheten Ronnebäck n:o 1, en äng, i Istorps socken.....	100 »
34:o. Enligt kungl. brefvet den 3 juli 1890, förra profossbostället $\frac{1}{2}$ mantal Sölvvarp n:o 2 Hofmansgården, i Murums socken.....	12,000 »
35:o. Enligt kungl. brefvet den 17 oktober 1890, förra trumslagarebostället $\frac{1}{4}$ mantal Åsebo n:o 1, i Råggårds socken.....	6,650 »
36:o. Enligt kungl. brefvet den 7 november 1890, förra bataljonspredikantsbostället $\frac{1}{2}$ mantal Tokarp n:o 1, i Blidsbergs socken.....	9,500 »
Summa 258,006 kr.	

Vid 1890 års slut voro för statsverkets räkning utarrenderade 263 kronoegendomar inom länet, deraf 12 lägenheter och 251 hemman, med ett sammanlagdt taxeringsvärde af 2,839,400 kronor. Hemmanens sammanlagda mantal uppgick till $126\frac{8}{11}$. Uti förra femårsberättelsen uppgafs antalet dylika egendomar vid 1885 års slut utgöra 241. Den sålunda anmärkta olikheten har sin förklaringsgrund deri, att i sådana fall, då två eller flere egendomar varit till samma person utarrenderade, dessa, i olikhet med hvad nu skett, tillförene upptagits såsom allenast en egendom.

För år 1890 debiterade arrendeavgifter till statsverket utgjorde för jord dels i penningar 71,880 kronor 46 öre och dels i persedlar 2,332·046 hektoliter råg, 2,332·086 hektoliter korn, 63·332 hektoliter hafre och 4,129·46 kilogram smör, motsvarande, efter förvandling i penningar, ett belopp af 45,959 kronor 27 öre, samt för skog 2,517 kronor 75 öre, eller tillsammans 120,357 kronor 48 öre.

Under öfriga delen af perioden utgjorde ifrågavarande arrendebelopp:

År 1886.....	148,092·45 kr.
» 1887.....	146,773·80 »
» 1888.....	146,989·91 »
» 1889.....	135,727·12 »

Efter det förra ödeshemmanet Paijered n:o 1 i Grimmares socken, enligt Kammarkollegii utslag den 7 juni 1839, blifvit under åborätt upplåtet på 50 frihetsår från och med år 1836, har hemmanet den 27 juni 1884 undergått *skattdäggning*, som af Kammarkollegium, enligt skrivelser den 9 juli 1885 och den 1 juli 1886, blifvit delvis fastställd och delvis ändrad.

Genom utslag den 29 mars 1886, som underställts Kammarkollegii pröfning, har Konungens Befallningshafvande förordnat om rotering af samma hemman.

Följande hemman, som förut icke varit roterade, hafva af Konungens Befallningshafvande genom utslag, som underställts Kammarkollegii pröfning, undergått *rotering*, nemligen den 5 januari 1887 $\frac{1}{16}$ mantal kronoskatte Lindåsen n:o 1 och $\frac{1}{16}$ mantal kronoskatte Lindåsen n:o 2 i Mjeldruna socken; den 3 februari 1887 $\frac{1}{8}$ mantal Björkäng n:o 1 i Torpa socken; den 14 september 1887 $\frac{1}{2}$ mantal frälse Ölanda Tomten n:o 8 i Hude- ne socken; och den 3 november 1887 $\frac{1}{8}$ mantal kronoskatte Lomåsen n:o 1 i Sexdråga socken. Nedannämnda hemman, hvilka väl varit roterade, men, såsom vid indelningen öde, utan taxation, hafva genom Kammarkollegii pröfning underställda utslag fått sig sådan åsatt, den 29 mars 1886 $\frac{5}{32}$ mantal kronoskatte Mjeldruna Tåen n:o 7 i Mjeldruna socken; den 14 september 1886 $\frac{1}{2}$ mantal frälse Skinten n:o 1 i Qvinnestads socken; den 24 oktober 1887 $\frac{1}{16}$ mantal skatte Topperyd n:o 1 i Kinna- rumma socken; den 28 november 1887 $\frac{1}{4}$ mantal skatte Tisse- boda n:o 1 och $\frac{1}{4}$ mantal skatte Elfsberg n:o 1 eller Espeberg i Kölaby socken; samt den 16 september 1889 $\frac{1}{8}$ mantal skatte Kattekulla n:o 1 i Örby socken. Dessutom hafva följande för- sålda kronohemman, hvilka varit dels förut extra roterade, dels ock oroterade, blifvit genom särskilda utslag af Konungens Be- fallningshafvande roterade, nemligen den 30 juli 1886 $\frac{1}{2}$ mantal Morghult n:o 4 Kaggegården i Töllesjö socken; den 14 september 1886 $\frac{3}{8}$ mantal Rångedala n:o 7 Tolsgården i Rångedala socken; den 2 september 1889 $\frac{1}{4}$ mantal Sköttning n:o 1 Lillegården i Bredareds socken, $\frac{1}{2}$ mantal Rölle n:o 1 i Fristads socken och $\frac{1}{8}$ mantal Hexbol i Bollebygd's socken; den 16 september 1889 $\frac{1}{4}$ mantal Ekarp n:o 1 i Timmelle socken; den 28 november 1889 $\frac{1}{4}$ mantal Gäddarp n:o 1 Storegården i Ellekulla socken; den 16 december 1889 $\frac{1}{8}$ mantal Svensgårde n:o 1 i Brämhufts socken; den 16 april 1890 $\frac{1}{4}$ mantal Lompared n:o 1 i Orn- unga socken; den 16 augusti 1890 $\frac{1}{8}$ mantal Svarfvan Lilla n:o 2 i Ödeborgs socken; den 3 oktober 1890 $\frac{1}{2}$ mantal Knogrum n:o 1 och $\frac{3}{8}$ mantal Kufvarp n:o 1 i Ölsremma socken, samt $\frac{1}{4}$ mantal Skäggebol n:o 1 i Tydie socken; den 6 november 1890 $\frac{1}{4}$ mantal Gränd n:o 3 Tåg i Ljushufts socken; den 17 november 1890 $\frac{3}{8}$ mantal Holmarp n:o 2 Nedregården i Hösna socken; den 22 november 1890 $\frac{1}{4}$ mantal Aspedalen n:o 1 i Stora Mellby socken; samt den 23 december 1890 $\frac{1}{4}$ mantal Flybacka n:o 1 i Hysna socken.

Under femårsperioden hafva blifvit till *skatte lösta* 6 krono- hemman under 7 brukningsdelar om tillsammans $1\frac{3}{32}$ mantal samt 3 kronolägenheter.

Till följd af den genom kungl. förordningen den 11 sep- tember 1885 gifna bestämmelse, att de *räntor å skattefrälse- hemman*, hvilka genom köp, byte eller gåfva kommit från kronan i enskild persons eller verks, menighets eller inrättnings ego och icke blifvit med jordeganderätten förenade, skulle, i mån som vederbörande egare derom framställde anbud, sedan behörig ut-

redning om utskyldernas eller besvärens rätta natur och belopp egt rum,, för statsverkets räkning inlösas, samt på grund af kungl. kungörelsen angående utsträckning af tiden för anmälan om inlösen af skattefrälseräntor den 13 juli 1887 hafva under denna period 35 skattefrälseräntor blifvit af statsverket inlösta emot en köpeskilling af tillsammans 62,228 kronor 50 öre.

På grund af bestämmelserna i kungl. kungörelsen den 3 februari 1888 angående *ersättning af statsmedel till egare af skattefrälsehemman*, hvars ränta icke blifvit af statsverket inlöst, hafva af statsmedel utbetalts, under år 1889: 166 kronor 45 öre och under år 1890: 303 kronor 81 öre.

För *egendomar af fideikommissnatur* redogöres i bilagda **tabell 4.**

Egendomar, tillhörande inhemska aktiebolag, och egendomar, tillhörande främmande magters undersåtar under år 1890, finnas upptagna i bilagda **tabeller 5 och 6.**

För bedömande af *allmänna skiftesverkets* i länet ställning den 31 december 1890 må nämnas, att, enligt Landtmäteristy- relsens berättelse sanima år, följande antal mantal undergått fastställt enskifte eller laga skifte eller ock storskifte, som tro- ligen icke rubbas, nemligen: 2,995 mantal å alla egorna, 85 mantal å endast inegorna och 74 mantal å endast utegorna. Vid samma tid voro föremål för laga skifte 21 mantal å alla egorna, 7 mantal å endast inegorna och 19 mantal å endast ut- egorna. Enligt samma berättelse skulle laga skiften sannolikt framdeles ega rum å alla egorna till 203 mantal, å inegorna till 13 mantal samt å utegorna till 12 mantal, under det der- emot 866 mantal troligen icke skulle komma att undergå laga skifte.

Antalet sökta och afslutade *laga skiften* inom länet under nu ifrågavarande femårsperiod har utgjort:

Å r.	Sökta laga skiften.	Afslutade laga skiften.
1886.....	17	22
1887.....	15	14
1888.....	12	13
1889.....	24	17
1890.....	10	25
Summa	78	91
Medeltal för år.....	16	18

Under nedannämnda femårsperioder utgjorde laga skiftenas antal i medeltal för år:

F e m å r s p e r i o d.	Sökta laga skiften.	Afslutade laga skiften.
1871—1875.....	37	34
1876—1880.....	33	30
1881—1885.....	26	23

Förenämnda afslutade laga skiften under femårsperioden 1886—1890 hafva *omfattat* följande förmedlade mantal och ego- vidd af olika slag, nemligen:

År.	Mantal.	Åker. Hektar.	Äng. Hektar.	Odlings- mark. Hektar.	Afrös- nings- jord. Hektar.	Impedi- ment. Hektar.	Summa. Hektar.
1886.....	13 599	335	442	30	3,579	231	4,617
1887.....	24 140	419	479	5	6,400	25	7,328
1888.....	3 937	170	195	10	1,694	2	2,071
1889.....	10 500	161	196	—	1,888	8	2,253
1890.....	14 307	397	257	73	2,933	45	3,705
Summa	66 483	1,482	1,569	118	16,494	311	19,974

Medeltalet för år af skiftade mantal och skiftad egovidd såväl under den senaste som under närmast föregående femårsperioder inhemtas af följande tabell:

Femårsperiod.	Mantal.	Egovidd i hektar.
1871—1875.....	29 586	5,991
1876—1880.....	19 816	4,713
1881—1885.....	13 301	3,475
1886—1890.....	13 297	3,995

För de under sista femårsperioden afslutade laga skiften hafva omkostnaderna uppgått till belopp, som inhemtas af denna tabell:

År.	Till landt- mätare och godemän.	I öfrigt.	Summa. Kronor.
1886.....	20,122 06	5,170 87	25,292 93
1887.....	28,818 07	4,765 43	33,583 50
1888.....	9,134	4,041	13,175
1889.....	10,400 64	2,956 54	13,357 18
1890.....	19,476 49	7,957 84	27,434 33
Summa	87,951 26	24,891 68	112,842 94

Medeltalet för år af omkostnaderna vid laga skiften inom länet såväl under den senaste som under närmast föregående femårsperioder utgjorde följande belopp:

Femårsperiod.	Till landt- mätare och godemän.	I öfrigt.	Summa. Kronor.
1871—1875.....	27,227 50	9,670 29	36,897 79
1876—1880.....	28,119 84	12,309 17	40,429 01
1881—1885.....	18,357 62	6,792 53	25,150 15
1886—1890.....	17,590 25	4,978 34	22,568 59

Till understöd af allmänna medel för utflyttningar i följd af laga skiften under de fem år, denna utredning omfattar, har från länets landskontor utanordnats: år 1886 kronor 1,950; år 1887 kronor 862 50; år 1888 kronor 5,775; år 1889 kronor 1,612 50 och år 1890 kronor 2,362 50, eller tillsammans 12,562 kronor 50 öre. I medeltal belöper sig sålunda på hvarje år inom femårsperioden 2,512 kronor 50 öre.

De dylika understöd, som under de tre föregående femårsperioderna utanordnades, inhemtas af följande tabell:

Femårsperiod.	Utanordnad utflyttnings- understöd.	Medeltal för år.
1871—1875.....	24,337 50	4,867 50
1876—1880.....	16,462 50	3,292 50
1881—1885.....	12,112 50	2,422 50

Utom ofvan omförmälda egentliga laga skiften har länets landtmäteripersonal, som i medeltal utgjorts af 19 på eget ansvar arbetande landtmätare och 5 medhjelpare, under sista femårsperioden tillhandagått allmänheten med åtskilliga andra förrättningar, såsom hemmansklyfningar af laga skiftes egenskap, arealafmätningar, gränsutstakningar, egoutbyten, vägdelningar, hägnadsdelningar med mera dylikt. Af sådana förrättningar afslutades 142 år 1886, 128 år 1887, 124 år 1888, 101 år 1889 samt 124 år 1890, eller under alla fem åren tillsammans 619.

Förrättningar af nyss omförmälda beskaflenhet hafva afslutats, under perioden 1871—1875 till ett antal af 777; under perioden 1876—1880 till ett antal af 670; och under perioden 1881—1885 till ett antal af 732.

Beträffande särskildt sådana förrättningar, som föranledts af föreskrifterna i lagen om dikning och annan afledning af vatten den 20 juni 1879, må anmärkas, att följande antal förordnanden till dylika förrättningar under nedannämnda år blifvit utfärdade: 4 år 1881, 3 år 1882, 12 år 1883, 1 år 1884, 11 år 1885, 8 år 1886, 10 år 1887, 9 år 1888, 7 år 1889 och 11 år 1890, eller under femårsperioden 1881—1885 tillsammans 31 och under femårsperioden 1886—1890 tillsammans 45.

Af dessa hafva under den förstnämnda femårsperioden 22 utfärdats för landtmätare, 5 för statens landtbruksingeniör och 4 för annan person, samt under den sistnämnda femårsperioden 9 för landtmätare, 31 för statens landtbruksingeniör och 5 för annan person.

6. Politi.

För försäkringsinrättningarnes verksamhet inom länet redogöres i bilagda tabell 7. Deraf inhemtas, att på länets landsbygd finnas 51 brandförsäkringsinrättningar, af hvilka 1 omfattar hela landsbygden, men de öfriga hafva en mera inskränkt

verkningskrets, i det af dem afse 49 endast mindre områden och 1 allenast försäkring för handlande. Under perioden hafva dessa inrättningar, i följd af 583 brandskador, fått gälda ersättningar till belopp af tillhopa 736,517 kronor. Vid

1890 års slut utgjorde deras reservfonder tillsammans 327,139 kronor och deras ansvarighetssumma 114,470,570 kronor.

Tabellen upplyser vidare, att för länet, äfvensom för Göteborgs och Bohus län med undantag af Göteborgs stad, finnes i Venersborg ett *häftförsäkringsbolag*, hvilket, med ett ansvarighetsbelopp vid periodens slut af 1,028,360 kronor och en reservfond af omkring 13,000 kronor, under perioden utbetalt ersättning för 326 hästar med 99,780 kronor. År 1890 voro 3,722 hästar försäkrade i bolaget.

Det ofvan anmärkta förhållande, att under perioden utbetalda brandskadeersättningar uppgått till ofvannämnda, jemförelsevis höga belopp, beror hufvudsakligen på de utgifter, som drabbat Brandstodsbolaget på landet inom Elfsborgs län med Dalsland i följd af en den 25 juni 1888 timad *eldsvåda å Lilla Edet*. Elden, som uppkom genom antändning af för torkning i ugn inlagda sågspån och hyfvelkasor, började vid middagstiden och spred sig med sådan hastighet, att redan klockan 6 på aftonen, då elden begränsades, 70 boningshus och 2 ladugårdar voro nedbrunna och 410 personer husvilla. I ett större upplag så kallad pappersved, som jemväl blef lågornas rof, fortfor elden till klockan omkring 6 påföljande morgon. De nedbrunna boningshusen, bland hvilka voro postkontoret, telegrafstationen, apoteket och gästgifvaregården, voro åsatta ett taxeringsvärde af tillhopa 105,900 kronor. Ersättningar för skador i följd af branden uppgifvas hafva guldits med 287,291 kronor af försäkringsaktiebolaget Svea, med 1,600 kronor af försäkringsaktiebolaget Skåne, med 39,400 kronor af Allmänna brandförsäkringsverket för byggnader å landet och med 149,476 kronor af Brandstodsbolaget på landet inom Elfsborgs län med Dalsland, eller med sammanlagdt 477,767 kronor.

Af gäfvomedel, som inflöto till de brandskadade, utbetalades omkring 29,000 kronor till de mest behöfvande. För återstoden af dessa medel, ungefär 27,000 kronor, uppfördes två boningshus, innehållande 16 bostadslägenheter om ett rum och kök, för sådana husvilla, hvilka icke kunde förskaffa sig egna bostäder. Dessa byggnader, liksom många andra hus, hvilka uppfördes i stället för nedbrunna dylika, voro färdiga till begagnande redan på hösten samma år, som branden timat. Vid platsens återbebyggande har någon förändring i afseende på dess indelning i gator och kvarter icke vidtagits; men, enligt kungl. brefvet den 31 januari 1890, har byggnadsstadgan för rikets städer förklarats skola gälla för Lilla Edet.

Till upplysning om de inom länet befintliga *fromma stiftelser* meddelas bilagda, enligt fastställt formulär upprättade **tabell 8**.

Bland dessa torde böra särskildt omnämnas *Östads barnhus*, hvilket, enligt testamente den 10 juni 1774, stiftades af direktören vid ostindiska kompaniet Niklas Sahlgren, i syfte »att ur nöden rädda, uppehålla och till dugliga och kunniga arbetare vid jordbruket dana så många värnlösa barn från hvad ställe och ur hvilken samhällsklass som helst, som barnhusets tillgångar medgifva». Säteriet Östad, 7 mantal, med derunder lydande $10\frac{1}{4}$ mantal frälse i Östads socken, jemte ytterligare $2\frac{13}{16}$ mantal i Ale och Kullings härad, donerades genom nämnda testamente till barnhusets underhåll; hvarjemte dertill, enligt samma testamente, anslogs räntan å en i Rikets Ständers Bank, för stiftelsens vidare betryggande, deponerad fond af 100,000 daler silfvermynt. De donerade fastigheterna, hvilkas värde vid stif-

telsen ansågs motsvara nämnda fond, hafva nu ett taxeringsvärde af 360,800 kronor; hvaremot fonden genom myntreduktionen blifvit minskad till 25,000 kronor, hvarå barnhuset uppbär 4 procents ränta. Fastigheterna, hvilkas areal uppgifves vara omkring 1,000 hektar åker och äng samt 4,000 hektar skog och mossar, äro med undantag af 60 hektar, som brukas till barnhuset, upplåtna mot arrenden, hvilka för barnhuset närbelägna hemman utgå medelst åliggande för arrendatorerne att underhålla barnhusbarn. Under det samtliga barnen, hvilkas antal för närvarande utgör 90, sålunda äro utackorderade hos arrendatorer, erhålla åter barnen undervisning vid barnhuset, hvarest en folkskolelärare och en småskolelärarinna äro för sådant ändamål anställda. Derjemte finnas för de äldre barnens undervisning vid barnhuset anordnade en hushållsskola för flickor, en läringskola samt en slöjd- och syskola. Sedan år 1776, då barnhuset öppnades, hafva nära 1,300 barn der åtnjutit uppfostran. Inrättningen förvaltas af en på stället boende intendent, som enligt testamentet bör vara donators descendent och eger utse sin efterträdare. I följd af donators i testamentet uttryckta önskan, att Kungl. Vasaordens kapitel måtte med intresse omfatta stiftelsen, anses densamma stå under öfverinseende af ordenskapitlet, som årligen erhåller berättelse om barnhusets förvaltning.

En annan välgörenhetsanstalt af större omfattning är *Fryxell-Langensköldska stiftelsen*. Enligt testamente den 20 januari 1840 förordnade krigsråddinnan Margaretha Fryxell, född Langensköld, att efter hennes död afkomsten af all hennes efterlemnade egendom, som borde under öfverinseende af en direktion förvaltas af en kamrerare, skulle, såsom testamentet närmare utvisar, användas dels till pensioner åt pauvres honteux inom Elfsborgs län och Vermland samt dels till stipendier åt studerande från nämnda orter. Stiftelsens tillgångar vid periodens slut utgjordes af säterierna Ekholmen och Vesterråda med underlydande $4\frac{1}{4}$ mantal i Gunnarsnäs och Holms socknar till ett taxeringsvärde af 162,000 kronor, frälseräntorna af $12\frac{15}{16}$ mantal till ett värde af 13,000 kronor och ett kapital af omkring 70,000 kronor. Nämnde egendomar, hvilkas areal uppgifves till 272 hektar åker, 122 hektar äng och 98 hektar skog, äro under stiftelsens eget bruk. Från år 1841, då stiftelsen trädde i verksamhet, till 1890 års slut hafva för ofvannämnda ändamål derifrån utbetalts tillhopa 273,102 kronor 45 öre. Sistnämnda år utdelades dels 5,548 kronor i 173 pensioner och gratifikationer samt dels 590 kronor i stipendier åt studerande vid Uppsala universitet, krigshögskolan samt allmänna läroverken i Karlstad, Venersborg och Åmål.

Vidare må omförmålas två välgörenhetsinrättningar »*Drottning Lovisas skyddsörening*» och »*Prins Gustafs förening*», hvilka, med verksamhetsområde den förra inom norra och den senare inom södra delen af länet, hafva till uppgift att söka hos derför lämpliga personer bereda sådana vanartiga barn, hvilka annorledes sakna tjenlig omvårdnad, en till deras förbättring ledande uppfostran. Dessa föreningars sammanlagda behållning utgjorde omkring 95,000 kronor vid periodens slut, då 57 barn voro på deras bekostnad utackorderade.

I sammanhang med det förevarande ämnet må slutligen meddelas några uppgifter rörande de *fattiggårdar*, hvilka, till ett antal af 10, finnas inom länet.

Af länets städer är *Venersborg* den enda, som har fattiggård. Rörande beskaffenheten af denna torde få hänvisas till hvad som meddelats derom vid beskrifningen öfver staden.

År 1888 inköpte *Vestra Tunhems* kommun till fattiggård $\frac{1}{2}$ mantal Fristorp Trullsgården, hvarå samma år uppfördes, jemte nödiga uthus, ett boningshus af sten i två våningar, innehållande 18 rum med kök. Efter anskaffande af inventarier, uppgingo kostnaderna för inrättningen till sammanlagdt omkring 50,000 kronor. Å egendomen, som består af 33 hektar åker och 6½ hektar utmark, vinterfödas 4 hästar, 15 kor och några ungnöt. Fattiggården skötes, under öfverinseende af en särskild styrelse, af en der boende föreståndare, som, jemte fri bostad och föda för sig och sin familj, åtnjuter en årlig lön af 600 kronor. Hjonen, hvilka vid 1890 års slut voro 40, biträda vid skötseln af ladugården och jordbruket, i den mån deras krafter medgifva. Underhållskostnaden för hjon anses utgöra 21 öre per dag.

Angereds fattigvårdssamhälle har, med en kostnad af omkring 25,000 kronor, anordnat fattiggård å hemmanet 1 mantal Rågård, som, med inegor af god beskaffenhet, är väl bebyggt. Fattiggården, som förestås af en aflönad föreståndare, lemna utrymme för omkring 25 hjon. Vid periodens slut voro 18 hjon der intagna.

Å hemmanet Halla, $\frac{1}{2}$ mantal, som är taxerad till 5,000 kronor, har *Ljushults* kommun fattiggård för 18 hjon. Gården, hvarå 8 nötkreatur födas, innehåller 115 hektar, deraf 7 hektar äro uppodlade, samt är bebyggd med 2 manhus, indelade i 10 rum och 2 kök, jemte nödiga uthus. Hjonen deltaga i vid gården förefallande arbeten eller sysselsättas med halmflätning, spinning och mera dylikt. Förvaltningen handhafves af en aflönad föreståndare.

Örby kommun har, med en kostnad af omkring 26,000 kronor, inrättat fattiggård å för sådant ändamål inköpta 1 mantal Hult Storegården och $\frac{1}{2}$ mantal Skallared med en areal af 20 hektar åker och 131 hektar ängs- och skogsmark. Å anstalten, som skötes af en aflönad, der boende föreståndare, hafva hittills i allmänhet varit intagna 70 hjon, men ytterligare 10 anses kunna der inrymmas. Den dagliga kostnaden för hvarje hjon beräknas uppgå till 20 öre.

Med en utgift af 16,000 kronor, har *Kinna* kommun anordnat fattiggård å hemmanet $\frac{1}{2}$ mantal Horndal, som innehåller i areal 17 hektar inegor och 55 hektar skogsmark. Anstalten, som förestås af särskild föreståndare, är afsedd för 60 hjon, men endast 30 hafva i allmänhet der vårdats. Kostnaden för hvarje hjon anses utgöra 20 öre pr dag.

År 1886 inrättade *Horreds* kommun, med en kostnad af omkring 15,000 kronor, fattiggård å $\frac{1}{8}$ mantal Horred Storegården, hvars areal utgör ungefär 4 hektar inegor och 3½ hektar betes- och hagmark. Vid anstalten finnes utrymme för högst 32 hjon, jemte bostad för föreståndaren, hvilken, utom föda för sig och sin familj, har 350 kronor i årlig lön. Antalet hjon, som varit å fattiggården intagna, har under perioden vexlat emellan 17 och 27. Hvarje hjon har i medeltal kostat omkring 30 öre om dagen.

År 1888 inköpte *Surteby*, *Kattunga* och *Berghems* kommuner för 4,853 kronor $\frac{1}{8}$ mantal Björketorp Bergsgården i Kattunga socken till gemensam fattiggård. Ett större boningshus af sten, som med en kostnad af 8,720 kronor blifvit uppfördt å gården, anses lemna utrymme för 50 hjon, jemte bostad åt föreståndare. Inventarierna uppgifvas hafva betingat en utgift af 2,000 kronor. Samfälda kostnaden uppgår sålunda till 15,573 kronor. Arealen utgör, förutom en torfmosse, endast 4½ hektar. Föreståndaren åtnjuter i årlig lön 425 kronor jemte föda åt

sig och sin familj. Vid periodens slut funnos 30 hjon på anstalten, hvarest kostnaden för hvarje hjon beräknas utgöra 21 öre om dagen.

Till fattiggård inköpte år 1883 *Holms* kommun för 45,000 kronor 1 mantal Sunnanå och $\frac{1}{8}$ mantal Bro med en areal af omkring 222 hektar. Å egendomen finnas åtta bebyggda dagsverkstorp, och å den jord, som brukas till anstalten, utsås 28 hektoliter höst- och 97 hektoliter vårsäd samt vinterfödas 6 hästar och 25 nötkreatur. Boningshuset å egendomen, som innehåller 16 rum med kök, anses lemna utrymme för högst 60 hjon. Under öfverinseende af en särskild styrelse, skötes jordbruket af en rättare och den inre hushållningen af en husmoder, som har två tjenstepigor till sitt biträde. Kostnaden för hvarje hjon anses utgöra omkring 27 öre om dagen. Vid periodens slut funnos 36 hjon intagna på anstalten.

År 1887 inköpte *Ödeborgs* kommun till fattiggård säteriet Dagsholm med derunder lydande hemmanen Kläppe och Högen, tillsammans $1\frac{3}{8}$ mantal med en areal af 700 hektar, af hvilka 175 hektar bestå af odlad jord. Kostnaderna för egendomens inköp och derå sedermera gjorda förbättringar uppgå till 60,900 kronor. I egendomens åbyggnader kunna inrymmas 30 hjon, men antalet intagna utgjorde vid periodens slut endast 21. Under uppsigt af en särskild styrelse, skötes anstalten af en der boende föreståndare, hvilkens hustru är husmoder för hjonen.

Konungens Befallningshafvande öfvergår härefter till frågan om *helso- och sjukvården* inom länet.

I städerna hafva visserligen en del förbättringar rörande renhållningsväsendet kommit till stånd, men ingenstädes äro dock hithörande angelägenheter ännu på ett tillfredsställande sätt ordnade. Beträffande latrinväsendet utgöra husegarnes alltför begränsade tillgångar ofta svåra hinder för genomförande af helsovårdsstadgans föreskrifter. Afloppsledningarne äro i Borås af rätt god beskaffenhet, men deremot i de öfriga städerna i ett eller flere hänseenden mer eller mindre bristfälliga. Samtliga städerna ega tillgång på godt dricksvatten i tillräcklig mängd. Epidemisjukhus eller dertill apterad lokal med erforderlig utredning finnes i alla städerna med undantag af Ulricehamn.

På landsbygden hafva under årens lopp vid jernvägsstationer uppkommit större eller mindre byar, der de sanitära förhållandena äro ganska illa tillgodosedda. I synnerhet på somliga orter synes emellertid allmogens sinne för renlighet börja i någon mån göra sig gällande. Det är äfven för visso ofta så, att snarare okunnighet, än brist på god vilja ligger till grund för sanitära missförhållanden i hemmen. De nästan öfverallt i länet uppförda nyare folkskolelokaler motvara i allmänhet hygienens fordringar, men så mycket sämre är det bestäldt med småskolelokaler, hvartill, med vissa undantag, än den ena, än den andra bondstugan förhyres, utan att behörigt afseende fästes vid lokalens lämplighet. Trångboddhet i egentlig mening är sällsynt på landsbygden. Oseden, att familjens alla medlemmar jemte tjänarne, oaktadt godt utrymme finnes, sammanpacka sig i ett rum eller större kök, är dock ännu temligen allmän. Godt vatten i tillräcklig mängd finnes väl i de flesta delar af länets landsbygd, men i somliga trakter visar allmogen en viss benägenhet att, för bekvämlighets skull, gräfvat sig en brunn nära stugudörren, till hvilken brunn hvarjehanda orenligheter söka sig väg. Några socknar på Dal, äfvensom ett mindre antal platser i södra och mellersta delen af länet, sakna dock godt vatten till dryck

och matlagning, utan att likväl några olägenheter med afseende på inbyggarnes helsotillstånd i allmänhet häraf försports.

Några epidemier af svårare beskaffenhet hafva, såsom förut anmärkts, icke under perioden hemsökt länet. För hämmande af smittosamma sjukdomar hafva af vederbörande läkare under perioden företagits 496 tjänsteresor, af hvilka 100 föranledts af nervfeber, 145 af difteri och 161 af skarlakansfeber.

Länet är, såsom tillförene erinrats, deladt i två sjukvårdsdistrikt, hvardera med sitt lasarett jemte kurhus, det ena för norra distriktet i Venersborg och det andra för södra distriktet i Borås. Derjemte finnas med bidrag af landstinget sjukstugor anordnade inom begge distrikten, nemligen vid Billingsfors i det norra samt vid Ulricehamn och Svenljunga i det södra distriktet. Dessa sjukvårdsinrättningar hafva icke under perioden undergått några anmärkningsvärda förändringar. Efter beslut vid 1888 års landsting, pågår nybyggnad af lasarettet i Borås, hvilken vid periodens slut skridit rätt betydligt framåt.

Rörande antalet sjuka och sjukvårdskostnaden vid *lasarett* och *kurhusen* meddelas uppgifter i *tabell K*.

Enahanda uppgifter om *sjukstugorna* lemnas i vidstående *tabell L*.

I enlighet med hvad förut i denna berättelse omförmäls, hafva under perioden varit inom länet anställda 8 provinsialläkare, 3 extra provinsialläkare, 5 stadsläkare och 2 lasarettsläkare. Dessutom hafva 4 andra läkare varit enskildt praktiserande, en i hvardera af städerna Venersborg, Borås, Alingsås och Åmål. Hela antalet i tjänst varande och enskildt praktiserande *läkare* har sålunda uppgått till 22.

Barnmorskornas antal inom länet uppgick år 1890 till 111. Af dessa voro 83 instrumentexaminerade.

I länet finnas 10 *apotek*, nemligen ett i hvardera af städerna samt i Lilla Edet, Trollhättan, Skene, Svenljunga och Mellerud. Under det sistnämnda apoteket lyder ett medikamentsförråd i Billingsfors.

Tab. K. Antal sjuke och sjukvårdskostnaden vid lasarett och kurhusen i Elfsborgs län åren 1886—1890.

Lasarett och kurhus.	Lasarett.			Kurhusen.			Totalt kostnaden för den egentliga sjukvården i kronor.	
	Antal vårdade.	Underhållsdagar.		Antal vårdade.	Underhållsdagar.		För hela sjukantalet.	För hvarje sjukprdag.
		För hela sjukantalet.	För hvarje sjuk.		För hela sjukantalet.	För hvarje sjuk.		
Venersborg:								
År 1886.....	624	16,978	27.20	24	659	27.40	29,023.23	1.72
» 1887.....	682	21,134	30.90	13	291	22.40	31,789.11	1.48
» 1888.....	663	21,503	32.43	12	460	38.33	29,772.54	1.35
» 1889.....	695	20,168	29.02	13	311	23.92	31,694.56	1.55
» 1890.....	802	21,656	27.00	11	239	21.70	31,501.87	1.44
Borås:								
År 1886.....	501	18,906	37.70	25	1,016	40.60	24,319.14	1.22
» 1887.....	577	19,024	32.90	33	1,120	34.00	25,481.94	1.27
» 1888.....	541	21,433	39.60	29	1,088	37.50	26,598.28	1.05
» 1889.....	565	20,633	36.51	32	1,474	46.06	27,075.55	1.23
» 1890.....	568	21,476	37.80	27	896	33.20	28,747.82	1.29

Helsobrunnar och *badanstalter* förekomma flerstädes inom länet. De mest betydande äro Rostock i Gunnarsnäs socken, Ulricehamns sanatorium, Helsjöns badanstalt i Horreds socken och Alingsås badinrättning. Mindre frekventerade äro Tegens bad- och brunnsinrättning i Dalskogs socken, Torpa helsokälla i Fors socken och Torhults helsokälla i Strengsereds socken. Ingen af länets brunns- och badanstalter åtnjuter anslag af landstinget.

Under perioden hafva 86 *rättsmedicinska undersökningar* förekommit inom länet. Af dessa hafva 79 afsett undersökningar å lik, 6 besigtningar å lefvande personer och 1 undersökning af lemningar efter död person.

För *veterinärväsendet* inom länet är förut i berättelsen redogjort.

Hvad sedermera angår *undervisningsväsendet*, så är redan i det föregående omförmäldt, hurusom af *stiftsläroverk* finnas, i Venersborg ett högre allmänt läroverk, i Borås ett lägre allmänt läroverk med fem klasser, i Alingsås och Åmål lägre allmänna läroverk med tre klasser samt i Ulricehamn en pedagogi med en klass.

Likaledes har förut omnämnts, att för *den högre undervisningen för flickor* elementarskolor finnas inrättade i Venersborg, Borås, Alingsås och Åmål.

För *folkundervisningen* funnos vid periodens slut inom länet 291 folkskolor och 348 småskolor.

I 147 af folkskolorna meddelades år 1890 gossarne undervisning i träslöjd efter den så kallade Näs-metoden, enligt hvilken slöjden, såsom ett formelt bildningsmedel, har betydelse för uppfostran hufvudsakligen genom dess främjande af det upp-

Tab. L. Antal sjuke och sjukvårdskostnaden vid sjukstugorna i Elfsborgs län åren 1886—1890.

Sjukstuga.	Antal vårdade.	Underhållsdagar		Totalt kostnaden för den egentliga sjukvården i kronor.		Antal sjuk-sängar.
		För hela sjukantalet.	För hvarje sjuk.	För hela sjukantalet.	För hvarje sjuk.	
Billingsfors:						
År 1886.....	45	964	21.40	2,087.95	2.17	10
» 1887.....	41	1,066	26.00	2,100.42	1.97	10
» 1888.....	29	834	28.75	2,016.02	2.42	10
» 1889.....	34	887	26.08	1,990.40	2.16	7
» 1890.....	45	806	17.90	1,821.08	2.25	7
Ulricehamn:						
År 1886.....	25	302	12.10	985.88	3.26	5
» 1887.....	20	310	15.50	645.87	2.08	5
» 1888.....	13	70	5.38	398.99	5.70	5
» 1889.....	43	435	11.80	1,055.05	2.43	5
» 1890.....	39	722	18.51	1,406.91	1.95	5
Svenljunga:						
År 1886.....	47	915	19.40	1,945.63	2.13	10
» 1887.....	53	1,043	19.68	1,945.22	1.87	10
» 1888.....	17	175	10.29	?	?	16
» 1889.....	54	1,266	23.44	1,950.88	1.54	16
» 1890.....	55	1,564	28.00	1,925.45	1.23	16

växande släktets allsidiga utveckling. Enligt denna metod åsyftas nemligen med slöjden, att hos barnet inplanta kärlek och aktning för det kroppsliga arbetet samt stärka barnets kroppskrafter, att vänja barnet vid ordning, noggrannhet, uppmärksamhet, arbetsamhet och ihärdighet, samt att, såmedelst och genom öfning i det kroppsliga arbetet, utveckla barnets sinne och handlag till duglighet för sjelfständigt verksamhet på slöjdens område. Undervisningen, allmänneligen meddelad af folkskollärarne och bedrifven efter en på Nääs uppställd modellserie, lärar af barnen omfattas med stort intresse. Den har ock, såsom folkskoleinspektörerna vitsordat, verkat välgörande genom deraf framkallad större påpasslighet och ordning i det egentliga skolarbetet.

Förutom statsunderstöd enligt kungl. kungörelsen den 11 september 1877, hafva de skoldistrikt, som sålunda anordnat slöjdundervisning, till bestridande af kostnaderna derfor erhållit bidrag jemväl af länets slöjdföreningar dels för slöjdlärarnes aflöning samt dels för anskaffande och underhåll af den för slöjdskolorna behöfliga materiel, dock med vilkor, att Nääs-metoden skulle följas vid undervisningen. Man är dock fortfarande ense derom, att berörda metod, som gifver undervisningens pedagogiska syfte sin fulla rätt, är den för ändamålet lämpligaste; men deremot har på senare tider ifrågasatts, huruvida icke den vid undervisningen hittills begagnade, på Nääs anordnade modellserien bör undergå någon förändring. Denna af 50 nummer bestående serie, som börjar med en pekpinne och slutar med ett nattbord, innehåller nemligen på de mellanliggande numren åtskilliga modeller, hvilka uppgifvas kunna uteslutas, utan egentligt intrång på undervisningens grundlighet. Såsom skäl för en dylik åtgärd åberopas, att, då vid ett flertal skolor endast omkring de 35 första numren i serien under slöjdkursen medhinnas, barnen vid utträdandet ur dessa skolor icke hafva inhemtat den afsedda större färdighet i slöjddandet, som företrädesvis vid det svårare arbetet med de senare numren i serien kommer till utveckling; äfvensom att, för underhållande af intresset för slöjden såväl hos barnen som hos deras målsmän, är af vikt, att barnen icke längre, än nödigt är, sysselsättas med förfärdigande af värdelösa småsaker, utan fasthellre så snart som möjligt tillåtas öfvergå till sådana slöjdarbeten, som äro af mera praktisk användbarhet. Dessa skäl synas väga tungt för en förändring uti det ifrågavarande hänseendet.

Undervisning i qvinliga handarbeten, såsom stickning, sömnad, tillklippning af kläder med mera dylikt, lemnades år 1890 vid 64 folkskolor, alla med understöd af slöjdföreningarne till aflöning åt lärarinnorna.

Årliga inspektioner å slöjdundervisningen hafva under perioden egt rum på föranstaltande och bekostnad af slöjdföreningarne, hvilkas utgifter för denna undervisning under perioden uppgått till något öfver 66,000 kronor.

Vid behandlingen af förevarande ämne bör omnämnas den såväl inom som utom landet mycket kända läroanstalt för undervisning i slöjd, som godsegaren m. m. August Abrahamson med stora utgifter och sällspord offervillighet anordnat på sin egendom Nääs i Skallsjö socken. *Nääs slöjdlärarseminarium* har till uppgift att under korta lärokurser bibringa i tjänst varande lärare och lärarinnor vid folkskolan kännedom om grunderna för den pedagogiska slöjdundervisningen, så att de, efter sedermera genom öfning vidare förvärfvad teknisk färdighet, må kunna meddela sådan undervisning i folkskolan. Den teoretiska

undervisningen lemnas medelst föreläsningar och under diskussioner; den praktiska, som företrädesvis afser metodens åskådliggörande, genom handledning vid det arbete, som hvarje elev har att utföra för förfärdigande af en i metodisk följd ordnad modellserie för träslöjd. Lärokurserna, afsedda för tillhopa 270 elever om året, äro årligen fyra och omfatta hvardera en tidrymd af sex veckor. Undervisningen bestrides af föreståndaren för anstalten och en öfverlärare med biträde af extra lärare till ett antal af sju för hvardera af de två större årliga kurserna och af en å två för en hvar af de två mindre. För kosthåll på stället erlägger hvarje elev 45 å 47 kronor, men undervisningen och derfor erforderliga materialier, äfvensom bostad för högst 70 elever vid hvarje kurs, åtnjutas kostnadsfritt. Elevernas antal har under perioden utgjort 1,179, af hvilka många varit utländingar från de mest skilda trakter af världen. De skollärare från länet, hvilka genomgått seminariet, hafva för bestridande af kostnaderna dervid åtnjutit stipendier af länets slöjdföreningar.

Derjemte finnes å egendomen *Kölingsholm*, i Kylingareds socken, ett *slöjdseminarium* i förening med slöjdskola. Vid dessa läroanstalter hafva årligen under perioden gifvits lärokurser i snickeri och träslöjd för ett antal af 10 å 15 elever, af hvilka någon del utgjort i skolåldern varande barn. De äldre eleverna från länet hafva under lärokursen åtnjutit understöd af södra slöjdföreningen.

Förutom nu nämnda slöjdskolor och seminarier, som afse meddelande af handledning i pedagogisk slöjd, finnas i länet åtskilliga andra läroanstalter med ändamål att lemna undervisning i de för industriell verksamhet och särskilda yrken nödiga tekniska kunskaper samt främja yrkesduglighet eller skicklighet i yrkesmessigt bedrifven slöjd.

I fråga om dessa läroanstalter bör i första rummet erinras, att en af rikets fyra *tekniska elementarskolor* är förlagd till *Borås*. Enligt de för berörda skolor den 15 juni 1877 utfärdade stadgar, har skolan till uppgift att meddela elementära tekniska kunskaper åt ynglingar, som vilja bilda sig för utöfvandet af industriell verksamhet. Lärokursen är treårig och omfattar de ämnen, hvilka närmare angifvas i nämnda författning. Undervisningen bestrides af en rektor, tre lektorer, en verkmästare, tre extra lärare och en assistent. Skolan står under särskild styrelse, sammansatt i enlighet med föreskrifterna i kungl. kungörelsen den 10 december 1886. Elevernas antal utgjorde vid 1890 års hösttermin 57.

Bland skolor af ifrågavarande slag kommer härefter i ordningen *Slöjd- och tekniska skolan i Venersborg*, hvilken, såsom namnet antyder, omfattar två afdelningar, den ena för undervisning i tekniska ämnen och den andra för handledning i slöjd. I den förra afdelningen af skolan äro anstälde fyra lärare, hvilka under två terminer om året lemna undervisning dels under 14 timmar i veckan åt manliga lärjungar i rättskrifning, räknelära, frihandsteckning, linearritning och croquisteckning äfvensom mekanik, fysik och bokföring, samt dels under 5 timmar i veckan åt qvinliga lärjungar i räkning, frihandsteckning och bokföring. I den senare afdelningen eller slöjdskolan, hvilken hufvudsakligen afser att åt ynglingar, som i folkskola visat anlag för slöjd, bereda fortsatt undervisning i alla för den praktiske landtmannen och jordbruksarbetaren behöfliga slöjdgrenar, meddelas af två lärare, likaledes under två terminer årligen, handledning i snickeri under 44 och i smide under 7 timmar

i veckan. Medeltalet af de manliga lärjungarne torde i den tekniska afdelningen, hvari slöjdskolans lärjungar jemväl erhålla undervisning, uppgå till omkring 60 och i slöjdskolan till ungefär 20. De qvinliga elevernas antal, som är mera vexlande, utgjorde under sista året 34. Skolan har årligen under perioden åtnjutit understöd af staten med 1,000 kronor, af norra slöjdföreningen med 2,400 kronor och af Venersborgs stad med 520 kronor.

Ungefärligen likställd med sistnämnda skolas tekniska afdelning i afseende på såväl läroämnen som undervisningstid är *Lägre tekniska yrkesskolan i Borås*, hvarest undervisningen bestrides af skolans föreståndare och fem lärare. Eleverna — både manliga och qvinliga — utgjorde under 1890 års hösttermin 75. Skolan understödes årligen af staten med 500 kronor och af södra slöjdföreningen med 500 kronor.

Inom länet varande yrkesskolor äro redan förut i denna berättelse omnämnda. För befordrande af yrkesduglighet i jordbruk finnas inom länet tre med statsanslag understödda *lägre landtbruksskolor* vid Kilanda, Christinedal och Önnarp samt en *enskild landtbruksskola* vid Skeppsholmen. För utbildning af skogsbetjente har staten en *skogsskola* å Hunneberg.

De skolor inom länet, som företrädesvis afse främjande af skicklighet i yrkesmessigt bedrifven slöjd, äro väfskolan i Borås och normalskolan för halmflätning på Upperud.

Då för omkring 40 å 45 år sedan mekaniska fabriker för förfärdigande af släta väfnader i stor skala började anläggas i landet, befarades, att den såsom husslöjd bedrifna väfnadsindustrien i Kinds och Marks härad, hvarest ungefär 60,000 handväfstolar för tillverkning af dylika väfnader uppgifvas då hafva varit i verksamhet, icke skulle kunna bestå i den sålunda uppkomna konkurrensen. Till förekommande af en sådan olycka för nämnda härads befolkning ansågs derföre vara af vikt att, genom införande af mönsterväfnad, söka leda väfnadsslöjden in på ett område, som ännu icke inkräktats af maskinkraften. För sådant ändamål lyckades omsider år 1866 styrelsen för tekniska elementarskolan i Borås förmå en i väfnadskonsten synnerligen förfaren utlänning vid namn S. F. Krebs att, för undervisning i jacquardväfnad, i Borås inrätta en skola, som till en början erhöll fri lokal i nämnda elementarskolas byggnad. Den sålunda anordnade *wäfskolan i Borås* har, under öfverinseende af nämnda styrelse, sedermera oafbrutet varit i verksamhet, till en början utan understöd från det allmännas sida, men från och med år 1868 med af staten och länets landsting lemnade anslag, hvilka från 1871 till 1882 utgått med 5,700 kronor och sedermera med 7,700 kronor om året. Redan år 1876 uppfördes för skolan en särskild byggnad å tomt, som kostnadsfritt uppläts af Borås stad. Till den härför uppkomna kostnaden, 28,000 kronor, bidrog staten med hälften, Borås stad och Borås sparbank med tillhoppa 7,000 kronor, länets södra hushållningssällskap med 1,000 kronor samt Göteborgs och Bohus läns hushållningssällskap med 6,000 kronor.

Undervisningen vid skolan, som bestrides af två lärare i väfnadskonst och en i frihandsteckning, fortgår, med nio timmars daglig arbetstid, under hela året, med undantag af fem å sex veckors ferier under sommaren och några dagars uppehåll vid jul-, påsk- och pingsthögtiderna. Lärokursen upptager ett och ett halft år och omfattar undervisning i mönsteranalys, mönsterritning, mönsterläsning, maskinlära, väfnadsuppsättning, praktisk väfnad och appretur. Elevernas arbeten bestå i kidderminster-

och gobelinsmattor, damast-, dräll- och linneborddukar, serveter, schalar, halsdukar, filter, klädningstyg med mera och utföras efter beställning af enskilda personer, som tillsläppa garn för bearbetande mot eleverna tillfallande arbetslön. Ett antal af 170 elever hafva utgått från skolan, hvari för närvarande 24 elever undervisas.

Ursprungligen afsedd att främja ortens husslöjd, har den ifrågavarande skolan icke allenast motsvarat detta ändamål, utan äfven utöfvat ett ganska stort inflytande på textilindustriens utveckling inom hela landet. Så hafva somliga skolans elever, efter afslutad kurs, för egen eller väfnadsförläggares räkning, utöfvat konstväfnad i hemorten och bland befolkningen der spridd de insigter och färdigheter, de i skolan förvärfvat. Flere hafva på skilda orter inom riket vunnit anställning såsom föreståndare för jacquardväfnadsfabriker, af hvilka, såsom förut omnämnts, några finnas jemväl inom länet. Andra åter hafva antagits att förestå väfskolor, som i olika delar af landet inrättats. För ortens större väfnadsindustri har skolan i öfrigt haft betydelse genom de råd och upplysningar, med hvilka skolans lärare tillhandagått fabriksidkarne.

Med understöd af norra slöjdföreningen har sedan flere år vid Upperud i Skålleruds socken, funnits anordnad en *normalskola för halmflätning*, som har till ändamål att genom utbildning af lärarinnor i halmflätning till olika delar af länet sprida kännedom om denna slöjd och derigenom öppna en ny förvärfskälla för den fattigare befolkningen. Under ledning af en lärarinna, som efter studier i utlandet är väl hemmastadd uti ifrågavarande slöjd, hållas fyra gånger om året vid skolan två månaders lärokurser med ett antal elever, som under perioden i medeltal uppgått till 60 om året eller till 15 vid hvarje kurs. Den fasta halmflätningsskola, som, enligt hvad förut omnämnts, af södra slöjdföreningen inrättades i Kinna, har väl upphört, men berörda förening, som alltjemt med mycken nitälskan verkat för spridningen af halmflätningsslöjden, har i stället ombesörjt, att lärokurser i nämnda slöjd tid efter annan hållits på talrika ställen inom södra delen af länet.

Slutligen har under perioden i Venersborg funnits en af landstinget anordnad *döfstumskola för länet*, som dock numera upphört. Döfstumskolan för rikets fjerdje skoldistrikt, omfattande Göteborgs och Bohus län, Göteborgs stad, Hallands län, Elfsborgs län och Skaraborgs län, är, enligt år 1890 derom fattadt beslut, förlagd till Venersborg.

Vidkommande slutligen *penningeinträttningarne* inom länet och bland dessa först sådana, som uteslutande afse fastighetskrediten, så tillgodoses i detta afseende städerna af Venersborgs stadshypoteksförening och landsbygden af Hypoteksföreningen emellan jordegare i Elfsborgs län med Dalsland samt Göteborgs och Bohus län samt af Vermlands hypoteksförening.

Allmän lånerörelse utöfvas i öfrigt inom länet af Sveriges Riksbank genom afdelningskontoren i Göteborg och Jönköping; af Enskilda banken i Venersborg genom hufvudkontor i Venersborg, afdelningskontor i Alingsås och Ulricehamn, kommissionskontor i Trollhättan samt så kallade vaxelkontor i Lilla Edet och Mellerud; af Borås enskilda bank genom hufvudkontor i Borås och afdelningskontor i Kinna; af Göteborgs enskilda bank genom afdelningskontor i Borås; samt af Vermlands enskilda bank genom kommissionskontor i Åmål.

Dessutom finnas två *solidariska folkbanks* inom länet, nemligen Valbo härads folkbank med kontor i Stigen i Färgelanda socken och Norra Kinds folkbank med kontor på Gårdö i Gällstads socken.

Enligt det af Landshöfdingeembetet den 24 januari 1873 för Valbo härads folkbank fastställda reglemente är, med afseende på delegarnes solidariska ansvar för bankens förbindelser, stadgadt, att ingen må upptagas till delegare i banken med mindre hans lämplighet derför blifvit i föreskrifven ordning godkänd; samt att delegare, som utträder ur banken, skall under ett år derefter kvarstå i ansvarigheten för uppfyllandet af bankens åtaganden. Delegarne i banken, hvilka icke få vara färre än 100, skola bilda grundfond genom sammanskott, som för en hvar bör uppgå till 200 kronor, men för delegare, som sådant önskar, kan med bolagsstämmans begifvande höjas till 500 kronor. Bankens verksamhet, omfattande, förutom de egentliga bankernas vanliga rörelsegrenar, äfven sparkasserörelse, afser vinst för delegarne och handhafves af en styrelse, som består af en förman och tolf ledamöter. För bildande af reservfond skall hvarje delegare erlägga 3 kronors inträdesafgift och af årsvinsten afsättas 5 procent eller det högre belopp, som af bolagsstämman bestämmes. Förlust af reservfonden och 10 procent af inbetald grundfond medför bankens ställande under utredning. I runda tal utgjorde, enligt bokslutet för år 1890, bankens grundfond 42,900 kronor och dess reservfond 25,800 kronor. Oberäknadt dessa fonder utgjorde bankens skulder 149,000 kronor å sparkasseräkning, 133,100 kronor å depositionsräkning och 13,500 kronor å kreditivräkning. Tillgångarne bestodo af en kontant behållning af 6,450 kronor samt af fordringar enligt låneräkning till belopp af 362,000 kronor och enligt kreditivräkning till belopp af 3,600 kronor. Af årsvinsten, 7,750 kronor, gjordes till delegarne utdelning, motsvarande 10 procent af grundfonden, och afsattes återstoden till reservfonden.

Det reglemente, som den 9 mars 1878 blifvit af Landshöfdingeembetet stadfäst för *Norra Kinds folkbank*, är i allt väsentligt af ungefär lika innehåll med de nyss omförmälda stadgarne för Valbo härads folkbank. Delegare är dock, enligt det ifrågavarande reglementet, icke pligtig att till grundfonden lemna större tillskott än 100 kronor, men kan, med bolagsstämmans bifall, få öka sin delaktighet i banken till högst 1,000 kronor. Styrelsen består, förutom förmanen, af endast sex ledamöter. Den andel af årsvinsten, som skall afsättas till reservfonden, får icke understiga 10 procent. Enligt revisions-

berättelsen för år 1890 utgjorde bankens grundfond 33,300 kronor, dess reservfond 5,600 kronor, och sådan vinst, som icke blifvit utdelad, 14,200 kronor. I öfrigt uppgick bankens skuld å sparkasseräkning till 311,800 kronor. Å andra sidan hade banken, förutom en kontant tillgång af 1,000 kronor, behållning å låneräkning till belopp af 369,200 kronor. Sedan af årsvinsten, 5,300 kronor, afsatts 10 procent till reservfonden, undfingo delegarne deraf utdelning, motsvarande 10 procent af grundfonden, och fördes öfverskottet till outdelade vinsters konto.

Bland penningeverk med syftemål att uppsamla mindre besparingar och göra dem räntebärande hade *Sveriges postsparbank* vid periodens slut anordnat kontor å samtliga 149 fasta postanstalterna i länet samt försäljningsställen för sparmärken dels å 136 af dessa kontor samt dels hos 76 enskilda personer. Samtidigt voro 10,606 af länets invånare delegare i postsparbanken, med en behållning af 510,728 kronor 13 öre.

Vid nyssnämnda tidpunkt funnos inom länet nio *sparbanker*, nemligen Venersborgs, Borås, Alingsås, Åmåls, Lilla Edets, Svenljunga, Nordals härads och Trollhättans sparbanker samt Ulricehamns stads och Redvägs härads sparbank, den sistnämnda stiftad under perioden enligt ett af Konungens Befallningshafvande den 31 december 1889 fastställt reglemente. Under det behållningen vid 1885 års slut utgjorde för delegarne i sparbankerna 6,459,907 kronor och för sparbankerna sjelfva 564,853 kronor, så var vid periodens slut de förres behållning ökad till 8,429,679 kronor och de senares till 752,021 kronor. Under samma tidrymd hade delegarnes antal stigit från 30,833 till 37,663. De årliga inspektioner af sparbankerna, om hvilka Konungens Befallningshafvande författningsenligt föranstaltat, hafva icke gifvit anledning till några anmärkningar mot förvaltningen.

I ändamål att, i förhållande till emottagen penningeinsats, tillförsäkra en hvar, för hvilken sådan insats eger rum, antingen ett samlat kapital vid någon öfverenskommen tidpunkt eller en årlig lifränta vid 55 års ålder, är i Venersborg inträttad en *ränte- och kapitalförsäkringsanstalt*, för hvilken reglemente blifvit, enligt kungl. resolutionen den 25 oktober 1872, fastställt. Under femårsperioden hafva anstaltens delegare ökats från 2,731 till 3,513 och dess fonder från 129,773 kronor till 230,915 kronor. Af sistnämnda belopp utgjorde 186,964 kronor besparingsfond, 1,644 kronor lifräntefond och 39,940 kronor reservfond. I besparingsfonden voro 77,315 kronor inestående för bildande af kapital och 109,649 kronor för beredande af lifränta.

Venersborg, i landskansliet och landskontoret, den 31 december 1892.

L. W. LOTHIGIUS.

Mats Zachrisson.

O. H. Wibom.

Tab. 1.

FOLKMÄNGDEN I ELFSBORGS LÄN ÅREN 1886—1890.

1.		2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
		Den 31 december, enligt presternskapets uppgifter.			Enligt de mantalslängder, som upprättats vid slutet af motstående år.					
					Hela folkmängden.			Deraf frie från mantals- penningar.		
		Mankön.	Qvinkön.	Summa.	Mankön.	Qvinkön.	Summa.	Mankön.	Qvinkön.	Summa.
Landsbygden	år 1886.....	127,548	135,988	263,536	127,010	135,661	262,671	58,745	63,694	122,439
	1887.....	125,463	134,704	260,167	126,309	135,408	261,717	59,277	64,188	123,465
	1888.....	124,172	133,734	257,906	124,445	133,968	258,413	58,968	63,625	122,593
	1889.....	123,893	133,504	257,397	124,238	134,128	258,366	59,227	63,678	122,905
	1890.....	122,851	132,580	255,431	123,298	133,047	256,345	58,562	62,986	121,548
Venersborgs stad	år 1886.....	2,428	2,952	5,380	2,422	2,997	5,419	1,325	1,446	2,771
	1887.....	2,389	2,908	5,297	2,328	3,015	5,343	1,269	1,513	2,782
	1888.....	2,373	2,913	5,286	2,393	2,947	5,340	1,314	1,445	2,759
	1889.....	2,441	2,958	5,399	2,359	2,942	5,301	1,284	1,430	2,714
	1890.....	2,501	3,112	5,613	2,449	3,027	5,476	1,343	1,514	2,857
Borås stad	år 1886.....	2,869	3,883	6,752	2,881	3,901	6,782	1,288	1,518	2,806
	1887.....	3,124	4,187	7,311	3,150	4,234	7,384	1,426	1,603	3,029
	1888.....	3,116	4,256	7,372	3,133	4,277	7,410	1,520	1,751	3,271
	1889.....	3,266	4,467	7,733	3,274	4,488	7,762	1,619	1,880	3,499
	1890.....	3,447	4,659	8,106	3,458	4,684	8,142	1,730	1,987	3,717
Alingsås stad	år 1886.....	1,123	1,465	2,588	1,103	1,460	2,563	440	449	889
	1887.....	1,125	1,471	2,596	1,128	1,480	2,608	444	449	893
	1888.....	1,123	1,499	2,622	1,120	1,487	2,607	442	455	897
	1889.....	1,157	1,529	2,686	1,117	1,513	2,630	448	463	911
	1890.....	1,160	1,552	2,712	1,156	1,532	2,688	469	465	934
Ulricehamns stad	år 1886.....	498	646	1,144	477	652	1,129	197	221	418
	1887.....	489	661	1,150	478	651	1,129	190	223	413
	1888.....	512	665	1,177	473	665	1,138	193	238	431
	1889.....	518	679	1,197	494	672	1,166	212	237	449
	1890.....	494	668	1,162	498	690	1,188	212	253	465
Åmåls stad	år 1886.....	1,259	1,460	2,719	1,246	1,466	2,712	581	635	1,216
	1887.....	1,220	1,476	2,696	1,224	1,483	2,707	598	694	1,292
	1888.....	1,192	1,469	2,661	1,197	1,477	2,674	579	691	1,270
	1889.....	1,244	1,469	2,713	1,279	1,509	2,788	633	717	1,350
	1890.....	1,247	1,509	2,756	1,286	1,520	2,806	652	752	1,404
Hela länet	år 1886.....	135,725	146,394	282,119	135,139	146,137	281,276	62,576	67,963	130,539
	1887.....	133,810	145,407	279,217	134,617	146,271	280,888	63,204	68,670	131,874
	1888.....	132,488	144,586	277,074	132,761	144,821	277,582	63,016	68,205	131,221
	1889.....	132,519	144,606	277,125	132,761	145,252	278,013	63,423	68,405	131,828
	1890.....	131,700	144,080	275,780	132,145	144,500	276,645	62,968	67,957	130,925

Tab. 2.

ALLMÄNNA VÄGAR OCH SKJUTSNING I ELFSBORGS LÄN ÅREN 1886—1890.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	
Särskilda slag af vägar.	Längd af hvarje vägslag vid 1890 års slut.	Deraf under åren 1886—1890		Kostnad för under åren 1886—1890				Längd af indelade, med skjutsan- stalter för- sedda vä- gar vid 1890 års slut.	Skjutsanstalter (vid 1890 års slut)			
		fulländade och afsy- nade nya vägar.	omlagda eller be- tydligt för- bättrade väg- sträckor.	fulländade nya vägar.		omlagda eller bety- dligt förbättrade väg- sträckor.			med entreprenad.		utan entrepre- nad.	
				Af stats- medel.	Af lands- tingets ell. kommun- ners medel.	Af stats- medel.	Af lands- tingets ell. kommun- ners medel.		Gästgif- verier.	Skjuts- stationer.		
A landsbygden:	Nymil.	Nymil.	Nymil.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Nymil.	Antal.	Antal.	Antal.	
Allmänna landsvägar	137.05	—	—	—	—	—	—	124.25	31	10	32	
Häradsvägar	179.2	1.62	3.4	26,820	10,000	62,880	41,558	103.3	7	7	17	
Sockenvägar	80	1.2	2.1	23,990	15,877	30,520	—	0.7	—	—	—	
I städerna	3.905	—	—	—	—	—	—	2.585	3	—	2	
Summa	400.155	2.82	5.5	50,810	25,877	93,400	41,558	230.835	41	17	51	
Skjutslegan per nymil utgick vid 1890 års slut med:												
1.50 kronor, hvilket är <i>maximilega</i> utan entreprenadbidrag									vid	37	17	—
1.25 » hvilket är <i>under maximilega</i>									»	1	—	—
1.14 » » »									»	1	—	—
1.12 » » »									»	—	—	51
1.00 » » »									»	1	—	—
0.75 » » »									»	1	—	—
Summa (skjutsanstalter)										41	17	51
									I kungs- och krono- skjuts.	Vid gäst- gifverier med entre- prenad.	Vid skjuts- stationer med entre- prenad.	Vid skjuts- anstalter utan entre- prenad.
Antal utgångna hästar under år 1886									151	1,983	386	1,462
» » » » » 1887									124	2,376	301	1,657
» » » » » 1888									79	2,330	277	1,782
» » » » » 1889									104	2,181	332	1,573
» » » » » 1890									153	2,475	311	1,767
Summa (hästar)									611	11,345	1,607	8,241

Tab. 3.

HEMMAN OCH LÄGENHETER SAMT STADSJORDAR M. M. I ELFSBORGS LÄN ÅR 1890.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.
I. Landsbygden.	Hemman och lägenheter upptagna i jordeboken.			Antal brukningsdelar.	Antal lägenheter, verk och inrättningar utom de i jordeboken särskildt upptagna (i kol. 2—4).					Taxeringsvärdet (i kronor)	
	Antal.	Mantal.			Jordtorp.	Ryttare-, soldat- och båtsmans- torp.	Backstugor.	Verk och inrättningar.	Hus i köpingar, villor m. m.	å jordbruksfastighet.	å annan fastighet.
		Oförmedlade.	Nuvarande.								
A. Kronoegendomar.											
1) Under allmän disposition.											
a) Kunga- och kungsladugårdar samt säterier	34	31½	25	36	98	—	8	—	1	483,600	600
b) Boställen: hemman	229	199½	146½	258	470	8	57	10	22	2,723,500	29,100
lägenheter	40	—	—	26	2	—	—	—	—	33,600	4,200
c) Hemman	231	189½	102½	240	394	5	38	10	2	2,402,800	9,500
Nybyggen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
d) Jordlägenheter	31	—	—	25	—	—	—	—	—	5,500	—
e) Fiskerier	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	100
f) Verk och inrättningar	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10,500
2) Under enskild disposition.											
a) Säterier	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
b) Hemman	18	7½	4½	27	10	2	5	2	—	96,600	5,900
Nybyggen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
c) Jordlägenheter	239	—	—	202	—	—	—	3	1	44,100	6,500
d) Fiskerier	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1,300
e) Verk och inrättningar	48	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4,200
B. Skatteegendomar.											
a) Boställen: hemman	4	½	½	4	1	—	1	—	—	15,900	—
lägenheter	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
b) Säterier	22	20½	17½	26	87	5	17	12	—	467,100	3,400
c) Hemman	5,075	3,691½	2,480½	17,238	6,190	1,503	5,541	431	1,180	60,986,050	7,251,200
d) Jordlägenheter	370	—	—	281	265	—	7	16	4	312,900	15,900
e) Fiskerier	16	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1,500
f) Verk och inrättningar	131	—	—	—	—	—	—	31	—	—	854,900
C. Frälseegendomar.											
a) Boställen: hemman	2	½	½	2	2	—	1	—	—	13,000	—
lägenheter	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
b) Säterier och ladugårdar	228	257½	229½	414	917	2	235	75	28	6,373,400	601,600
c) Rå- och rörs- (insockne) hemman	202	64½	55½	252	74	3	38	1	1	1,376,900	7,200
d) Hemman (utsockne)	2,429	1,815½	1,117½	5,477	3,310	428	2,593	299	235	25,578,100	2,073,200
e) Jordlägenheter	137	—	—	66	161	—	—	8	—	517,300	30,300
f) Fiskerier	13	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2,300
g) Verk och inrättningar	46	—	—	—	—	—	—	—	—	—	140,800
D. Andra fastigheter (som ej inräknats häröfvan).											
Kyrkor och andra offentliga byggnader	—	—	—	—	—	—	—	—	593	—	4,344,910
Frälseräntor	—	—	—	—	—	—	—	—	28	—	95,400
Summa	9,539	6,278½	4,181½	24,574	11,981	1,956	8,541	898	2,093	101,430,330	13,494,510
Deraf fri från bevillning	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2,536,500	4,542,110
II. Städerna.	Hela antalet nybygda boningshus 1886—1890.	Mantal.		Antal ländorier, jordlotter eller andra brukningsdelar.	Tomter.		Befintliga boningshus 1890.	Verk och inrättningar.	Kyrkor o. andra offentliga byggnader.	Taxeringsvärdet (i kronor)	
	Oförmedlade.	Nuvarande.	Bebygda.		Obebygda.	å jordar.				å hus och tomter.	
	Venersborg	12	—	—	46	406	150	362	20	16	830,400
Borås	72	—	—	346	353	45	448	32	20	3,711,900	2,910,100
Alingsås	16	—	6½	120	198	5	242	9	4	453,600	2,264,900
Ulricehamn	20	—	5½	82	63	17	135	6	10	367,300	1,000,000
Åmål	17	—	—	99	173	61	258	—	16	332,700	2,241,300
Summa	137	—	11½	693	1,193	278	1,445	67	66	5,695,900	13,519,300
Deraf fri från bevillning	—	—	—	—	—	—	—	—	—	500,100	1,501,800

Tab. 4.

EGENDOMAR AF FIDEIKOMMISSNATUR I ELFSBORGS LÄN ÅR 1890.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.
Fideikommissinnehafvarens namn.	Egendomens namn.	Belägenhet. Socken.	M a n t a l.				Antal utjordar, ängar o. d. ej i mantal satt jord.	Antal verk och inrättnin- gar.	Taxeringsvärdet (i kronor)				
			Krono.	Skatte.	Frälse. Säterier, ladugårdar, rå och rör.	Allmänt frälse.			Summa.	å jordbruks- fastighet.	å annan fastighet.	å frälse- ränta.	Summa.
Friherre E. Haij.....	Onsjö.....	{ Vassända- Naglum. Vestra Tunhem.	—	—	2½	1½	4½	—	—	122,500	—	1,800	155,800
	Gäddabäck.....		—	—	—	1		—	—	31,500	—	—	
Friherre N. A. Silfverskiöld.....	Koberg.....	Lagmansered.	—	¾	4½	6¾	31½	2	2	445,200	1,500	—	1,063,500
	Hede.....	Stora Mellby.	—	¾	1	6½		—	—	242,300	—	4,100	
	Alfhem.....	Skepplanda.	—	4½	—	2½		1	2	174,000	31,600	3,000	
	Velanda.....	Väne-Åsaka.	—	1½	—	3½		1	2	143,800	10,000	700	
	Ryd.....	Erska.	—	—	—	¼		—	—	5,900	—	1,400	
G. J. Olbers.....	Lunden.....	Fors.	—	—	—	1	1	—	—	27,100	—	—	27,100
Landshöfdingen m. m. N. C. E. Tref- fenberg.....	Åsbräcka.....	Åsbräcka.	—	1	—	—	1	2	—	34,300	—	—	34,300
Löjtnanten F. S. Adelsköld.....	Öijared med underlydande.....	Stora Lundby. Skallsjö.	—	—	4½	2½	12½	—	—	142,100	—	—	202,200
		—	—	—	¼	5¾		—	—	60,100	—	—	
Axel Fock på Höfröö.....	Vimle Vestergården.....	Skölfvene.	—	—	—	½	1¾	—	1	6,300	500	—	23,700
	Plogskog.....	Eriksberg.	—	—	—	¼		—	—	3,600	—	—	
	Glömme Östergården.....	Mjeldruna.	—	—	—	1		1	—	13,300	—	—	
Grefve H. J. Cronhjelm.....	Broby eller Kransbro.....	Istorp. Öxnevala.	—	—	6½	—	7	—	—	164,700	—	—	175,900
		—	—	—	½	—		—	—	11,200	—	—	
Enkefru Sofia von Wachenfeldt.....	Karstorp.....	Roasjö.	—	—	—	⅞	⅞	—	—	1,200	—	—	1,200
C. J. F. von Wachenfeldt.....	Stora Apelnäs.....	—	—	—	1	—	1	—	2	15,000	2,300	—	17,300
D. O. von Schedvin.....	Gälared.....	Hillared.	¾	—	2	1½	3½	—	1	37,000	1,500	—	38,500
C. G. von Qvanten.....	Qvantensburg.....	Bolstad.	—	—	4½	1½	6½	—	—	260,000	—	—	260,000
L. R. Silfverswahn.....	Ekarebol.....	—	—	2½	—	—	2½	—	—	49,000	—	—	49,000
Summa			¾	10½	27½	35½	73½	7	10	1,990,100	47,400	11,000	2,048,500

Tab. 5.

EGENDOMAR TILLHÖRANDE INHEMSKA AKTIEBOLAG, I ELFSBORGS LÄN ÅR 1890.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.
Aktiebolagets namn.	Egendomens namn.	Belägenhet. Socken (stad).	M a n t a l.				Antal utjordar, ängar o. d. ej i mantal satt jord.	Antal verk och inrättningar (fastig- heter i städer).	Taxeringsvärdet (i kronor)				
			Krono.	Skatte.	Frälse.				Summa.	jordbruks- fastighet.	å annan fastighet.	å frälse- ränta.	Summa.
					Säterier, ladugårdar, rå och rör.	Allmänt frälse.							
Vargöns aktiebolag.....	Vargön.....	Vestra Tunhem.	—	½	—	—	½	1	2	43,800	901,000	—	944,800
Trollhätte oljeslageriaktiebolag.....	Trollhätte oljeslageri.....	Trollhättan.	—	—	—	—	—	1	1	10,800	50,000	—	60,800
Önans aktiebolag.....	Önans fabrik.....	»	—	—	—	—	—	—	3	—	280,000	—	280,000

Tab. 5. (Forts.) EGENDOMAR TILLHÖRANDE INHEMSKA AKTIEBOLAG, I ELFSBORGS LÄN ÅR 1890.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.
Aktiebolagets namn.	Egendomens namn.	Belägenhet. Socken (stad).	M a n t a l.				Antal utjordar, ängar o. d. ej i mantal satt jord.	Antal verk och inrättningar (fastig- heter i städer).	Taxeringsvärdet (i kronor)				
			Krono.	Skatte.	F r ä l s e.				Summa.	å jordbruks- fastighet.	å annan fastighet.	å frälse- ränta.	S u m m a.
					Säterier, ladugårdar, rå och rör.	Allmänt frälse.							
Trollhätte pappersbruks aktiebolag.....	Trollhätte pappersbruk.....	Trollhättan.	—	—	—	—	—	—	2	—	188,500	—	188,500
Sjuntorps aktiebolag	Sjuntorp.....	Fors.	—	—	—	1	1	2	3	47,600	363,000	—	410,600
Alafors aktiebolag	Alafors.....	Starrkärr.	—	$\frac{1}{2}$	—	$\frac{1}{2}$	1	1	2	30,000	205,000	—	235,000
Näås fabriks aktiebolag.....	Näås fabrik.....	Skallsjö.	—	—	—	$3\frac{5}{8}$	$3\frac{5}{8}$	—	2	37,500	350,000	—	387,500
Herrljunga svinslagteriaktiebolag.....	Herrljunga svinslagteri.....	Herrljunga.	—	—	—	—	—	—	1	—	20,000	—	20,000
Hjelmareds aktiebolag.....	Hjelmared.....	Alingsås landef.	—	$1\frac{1}{8}$	—	$3\frac{1}{2}$	$5\frac{3}{8}$	—	3	136,800	6,400	—	143,200
Ods mejeriaktiebolag	Ods mejeri.....	Od.	—	—	—	—	—	—	1	—	2,000	—	2,000
Rydals manufakturaktiebolag	Rydal.....	Seglora.	—	—	2	$1\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$	—	3	62,000	81,000	—	143,000
Rydboholms aktiebolag	Rydboholm.....	„	—	$2\frac{3}{8}$	—	$1\frac{1}{2}$	$5\frac{1}{2}$	—	2	40,100	115,000	—	297,400
		Kinnarumma.	—	$1\frac{3}{4}$	—	$\frac{1}{2}$	$5\frac{1}{2}$	—	7	57,100	85,200	—	297,400
Mölneby aktiebolag	Mölneby Vestergården.....	Östra Frölunda.	—	$2\frac{1}{6}$	—	$2\frac{1}{6}$	—	—	5	95,700	18,200	—	277,500
		Kalf.	—	$\frac{1}{2}$	—	$1\frac{1}{2}$	—	—	—	20,600	—	—	—
		Mårdaklef.	—	—	—	$\frac{1}{2}$	—	—	—	1,600	—	—	—
		Håksvik.	—	—	—	$\frac{1}{2}$	—	—	—	6,700	—	—	—
		Mjölback.	—	—	—	$\frac{1}{2}$	—	—	—	2,000	—	—	—
		Svenljunga.	—	—	1	—	—	—	1	35,000	6,000	—	—
		Ullasjö.	—	$\frac{1}{2}$	—	—	—	1	1	13,500	800	—	—
		Örsås.	—	—	—	$\frac{3}{8}$	—	—	—	6,500	—	—	—
		Refvesjö.	—	$\frac{1}{2}$	—	$\frac{1}{2}$	—	—	—	22,000	—	—	—
		Sexdräga.	—	$\frac{1}{2}$	—	—	—	—	—	6,000	—	—	—
		Långhem.	—	$\frac{1}{2}$	—	—	—	—	—	24,400	—	—	—
		Tranemo.	—	$\frac{1}{2}$	—	1	$13\frac{1}{2}$	2	—	18,500	—	—	277,500
Axelfors fabriks aktiebolag	Axelfors.....	Refvesjö.	—	—	—	$\frac{1}{2}$	—	—	1	10,000	1,000	—	—
		Örsås.	—	$1\frac{1}{8}$	—	—	—	—	1	4,400	15,000	—	—
		Svenljunga.	—	—	—	$\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	—	—	5,000	—	—	35,400
Håfreströms aktiebolag	Håfveruds trämassefabrik.....	Skållerud.	—	—	—	—	—	—	1	—	50,000	—	50,000
Aktiebolaget Upperuds trämassefabrik.....	Upperuds d:o.....	„	—	—	—	—	—	—	1	—	20,000	—	20,000
Upperuds qvarnaktiebolag.....	Upperuds valsqvarn.....	„	—	—	—	—	—	—	1	—	100,000	—	100,000
Munkedals aktiebolag.....	Öxnäs Norra med under- lydande hemman.....	Högsäter.	—	$2\frac{1}{8}$	—	—	$2\frac{1}{8}$	—	1	48,900	9,800	—	58,700
Gustafsfors fabriks aktiebolag	Gustafsfors.....	Vårvik.	—	$2\frac{1}{8}$	—	—	—	2	1	14,800	10,000	—	—
		Torrskog.	—	$\frac{1}{2}$	—	—	—	—	1	42,300	150,000	—	—
		Laxarby.	—	$\frac{1}{2}$	—	1	$2\frac{1}{8}$	1	2	39,000	24,000	—	290,100
Långeds aktiebolag	Långed.....	Steneby.	—	—	—	—	—	—	1	—	350,000	—	350,000
Nössemarks handelsaktiebolag	„	Nössemark.	—	—	—	—	—	—	1	—	1,000	—	1,000
Bengtssons handelsaktiebolag.....	„	Ärtemark.	—	—	—	—	—	—	1	—	1,000	—	1,000
Hanebols trämassefabriks aktiebolag.....	„	Tössö.	—	$\frac{1}{2}$	—	—	$\frac{1}{2}$	—	1	11,000	8,000	—	19,000
Borås mejeriaktiebolag	„	Borås stad.	—	—	—	—	—	—	1	—	25,300	—	25,300
Borås mekaniska verkstads aktiebolag.....	„	„	—	—	—	—	—	—	1	—	33,300	—	33,300
Borås spinneriaktiebolag	„	„	—	—	—	—	—	—	1	—	146,300	—	146,300
Borås väfveriaktiebolag	Viskaholm.....	„	—	—	—	—	—	—	1	—	63,600	—	63,600
Drufvefors väfveriaktiebolag	Drufvefors.....	„	—	—	—	—	—	1	1	13,000	123,800	—	136,800
Kamgarvspinneriaktiebolaget Göta.....	Kila.....	„	—	—	—	—	—	1	1	3,000	24,000	—	27,000

Ridhusaktiebolaget i Borås.....		Borås stad.	—	—	—	—	—	1	—	5,200	—	5,200
Teateraktiebolaget i Borås		»	—	—	—	—	—	1	—	20,400	—	20,400
Alingsås badhusaktiebolag.....		Alingsås stad.	—	—	—	—	—	1	—	10,000	—	10,000
Alingsås bomullsväveriaktiebolag		»	—	—	—	—	—	2	—	233,800	—	233,800
Alingsås bryggeriaktiebolag.....		»	—	—	—	—	1	1	1,100	34,400	—	35,500
Alingsås fröklängningsaktiebolag.....		»	—	—	—	—	—	1	1	200	3,000	3,200
Alingsås garfveriaktiebolag		»	—	—	—	—	—	1	1	1,000	11,600	12,600
Alingsås hotellaktiebolag		»	—	—	—	—	—	1	1	5,000	41,000	46,000
Aktiebolaget Åsunden	Ulricehamns ångsåg	Ulricehamnsstad.	—	—	—	—	—	1	—	25,000	—	25,000
Byggnadsaktiebolaget Goodtemplars i Ulricehamn	»	»	—	—	—	—	—	1	—	9,400	—	9,400
Aktiebolaget Ulricehamns sanatorium.	»	»	—	—	—	—	—	1	—	58,000	—	58,000
Aktiebolaget Ulricehamns folkbank.....	»	»	—	—	—	—	—	1	—	3,700	—	3,700
Summa			—	1432400	38	204	3812400	17	72	916,900	4,283,700	5,200,600

Tab. 6.

EGENDOMAR TILLHÖRANDE FRÄMMANDE MAGTERS UNDERSÅTAR, I ELFSBORGS LÄN ÅR 1890.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.
Främmande magtens och undersåtens namn.	Egendomens namn.	Belägenhet. Socken (stad).	M a n t a l.					Antal utjordar, ängar o. d. ej i mantal satt jord.	Antal verk och inrättningar (fastigheter i städer).	Taxeringsvärdet (i kronor)			
			Krono.	Skatte.	Frälse.		Summa.			jordbruksfastighet.	å annan fastighet.	å frälse-ränta.	Summa.
					Säterier, ladugårdar, rå och rör.	Allmänt frälse.							
L. Molevig, Norge	Backens ångsåg	Ödsköld.	—	—	—	—	—	—	1	—	2,000	—	—
J. Sörensen, d:o	Jakobsrud	Töfjedal.	—	245	—	—	—	—	—	3,900	—	—	—
J. Jakheller, d:o	»	»	—	245	—	—	—	—	—	3,900	—	—	—
O. Sundt, d:o	»	»	—	1000	—	—	—	—	—	1,300	—	—	—
J. Sundt, d:o	»	»	—	1000	—	—	—	—	—	1,300	—	—	—
Loranges Sønner, d:o	Bältnäs ångsågar	Dals-Ed.	—	—	—	—	—	—	2	—	18,000	—	—
Mathiesen & C:o, d:o	Bältnäs ångsåg	»	—	—	—	—	—	—	1	—	13,000	—	—
J. Spörch, d:o	Strand ångsåg m. m.	Nössemark.	—	1000	—	200	—	—	1	2,000	15,000	—	—
Fredrikshalds Saagbrugsforening, d:o ..	Bältnäs	Dals-Ed.	—	300	—	1000	—	—	1	74,700	800	—	—
	Kölviken	Nössemark.	—	100	—	125	—	1	—	31,300	—	—	—
	Olasbyn Vestre	Häbol.	—	4	—	—	—	—	—	13,600	—	—	—
	Gullbrandsbyn	Torrskog.	—	500	—	1	—	—	1	107,500	8,000	—	—
	Hafden Stora	Steneby.	—	—	—	1000	—	—	—	32,000	—	—	—
H. E. Rosenving, d:o	Kölen	Laxarby.	—	1000	—	5	5,125	—	—	18,200	—	—	346,500
Jens Jensen, Danmark	Hyndarp, Lilla	Mårdaklef.	—	30	—	—	30	—	1	3,400	500	—	3,900
Ingeniör E. L. Albert, Tyskland	Torsered	{ Vassända-Naglum. }	—	—	—	1	—	—	—	25,000	—	—	—
Hertig Ernst Günther af Augustenburg, d:o	Gräfsnäs med underlydande Qvarnabo	Erska.	—	—	44	34	—	—	—	303,000	—	—	—
		Långared.	—	13	3	24	13,74	—	2	88,100	4,500	—	420,600
Henry Harris, England	Ellebo tändsticksfabrik	Fuxerna.	—	—	—	—	—	—	1	—	27,700	—	—
F. W. Stoddard, d:o	Bryngenäs	Alingsås socken.	—	4	—	—	—	—	2	103,500	6,000	—	—
	Stadsjord n:is I, II, III, IV, V	Alingsås stad.	—	—	—	—	—	1	—	51,500	—	—	—
Andrew Gillon, d:o	Rådanefors hästskosömsfabrik	Ödeborg.	—	—	—	—	7	—	1	—	40,000	—	228,700
Summa			—	51010	48	93000	20340	2	14	864,200	135,500	—	999,700

Tab. 7.

BRAND- OCH KREATURSFÖRSÄKRINGSINRÄTTNINGARNES VERKSAMHET, I ELFSBORGS LÄN ÅREN 1886—1890.

80

Elfsborgs län.

Tab. 7.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.					12.		13.
Inrättningens namn och verksamhets- område.	År då verk- sam- heten bör- jade.	Influtna försäkrings- avgifter (eller utde- biterade belopp).	Öfriga inkomster.	Utbetalda brandskade- ersättnin- gar.	Afsättnin- gar till fonder.	Öfriga utgifter.	Befint- liga fon- der eller tillgån- gar vid slutet af	Försäkringsbelopp		Utdebiteringsgrund. Utdebiterade öre för hvarje 100 kr. ansvarighetsbelopp.					Eldsvådor, för hvilka under 1886—1890 utbetalts ersättning		Anmärkingar.
								tecknad under loppet af år 1890.	qvarstå- ende vid slutet af år 1890.	1886.	1887.	1888.	1889.	1890.	endast för fast eller endast för lös egen- dom.	både för fast och lös egen- dom.	
		Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	öre.	öre.	öre.	öre.	öre.	Antal.	Antal.	
I. Brandförsäkringsinrättningar.																	
Tunhems pastorats brand- försäkringsbolag.	{ Fast egendom Lös egendom }	1861 { 2,186 1,564 }	410 281	1,982 1,418	— —	1,074 768	971	39,080	3,869,055	—	20	—	—	—	2	5	
Vassända pastorats (Veners- borgs landförsamlings) d.o.	{ Fast egendom Lös egendom }	1862 { 5,276 — }	273	5,325	—	824	839	39,050	1,047,080	—	—	—	—	—	—	2	
Bjerke härads d.o.	{ Fast egendom Lös egendom }	1861 { 1,393 — }	4,227	5,193	—	2,153	15,679	56,470	2,563,460	—	—	—	—	—	1 6	6	
Flundre härads d.o.	{ Fast egendom Lös egendom }	1863 { 5,426 — }	141	4,892	—	669	700	—	2,152,500	—	10	15	—	—	—	2	
Ale härads d.o.	{ Fast egendom Lös egendom }	1860 { 21,700 — }	2,550	21,450	—	2,800	—	—	6,200,000	16	16	2	—	2	—	12	
Vätile härads d.o.	{ Fast egendom Lös egendom }	1864 { 3,742 — }	—	5,064	—	633	10,929	149,370	3,169,830	—	20	—	—	—	2 1	2	
Herrljunga pastorats brand- stodsbolag.	{ Fast egendom Lös egendom }	1867 { 4,599 — }	—	5,243	—	944	4,770	1,213,830	1,291,270	—	10	10	10	10	1 —	4	
Algutstorps pastorats d.o.	{ Fast egendom Lös egendom }	1868 { 4,319 — }	457	1,150	—	747	—	—	1,520,000	10	—	10	—	10	—	4	
Hols pastorats enskilda d.o.	{ Fast egendom Lös egendom }	— { 2,745 — }	—	5,575	—	586	8,643	—	719,460	—	—	10	10	10	1 —	3	
Lena pastorats enskilda d.o.	{ Fast egendom Lös egendom }	1869 { 12,057 — }	—	9,236 2,127	—	—	—	44,390	1,773,100	—	40	15	20	10	—	12	
Alingsås pastorats enskilda d.o.	{ Fast egendom Lös egendom }	1867 { 3,838 — }	—	6,413	22,776	949	22,746	—	1,666,950	5	5	—	—	—	—	7	
Södra Björke pastorats (inkl. Molla, Hofs och Källunga socknar) d.o.	{ Fast egendom Lös egendom }	1865 { 4,122 — }	728	2,704 3,067	—	840	—	14,700 26,500	975,200 832,600	5 5	5 5	5 5	5 5	5 5	3 —	3	
Eriksbergs pastorats (inkl. delar af Ods, Skölfve- ne och Floby pastora- ter) d.o.	{ Fast egendom Lös egendom }	1867 { 11,033 — }	2,438	10,867	—	3,304	435	—	1,984,130	5 5	5 5	5 5	300 300	100 100	— —	7	
Närunga pastorats (inkl. Landa socken) d.o.	{ Fast egendom Lös egendom }	1869 { 1,020 1,381 }	—	610 320	—	882	589	—	670,000 780,000	5 5	— —	5 5	— —	5 5	3 6	6	
Hellestads pastorats (inkl. Kärråkra socken) d.o.	{ Fast egendom Lös egendom }	1866 { 5,460 — }	—	2,680 2,524	—	215	41	17,400 14,300	874,600 668,700	— —	2 2	— —	28 2 28 2	7 7	—	3	
Enskilda brandstodsbolaget inom Toarps, Espereds och Dannicke socknar.	{ Fast egendom Lös egendom }	1867 { 2,116 — }	4,018	2,520	5,622	511	17,714	35,900	1,307,970	20 20	20 20	20 20	20 20	20 20	—	7	
Fristads pastorats brand- stodsbolag.	{ Fast egendom Lös egendom }	1881 { 3,727 — }	2,227	387 175	4,900	249	6,650	38,475 38,315	1,116,000	26 26	36 36	— —	44 44	50 50	— 2	2	
Södra Vings pastorats d.o.	{ Fast egendom Lös egendom }	1888 { 1,989 — }	107	—	—	256	1,858	466,305	885,845	— —	— —	10 10	5 5	20 20	—	—	
Rångedala, Tärby och Varnums socknar d.o.	{ Fast egendom Lös egendom }	1888 { 2,362 — }	—	72	1,934	378	1,860	17,310	625,420	— —	— —	20 20	10 10	10 10	—	2	

Seglora pastorats brand- stodsbolag.	{Fast egendom Lös egendom }	1869 { 540 514 }	—	1,830 1,538	{ —	421	8,392	{ 5,350 5,700 }	333,720 331,980	—	—	—	—	—	1 1	{ 2
Torestorps pastorats d.o.	{Fast egendom Lös egendom }	1871 { 1,952 1,913 }	117 110	1,000 590	{ —	300	2,202	{ 4,657 4,312,000 }	520,000 431,200	10 10	10 10	10 10	10 10	— 3	{ 3	
Sättila pastorats d.o.	{Fast egendom Lös egendom }	1849 { 9,942 340 }	340	7,207	{ —	981	2,095	{ 577 1,804,890 }	29 29	10 10	10 10	— —	10 10	— 3	{ 6	
Bergheims pastorats d.o.	{Fast egendom Lös egendom }	1866 { — — }	—	100 62	{ —	80	2,380	{ — 350,250 }	—	—	—	—	—	—	{ 1	
Istorps pastorats d.o.	{Fast egendom Lös egendom }	1868 { 2,148 3,085 }	3,085	1,890	{ —	250	15,267	{ 710,860 696,400 }	— —	— 20	20 —	— —	— —	— —	{ 2	
Bollebygds härads d.o.	{Fast egendom Lös egendom }	1863 { 6,336 3,218 }	3,218	8,835	{ —	1,017	11,525	{ 66,555 2,000,200 }	10 10	10 10	5 5	— —	— —	2 2	{ 4	
Sandhults och Hedareds socknars d.o.	{Fast egendom Lös egendom }	1862 { 798 379 }	307 151	279 110	{ —	515	7,269	{ 16,290 500,900 }	5 5	5 5	5 5	5 5	5 5	{ 1 1 }	{ —	
Bredareds sockens d.o.	{Fast egendom Lös egendom }	1867 { 1,037 1,228 }	1,228	1,837	{ 395	—	4,356	{ 600 233,800 }	— 50	— —	— —	— —	10 10	— —	{ 1	
Fristads och Gingri sock- nars d.o.	{Fast egendom Lös egendom }	1881 { 4,845 1,067 }	1,067	387 175	{ 4,951	399	8,045	{ 1,875 1,103,130 }	10 10	10 —	— 10	10 10	{ 1 2 }	{ 1		
Vänga och Tämta socknars d.o.	{Fast egendom Lös egendom }	1868 { — — }	—	37	{ —	55	4,771	{ 172,300 169,100 }	174,490 170,400	— —	— —	— —	— —	2 2	{ —	
Torpa och Brämhults sock- nars d.o.	{Fast egendom Lös egendom }	1882 { 3,376 1,993 }	1,993	343 157	{ 4,576	292	9,178	{ 12,900 768,400 }	— —	— —	— —	— —	— —	— —	{ 2	
Bönc pastorats d.o.	{Fast egendom Lös egendom }	1881 { 7,202 — }	—	1,796	{ 5,758	615	7,241	{ — 1,316,780 }	10 10	10 10	10 10	10 10	— —	— —	{ 4	
Hösna pastorats d.o.	{Fast egendom Lös egendom }	1869 { — 3,380 }	3,380	141	{ —	358	11,053	{ 6,160 589,730 }	— —	— —	— —	— —	— —	1 —	{ 3	
Vestra Redvägs d.o (om- fattande Timmelle och Blidsbergs pastorater).	{Fast egendom Lös egendom }	1881 { 8,652 642 }	642	6,084	{ —	444	9,091	{ — 1,892,800 }	10 10	10 10	10 10	10 10	{ 7 — }	{ 1		
Norra Kinds d.o.	{Fast egendom Lös egendom }	1868 { 14,879 5,174 }	5,174	9,490	{ 7,480	1,665	25,504	{ 113,450 3,038,170 }	10 10	10 10	10 10	10 10	5 5	1 1	{ 7	
Dalstorps pastorats en- skilda d.o.	{Fast egendom Lös egendom }	1867 { 2,418 1,444 }	1,444	507 1,008	{ —	394	6,628	{ 19,600 855,600 }	5 5	5 5	5 5	5 5	5 5	1 1	{ 2	
Mjölbackes pastorats och Skänklängens gemensam- ma d.o.	{Fast egendom Lös egendom }	1866 { 590 — }	—	580 145	{ —	250	1,691	{ 54,900 469,650 }	— —	— —	— —	— —	— —	— —	{ 2	
Svenljunga pastorats d.o.	{Fast egendom Lös egendom }	1864 { 1,317 3,567 }	3,567	124	{ 4,177	582	18,764	{ 12,300 10,200 }	530,230 305,700	10 10	— —	— —	— —	— 2	{ —	
Kalfa pastorats enskilda d.o.	{Fast egendom Lös egendom }	1862 { 6,609 2,613 }	2,613	5,824	{ 2,777	621	14,535	{ — 1,739,310 }	83 7	7 118	11 11	1 1	— —	13		
Tranemo pastorats och Mån- stads sockens d.o.	{Fast egendom Lös egendom }	1863 { 2,160 1,081 }	—	2,813 511	{ —	—	11,153	{ 7,770 909,710 }	10 —	— 10	— —	10 —	7 —	{ 3		
Bolstads pastorats enskilda d.o.	{Fast egendom Lös egendom }	1868 { 2,100 1,500 }	—	3,465 596	{ —	—	—	{ 2,000,500 — }	— —	— —	7 —	— —	— —	— —	{ 6	
Frändefors, Brålanda och Sandals-Ryrs socknars d.o.	{Fast egendom Lös egendom }	1863 { 2,249 1,154 }	679	3,554 1,656	{ —	903	—	{ 24,694 12,426 }	1,230,158 616,352	— —	10 10	10 10	— —	2 2	{ 5	
Frändefors sockens d.o.	{Fast egendom Lös egendom }	1849 { 11,511 269 }	269	10,324	{ —	1,111	335	{ 28,810 1,781,495 }	7 7	4 4	20 20	13 13	21 21	— —	{ 6	
Nordals härads enskilda d.o.	{Fast egendom Lös egendom }	1861 { 10,738 — }	—	11,314	{ —	—	2,094	{ 247,450 173,990 }	3,804,430	10 10	— —	20 20	— —	— —	{ 9	
Färgelanda och Torps pasto- raters d.o.	{Fast egendom Lös egendom }	1867 { 8,051 — }	—	2,593	{ —	1,987	13,941	{ 88,210 1,768,175 }	10 10	10 10	10 10	10 10	— —	13		
Högsäters, Renneclanda och Lerdals socknars d.o.	{Fast egendom Lös egendom }	1864 { 1,056 704 }	195 128	769 513	{ —	400 354	781 521	{ 18,720 12,480 }	784,920 475,350	15 15	— —	— —	— —	— —	{ 2	
Räggårds och Jerbo sock- nars enskilda d.o.	{Fast egendom Lös egendom }	1863 { 48 20 }	—	1,300 860	{ —	35 22	320 185	{ 1,120 630 }	8,640 6,650	1 1	— —	2 2	— —	2 —	{ 1	
Tössbo härads d.o.	{Fast egendom Lös egendom }	1847 { 23,008 — }	—	20,531	{ —	1,680	797	{ — 4,954,450 }	5 —	24 5	13 —	— —	— —	18		

Tab. 7. (Forts.) FÖRSÄKRINGSINRÄTTNINGARNES VERKSAMHET, I ELFSBORGS LÄN ÅREN 1886—1890.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.					12.		13.	
Inrättningens namn och verksamhetsområde.	År då verksamheten började.	Influtna försäkringsavgifter (eller utdebiterade belopp). 1886—1890.	Öfriga inkomster. 1886—1890.	Utbetalda skadeersättningar. 1886—1890.	Afsättningar till fonder. 1886—1890.	Öfriga utgifter. 1886—1890.	Befintliga fonder eller tillgångar vid slutet af år 1890.	Försäkringsbelopp		Utdebiteringsgrund. Utdebiterade öre för hvarje 100 kr. ansvarighetsbelopp.					Eldsvådor, för hvilka under 1886—1890 utbetalts ersättning		Anmärkingar.	
								tecknad under loppet af år 1890.	qvarstående vid slutet af år 1890.	1886.	1887.	1888.	1889.	1890.	endast för fast eller endast för lös egendom.	både för fast och lös egendom.		
		Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	öre.	öre.	öre.	öre.	öre.	Antal.	Antal.		
Vedbo härads östra brandstodsbolag (omfattande Artemarks och Steneby pastorater jemte Laxarby, Värviks, Torrskogs och Nössemarks socknar samt den s. k. Vedboräppen).	Fast egendom Lös egendom	1862	9,184	—	6,145	—	3,040	345	504,230	4,789,340	6	4	2	6	4	6 4	11	
Vedbo härads d:o.	Fast egendom Lös egendom	1863	15,142 7,571	—	18,432	—	4,281	—	53,000	4,932,800	10	5	10	10	10	10 9	8	
Köpmännens på landet i Elfsborgs län d:o.	Fast egendom Lös egendom	1888	16,607	—	112	13,256	3,239	13,256	215,300	1,076,500	—	—	75	75	50	1	—	
Brandstodsbolaget för landet inom Elfsborgs län med Dalsland.	Fast egendom Lös egendom	1841	473,057	107,250	497,959	19,000	63,128	19,000	1,117,600 749,300	17,713,700 10,766,500	20 20	20 20	50 50	20 20	26 26	60 19	175	
Summa	—	764,443	154,814	736,517	97,602	108,201	327,139	6,850,499	114,470,570	—	—	—	—	—	183	400		
II. Kreatursförsäkringsinrättning.																		
Elfsborgs och Bohus läns hästförsäkringsbolag (med verksamhetsområde inom Elfsborgs samt Göteborgs och Bohus län med undantag af Göteborgs stad).	1880	111,165	20,420	99,780	6,812	23,463	13,063	181,110	1,028,360	180	200	180	190	190	Antal ersatta kreatur.		326	

Tab. 8.

FROMMA STIFTELSE, STIPENDIIFONDER, PENSIONSANSTALTER, SJUKKASSOR OCH DERMED JEMFÖRLIGA INRÄTTNINGAR I ELFSBORGS LÄN ÅR 1890.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
Stiftelsens namn.	Stiftelsens ändamål.	Stiftarens namn och yrke.	Stiftelsens år och dag.	Utdelning under år 1890		Stiftelsens storlek vid slutet af år 1890.		Stiftelsen förvaltas af:	
				till nedanstående antal personer.	af nedanstående hela belopp. Kronor.	Kapital. Kronor.	Deraf värde af fastigheter. Kronor.		
A. Å landsbygden.									
a) Stiftelser för egentlig fattigrård, för s. k. pauvres honteux och dylikt.									
Doktor C. Rinmans donationsfond.	Till pauvres honteux inom Trollhättans församling.	Doktor C. Rinman.	1879 3/4	3	400	10,109	—	Bruksförvaltaren Andersson.	
Patron C. O. Holms d:o.	Att understödja arbetare vid mekaniska verkstaden och fattiga skolbarn i Trollhättan, till pauvres honteux m. m.	C. O. Holm, delegare i verkstaden.	1881	—	850	79,991	—	Styrelse af 4 personer.	
Trollhätte bergsmanskassa.	Att bispringa nödlidande i Vestra Tunhems pastorat.	Kamreraren Gust. Sandberg.	1810	1	19	381	—	Kyrkorådet i Vestra Tunhem.	
Enkefru Bergs fond.	Understöd åt fattige, hufvudsakligen under Näs.	Enkefru Berg.	1856 i maj	5	200	4,000	—	Kommunalnämnden.	

Öfverste Ericsons donation.	Att understödja arbetare.	Öfverste N. Ericson.	1867	12	60	1,000	—	Fattigvårdsstyrelsen i Trollhättan.
Fossbergiska donationen.	Till behöfvande, fattigvården ej tillhörande personer i Angereds socken.	Komminister G. Fossberg.	1857	25	396	6,600	—	Kommunalnämnden i Angered.
D:o d:o.	Till d:o d:o i Bergjums socken.	Densamme.	—	6	189	3,154	—	D:o i Bergjum.
Kylinska gåfvan.	Understöd till fattiga inom Herrljunga pastorats socknar.	Prosten Kylin.	—	5	9	150	—	Kommunalstyrelserna.
Kullmanska donationen.	Utdelning till fattiga i Algotstorps, Kullings-Sköfde, Tumbergs och Landa socknar.	Prosten S. Kullman o. h. h.	1816 ¹⁴ / ₃	6	56	1,400	1,400	Pastor.
Nellsonska d:o.	Understöd inom Toarps socken.	Handlanden H. Nellson.	1852	16	600	10,000	—	Kommunalnämnden i Toarp.
D:o d:o.	D:o inom Södra Vings socken.	Densamme.	1855 ⁸ / ₃	28	500	10,000	—	Sockneus fattigvårdsstyrelse.
Sven Jakobssons i Askanäs donation.	D:o inom Espereds socken.	Resehandlanden S. Jakobsson.	1870 ²¹ / ₁	16	75	1,500	—	D:o d:o.
Sven Perssons d:o.	D:o inom Tärby socken.	Hemmansegaren Sv. Persson.	omkr. 1832	—	9	150	—	D:o d:o.
Rabeska donationsfonden.	Räntan utdelas till fattiga.	Prosten Reinh. Rabe.	1865 ²⁷ / ₆	10	30	500	—	Ordföranden i Sätla kommunalstämma.
Kullgrafska donationen.	Understöd åt fattiga, äldre medlemmar af Torpa församling.	Hemmansegaren Johs Olofsson i Kullgraf.	1862 ¹⁶ / ₁	12	120	2,000	—	Fattigvårdsstyrelsen i Torpa.
von Braunska donationsfonden.	Ärliga räntorna utdelas till fattiga inom Liareds och Kyllingareds socknar.	Majoren D. B. J. von Braun.	1868 ¹¹ / ₂	11	50	1,000	—	Pastor och vederbörande kyrkovårdar.
Holmbladiska d:o.	Utdelning till behöfvande, fattigvården ej tillhörande personer inom Norra Asarps pastorat.	Kyrkoherden H. Holmblad.	1873 ¹⁹ / ₅	27	36	600	—	D:o d:o.
Kyllingareds sockens nödhjelpskassa.	Understöd åt nödställda personer.	Kyllingareds kommun.	1881 ²⁹ / ₁₂	3	70	872	—	Kommunalnämnden i Kyllingared.
Brovallska donationen.	Att ärliga räntan utbetalas åt fattiga i Vists socken.	Godsegaren Aron Brovall.	1850 ¹⁴ / ₃	6	15	300	—	Kyrkovårdarne i Vist.
Winbomska d:o.	Att ärliga räntan utdelas åt fattiga, gudfruktiga personer i d:o hvarje midsommar.	Dompasten Johan Winbom.	1817 ¹ / ₆	7	25	500	—	Kommunalnämnden i d:o.
Brundinska d:o.	Att ärliga räntan skall utdelas till fattiga i d:o.	Hemmansegarenskan Maria Christina Brundin.	1874 ¹⁵ / ₁₀	7	12	250	—	D:o d:o.
Eva Jansdotters donation.	D:o d:o d:o.	Hemmansegarenskan Eva Jansdotter.	1860 ¹⁷ / ₂	6	7	133	—	D:o d:o.
Sahlbergiska donationen.	D:o d:o d:o.	Mamsell M. B. Sahlberg.	1851 ⁴ / ₉	7	7	200	—	D:o d:o.
Kung Karl Johans gåfva.	Till de fattige.	Konung Karl XIV Johan.	1841 ²⁵ / ₂	Fattigkassan	43	720	—	Fattigvårdsstyrelsen i Torp.
Bruksförvaltaren F. C. Rinnans gåfva.	D:o d:o.	Bruksförvaltaren F. C. Rinnan.	1879 ⁹ / ₄	—	—	—	—	D:o d:o.
Fru Svenskes d:o.	Räntans utdelande med 1 krona till hvardera af de fattige, som pastor behagar bestämma.	Fru Elisabeth Svenske, född von Proschwitz.	1844 ¹⁸ / ₁	6	6	100	—	Kommunalnämnden i d:o.
Hedreuska donationsfonden.	Att inom Högsäters pastorats socknar understödja behöfvande, som ej åtnjuta fattigvård.	Enkeprostinnan Maria Kajsa Hedrén.	1843 ³⁰ / ₉	20	74	1,704	—	Kommunalstyrelserna.
Engelkeska donationen n:o 1.	Låns utlemnande till sådane jordbrukare, som deraf äro i behof. Räntan skall till skänks utdelas bland nödlidande.	Godsegaren C. J. Engelke.	1844 ²⁹ / ₂	—	—	—	3)	Kommunalnämnden i Gestad.
D:o d:o n:o 2.	D:o d:o d:o.	Densamme.	—	—	—	—	4)	3 styrelseledamöter.
Friedenreich-Warbergiska fonden.	Till understöd åt fattiga fruntimmer.	Öfverstelöjtnant C. A. Warberg o. h. h. M. E. Friedenreich.	1848 ⁶ / ₁₁	19	1,525	35,800	—	Direktionen för Fryxell-Langensköldska stiftelsen.
Bågenholmska d:o.	Att lemna hjälp till sådana fattiga inom Eds pastorat, som ej erhålla något understöd af fattigvården.	Enkefru Katarina Rosaura Carlén.	1875 ¹⁷ / ₅	40	330	5,500	—	Pastor och kommunalnämnden i Dals-Ed.
Svinhufvudska stiftelsen.	Halfva räntan utdelas till någon fattig person med många barn, andra hälften till nygifta, fattiga personer af allmogon inom Steneby och Artemarks socknar.	Kapten C. M. Svinhufvud.	1818 ¹⁸ / ₂	4	150	3,000	—	En direktion.
Anders Andreassons från Asketveten donation.	Att användas till fattiges underhåll samt fattiga barns underhåll, uppfostran, vård och undervisning, inom Ödskölds socken.	Jordbrukaren Anders Andreasson.	1878 ¹⁸ / ₅	4	177	15,098	14,900	En komité af 3 personer.
Enkefru Anna Maria Åbergs donation till Sjöviks underlydande.	Att efter behof tilldela hjälp åt älderstigna personer samt värnlösa barn bland underlydande å hemmanet Sjövik i Åmåls socken.	Enkefru Anna Maria Åberg.	1839 ¹⁴ / ₈	12	101	2,900	—	Kommunalnämnden.

b) Stiftelser och invättningar för barnavård och barnundervisning.

Östads barnhus.	Fattiga barns uppfostran.	Kommerserådet N. Sahlgren.	1774 ¹⁰ / ₆	90	9,150	385,800	360,800	Disponenten J. Alströmer.
Björke skolkassa.	Till folkskolans behof.	J. Wennerberg.	1801	—	147	2,000	—	Skolrådet i Norra Björke.
S. E. Olssons donationsfond.	Att understödja fattiga skolbarn.	Gästgifvaren S. E. Olsson.	1872	20	127	2,000	—	D:o i Gerdhem.
Fröken Rödings d:o.	Fattiga barns och gummors understödjande.	Elsa Kristina Rödning.	1882	—	4	126	—	D:o i Erska.
Lindströmska donationsfonden.	Att understödja fattiga skolbarn inom Angereds socken.	Handlanden G. Lindström från Göteborg.	1850	53	599	10,000	—	Kyrkorådet i Angered.
Rönnowska donationen.	Underhåll af Näs skola i Skallsjö socken jemte aflöning åt läraren derstädes.	Handlanden i Göteborg J. Rönnow.	—	—	—	13,200	—	Skolrådet i Skallsjö.
Öfverste Ericsons donationsfond.	Att bereda premier åt fattiga skolbarn.	Öfverste N. Ericson.	1867	12	60	1,000	—	D:o i Vestra Tunhem.
Bergqvistska premiefonden.	Premier till 2 fattiga skolbarn i Angereds socken för flit och större kunskapsmått.	F. d. gästgifvaren på Agnesberg A. Bergqvist.	1874 ⁴ / ₈	2	18	354	—	D:o i Angered.
Lexénska donationsfonden.	Understöd till fattiga, flitiga skolbarn inom Herrljunga, Remmene, Fölene, Tarsleds och Eggvena socknar.	F. d. folkskolläraren C. J. Lexén.	—	15	15	250	—	Skolråden.

Tab. 8. (Forts.) FROMMA STIFTELSE, STIPENDIIFONDER, PENSIONSANSTALTER M. M.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
Stiftelsens namn.	Stiftelsens ändamål.	Stiftarens namn och yrke.	Stiftelsens år och dag.	Utdelning under år 1890	af nedanstående hela belopp. Kronor.	Stiftelsens storlek vid slutet af år 1890.	Deraf värde af fastigheter. Kronor.	Stiftelsen förvaltas af:	Anmärkingar.
Kinbergiska donationsfonden.	Understöd till fattiga folkskolebarn i Algotstorps, Kullings-Sköfde och Tunbergs socknar.	Possessionaten G. Kinberg.	1869 1/4	10	30	600	—	Pastorsembetet.	
Ridderhjelmiska d.o.	D:o till skickliga och vältärdade skolbarn i Kullings-Sköfde och Tunbergs socknar.	Komminister O. F. Ridderhjelm.	—	27	14	230	—	Pastor.	
Skölvfene pastorats bibelkassa.	Inköp af biblar till nattvardsbarn i Skölvfene socken.	Kyrkoherden A. Arvidsson o. prostinnan Chr. Fischer.	1885 29/4	14	7	407	—	Pastor och kyrkovårdar i Skölvfene pastorat.	
Molla skoldonation.	Premier till fattiga flitiga skolbarn.	Hemmansegaren And. Larsson.	1849 26/3	—	12	200	—	Pastor, skolmästare och skoldirektionen.	
Lilliehöökiska donationsfonden.	Af räntan användes 1/2 till inköp af skolböcker och 1/2 till kläder åt fattiga, vältärdade, renliga och flitiga skolbarn inom Asklanda socken.	Generalmajor E. G. Lilliehöök.	1879 23/9	18	80	2,000	—	Kommunalstyrelsen.	
Bryngelsonska d.o.	Inköp af andliga skrifter till nattvardsbarn.	Hemmansegaren Olaus Bryngelson.	1863 21/5	16	10	167	—	Kyrkorådet i Hudene.	
Ehrenqvistska donationen.	Understöd till flitiga, fattiga skolbarn i Södra Vings socken.	Länsman A. P. Ehrenqvist.	1863 3/6	31	28	500	—	Skolrådet i Södra Ving.	
Ehrenqvistska fonden.	D:o till d:o inom Toarps socken.	Densamme.	1875 ?	30	30	500	—	Skolrådet i Hållstad.	
Gingri sockens premiefond.	D:o till d:o inom Giagri socken.	Landtbrukarne Zetterblad och J. Johanson.	1870—1874	13	12	200	—	Svante Johanson i Espered Vestergården.	
Anders Liljas donation.	Barns undervisning i kristendoms-kunskap.	Hemmansegaren A. Lilja.	1846 13/3	—	—	675	—	Skolrådet i Espered.	7)
L. Larssons d.o.	Beklädnad åt fattiga skolbarn.	Handlanden L. Larsson.	1886 16/7	—	—	1,000	—	D:o d:o.	8)
Setheli donationsfond.	Understöd till skolor och fattiga i skolåldern i Hysna och Sättila socknar.	Borgmästaren J. H. Sethelius.	1777 8/5	—	1,334	53,164	45,700	Sysselman J. Nilsson.	
Torellska fonden.	Räntan användes för skolväsendet i Sättila socken.	Prosten O. M. Torell.	1845 16/5	—	54	1,060	—	Densamme.	
Hultmanska donationsfonden.	Fattiga skolbarns i Bollebygd:s n underhåll och lärdom.	Lektor Joh. Hultman.	1822 11/11	150	977	16,850	—	Pastor och kyrkoråd.	
Paulsonska d.o.	Löneförbättring åt folkskollärare inom Istorps pastorat och inköp af skolmateriel.	Prosten Nils Paulson.	1870 13/12	3	300	8,000	—	Skolrådet i Istorps pastorat.	
Frölichska d.o.	Upphållande af en skola inom d:o samt meddelande af understöd åt fattiga skolbarn.	Häradsskrifvaren Gustaf Frölich.	1827 21/6	101	257	26,312	—	Direktionen för Frölichska skolan.	
Særnamarska donationen.	Räntan användes såsom belöning till fattiga, flitiga skolbarn inom Böne pastorat.	Kyrkoherden A. Særnamark.	1810 18/4	—	60	1,000	—	Pastor och vederbörande kyrkovårdar.	
Pheiff-Stedtska d.o.	Beklädnadshjelp åt fattiga, vältärdade nattvardsbarn inom Kyllingareds socken.	Friherrinnorna Pheiff och Stedt.	1882 14/5	3	9	444	—	Kommunalnämnden i Kyllingared.	
Andreas Anderssonskas d.o.	Att årliga upplöande räntan skall användas till inköp af lämpliga kläder åt fattiga och vältärdade skolbarn såsom uppmuntran och understöd för dessa.	Hemmansegaren A. Andersson.	1877 1/10	14	37	600	—	Skolrådet i Brunn.	
Isaksonskas fonden.	Inköp af kläder åt fattiga konfirmander i Grönahög.	Handlanden Josef Isakson.	1887 13/6	12	108	3,000	—	Kyrkorådet i Grönahög.	
Pehrssonskas donationen.	Beklädnad af fattiga skolbarn inom Tvärred socken.	Landtbrukaren Nils Pehrsson.	1859 23/10 1876 3/3	21	60	1,000	—	Skolrådet i Tvärred.	
Dahlborgska fonden.	Att befrämja fattiga och moderlösa barns i Grimstads socken undervisning i kristendom.	Landtbrukaren J. Dahlborg.	1848 1/7	10	56	928	—	Kyrkorådet i Grimstad.	
Holmdorffska donationen.	Utdelning af katekeser och nya testamenten till fattiga skolbarn i Rennelanda socken.	Kapten G. Holmdorff.	1834 20/7 o. 30/8	43	20	294	—	Pastor i Högsäter.	
Uggleska d.o.	Räntan utdelas till underhåll åt fattiga skolbarn under skolgång.	Brukspatron Carl Fr. Uggla.	1826 11/11	113	540	9,000	—	Skolråden.	9)
Maria Kajsa Jakobsdotters donation.	Understöd till Ödskölds folkskoleinrättning.	M. K. Jakobsdotter.	1879 10/7	11	90	1,500	—	Skolrådet.	
d) Stiftelser för sjukvård, sjuk- och begravningskassor.									
Lilla Edets sjukkassa.	Sjuk- och begravningshjelp.	—	1874	47	1,140	3,526	—	Styrelse af 7 personer.	
Näs konsumtionsförenings begravningsfond.	Hjelp åt efterlevande vid dödsfall.	Föreningsmedlemmar.	1871 i jan.	6	175	1,830	—	D:o af 4 d:o.	
Skallsjö sjuk- och begravningshjelpsförening.	Sjuk- och begravningshjelp.	D:o.	1878 29/12	21	435	475	—	D:o af 7 d:o.	
Fritsla mekaniska väfveris sjukkassa.	Att åt arbetare vid väfveriet bereda hjelp till läkarevård och medicin.	Fabriksegaren L. J. Wingqvist.	1875 27/2	261	3,675	100	—	Stiftaren.	
Svenljunga sjukhus.	Att bereda sjuk- och läkarevård åt sjuka inom Svenljunga provinsialläkaredistrikt.	Handlanden Anders Jönsson i Bredgården. ¹⁰⁾	1864 4/12	55	1,925	32,000	10,000	En direktion.	10)
Rådanefors sjuk- och begravningskassa (Ödeborgs s:n).	Sjuk- och begravningshjelp.	Disponenten J. O. J:n Kollén.	1888 10/11	5	31	208	—	Disponenten och 4 valda medlemmar.	11)
Stigens d:o d:o (Färgelanda s:n).	D:o d:o.	Fabrikören Hjalmar Andersson.	1884 12/1	5	88	1,049	—	En ordförande med 6 ledamöter.	12)

e) Pensionsanstalter.

Bursellska donationsfonden.	Räntan utdelas till komministrars enkor och barn.	Komministereukan Katar. Bursell.	1850 ¹⁹ / ₄	1	150	3,000	—	Ordföranden i Sätila kommunalstämma.
Enkesätet Fridhem.	Enkesäte för kyrkoherdeenkor inom Rölunda pastorat för alla kommande tider.	Kontraktsposten Johan Norbäck o. h. h. Maria Elisabeth Rothsten.	1861 ³⁰ / ₄	—	—	2,082	1,680	Kyrkoherden i Rölunda pastorat och kyrkovärden i Rölunda socken. ¹³⁾

f) Andra stiftelser och inrättningar.

Sandbergska kyrkovärningskassan.	Att uppvärma Vesta Tunhems kyrka.	Civilingenjören Chr. P. Sandberg.	1877	—	—	822	—	Kyrkorådet i Vesta Tunhem.
Niklassonska tornbyggnadskassan.	Att restaurera tornet å d:o d:o.	Hemmansåbon J. Niklasson.	1877	—	—	2,065	—	D:o d:o.
And. Abrahamssonska donationsfonden.	Låneunderstöd åt nödställda personer inom Kyllingareds socken.	Hemmansegaren And. Abrahamsson.	1864 ¹⁷ / ₃	4	11	200	—	Kommunalnämnden i Kyllingared.
Gabriel Bergendahls fond.	Att lemna hjälp åt Bergendahlska släkten samt till kläder och föda åt fattiga nödställda skolbarn inom Långehems, Månstads och Södra Åsarps socknar.	F. d. fanjunkaren Gabriel Bergendahl.	1880 ¹⁰ / ₉	10	1,224	40,730	—	En direktion af pastor och socknarnes ombud.
Fryxell-Langensköldska stiftelsen.	Pensioner till blygsamt fattiga ståndspersoner inom Elfsborgs län och Vermland samt stipendier till studerande ynglingar från samma ställen.	Fru Margaretha Fryxell, f. Langensköld.	1840 ²⁰ / ₁	217	6,138	245,000	175,000	En kamrerare.
Renströmska donationsfonden.	Understöd till någon välgörande och nyttig inrättning inom Bolstads socken.	Grosshandlanden Sven Renström i Göteborg.	1867 ²⁷ / ₅	3	70	13,710	—	Pastor och 3 inom Bolstads socken bosatta personer.
Frimanska fonderna.	Till en andra folkskola inom Rölunda församling och till Rölunda kyrkas större utrymme och förskönaude.	Hemmansegaren Magnus Friman i Presthökesäter.	1870 ¹⁷ / ₁₂	—	—	4,748	—	En direktion. ¹⁴⁾
Summa			—	1,791	35,448	1,095,518	609,480	

B. I Venersborgs stad.

b) Stiftelser och inrättningar för barnavård och barnundervisning.

Gyllenheimska stiftelsen.	Att lemna understöd till fattiga barn samt 5 stipendier till elever i stadens folkskola.	Generalauditor E. G. Gyllenheim.	1824 ²⁴ / ₁₀	93	1,253	38,774	25,000	En styrelse af 3 personer.
Venersborgs barnhem.	Att bereda föda, vård och undervisning åt fattiga, minderåriga barn, hvilkas föräldrar om dagarne hafva sitt arbete utom hemmet.	Personer inom staden.	1874 ⁴ / ₉	40	—	18,865	7,550	D:o af 15 d:o.

c) Stipendiifonder och andra stiftelser för undervisning.

Ekmanska - Forssellska - Larssonska - Vennbergiska stipendiifonden.	Utdelning af stipendier.	Obekant.	—	1	6	136	—	Läroverkskollegium. ¹⁵⁾
Subskriptionsstipendiet.	Räntan utdelas till en eller flere lärjungar.	Beloppet insamladt.	1845 ²¹ / ₅	2	60	1,245	—	D:o.
Rektorsstipendiet.	Räntan utdelas till en lärjunge.	Rektor C. S. Hultström.	1846 ⁵ / ₉	1	11	233	—	D:o.
Sällskapet P. B:s stipendiifond.	Halfva räntan utdelas till en lärjunge.	Insamladt inom sällskapet.	1863 ¹⁰ / ₁₁	1	15	705	—	D:o.
1865 års Sällskapsfond.	En del af räntan utdelas till en eller flere lärjungar.	Samladt genom sällskapsspektakel.	1865 ²⁰ / ₃	1	20	981	—	D:o.
Hultströmska stipendiifonden.	En del af räntan (till en början 75 kronor) utdelas till en eller flere lärjungar.	Samladt vid rektor Hultströms afskedstagande.	1869 ²⁴ / ₃	1	75	2,385	—	D:o.
G. S. Karströms stipendiifond.	40 kronor utdelas till en lärjunge med goda betyg i naturvetenskap.	Tullförvaltaren G. S. Karström.	1868 ⁹ / ₁₁	1	40	1,125	—	D:o.
Dahlöfska stipendiifonden.	10 kronor (senare hela räntan) utdelas till en lärjunge.	Possessionaten J. F. Dahlöf.	1865 ¹⁰ / ₁₁	1	10	1,113	—	D:o.
Rådberg-Castorinska d:o.	En del af räntan utdelas till en eller flere lärjungar.	Enkefru C. Rådberg.	1872 ¹⁶ / ₁₂	1	20	763	—	D:o.
Ryding-Liedzénska d:o.	Räntan (— 50 kr.) utdelas till en eller flere lärjungar.	Landskamrer J. M. Ryding o. h. h., född Liedzén.	1875 ¹⁴ / ₆	2	25	1,750	—	D:o.
F. A. Zettergrens stipendiifond.	Räntan (— 1 %) utdelas till lärjungar, som visat synnerlig flit och skicklighet i teckning.	F. d. teckningsläraren F. A. Zettergren.	1884 ¹⁷ / ₃	4	20	545	—	D:o.
Salmeniska donationsfonden.	Inköp af böcker att låna fattige lärjungar.	Rektor And. Salmenius.	1832 ⁴ / ₄	—	—	75	—	D:o.
Gyllenheimska donationen.	Inköp af böcker m. m. till biblioteket.	Generalauditor E. G. Gyllenheim.	1824 ⁸ / ₁₀	—	—	4,527	—	D:o.

e) Pensionsanstalter.

C. J. Rybergska fonden.	Att bereda understöd åt enkor efter handlande och handverkare inom staden.	Vårdshusidkaren Carl Joh. Ryberg.	1875 ¹⁶ / ₁₀	11	587	10,296	—	Drätselkammaren.
-------------------------	--	-----------------------------------	------------------------------------	----	-----	--------	---	------------------

f) Andra stiftelser och inrättningar.

Gudmund Sandmarks stiftelse.	Att bereda sunda och tjenliga bostäder åt åldriga personer af arbetsklassen inom staden.	Regementsläkaren G. Sandmark.	1850 ²⁹ / ₄	—	—	48,280	43,900	D:o.
Drottning Lovisas skyddsförening.	Att lemna tillflykt och vård åt yngre personer af båda könen, hvilka beträdd lastens bana.	Personer i Venersborg.	1861 ²⁹ / ₁	23	1,123	29,552	—	En styrelse af 7 personer.

Tab. 8. (Forts.) FROMMA STIFTELSE, STIPENDIIFONDER, PENSIONSANSTALTER M. M.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
Stiftelsens namn.	Stiftelsens ändamål.	Stiftarens namn och yrke.	Stiftelsens år och dag.	Utdelning under år 1890 till nedanstående antal personer.	af nedanstående hela belopp. Kronor.	Stiftelsens storlek vid slutet af år 1890. Kapital. Kronor.	Deraf värde af fastigheter. Kronor.	Stiftelsen förvaltas af:	Anmärkingar.
Joh. Ad. Andersohns donationsfond.	Att, sedan fondens kapital med tillagd ränta inestätt vissa år, den årliga räntan må disponeras till för staden allmännyttiga ändamål.	F. d. handlanden J. A. Andersohn.	1875 ³ / ₉	—	—	175,221	—	Drätselkammaren.	
		Summa	—	183	3,265	336,571	76,450		
C. I Borås stad.									
a) Stiftelser för egentlig fattigvård, för s. k. pauvres honteux och dylikt.									
Friherrinnan v. Strokirchs donation.	Understöd åt ett äldre fruntimmer.	Friherrinnan M. v. Strokirch.	1865 ⁵ / ₅	1	60	1,000	—	Fattigvårdsstyrelsen.	
Hägenbils donation.	Utdelning åt fattige.	Kopparlagaren Hägenbil.	1775 ¹² / ₁₀	15	37	750	—	D:o.	
G. Tollstorps d:o.	Understöd åt fattiga embetsmäns- och borgareenkor.	Borgmästaren G. Tollstorp.	1797 ¹⁰ / ₆	10	12	333	—	D:o.	
P. Hållings d:o.	D:o åt fattige.	Handlanden P. Hålling.	1816 ¹⁰ / ₁₂	8	64	1,300	—	D:o.	
H. Sijks d:o.	D:o åt fattiga enkor och äldre kvinnor.	D:o H. Sijk.	1817 ¹⁵ / ₄	3	45	900	—	D:o.	
Lindbergs d:o.	D:o åt 3 de mest behöfvande borgare eller borgareenkor.	D:o P. M. Lindberg.	1818 ¹¹ / ₁₂	3	75	1,500	—	Drätselkammaren.	
Mellgrens d:o.	D:o åt enkor eller fattiga flickor.	Sockerbagaren A. Mellgren.	1835 ²² / ₁₀	5	129	2,150	—	D:o.	
J. Vestmans d:o.	Till fri disposition af fattigvårdsstyrelsen.	Handlanden J. Vestman.	1838 ¹⁶ / ₃	—	—	1,000	—	Fattigvårdsstyrelsen.	16)
J. Lindbergs d:o.	Till delning emellan Konungens militärhospitalsfond, Hellefors församlings fattigvård, Kinnarumma fattigvård och fattige i Borås.	Brukspatron J. Lindberg.	1815 ²⁸ / ₁	—	315	3,000	3,000	D:o.	
O. Petterssons d:o.	Utdelning åt 3 fattiga borgareenkor.	Handlanden O. Pettersson.	1844 ⁹ / ₅	3	50	1,000	—	D:o.	
A. M. Salmenius d:o.	Understöd åt pauvres honteux.	D:o A. M. Salmenius.	1845 ¹⁴ / ₉	4	135	2,700	—	D:o.	
J. Kjellmans och enkefru M. L. Kjellmans donation.	D:o åt 3, högst 4 borgare eller borgareenkor.	J. och M. L. Kjellman.	1848 ¹⁴ / ₇	4	227	4,211	—	D:o.	
H. och A. L. Carlings d:o.	Till utdelning åt behöfvande d:o d:o.	Handlanden H. Carling och enkefru A. L. Carling.	1849 ¹⁰ / ₃	5	300	5,000	—	Drätselkammaren.	
H. Nellsons d:o.	Understöd åt pauvres honteux.	Handlanden H. Nellson.	1855 ⁸ / ₃	6	375	7,500	—	Fattigvårdsstyrelsen.	
A. Calins d:o.	D:o d:o.	Rådsmannen A. Calin.	1859 ² / ₂	6	250	5,000	—	D:o.	
L. Jakobssons d:o.	D:o åt fattiga borgareenkor.	Handlanden L. Jakobsson.	1859 ¹⁴ / ₆	8	224	4,594	—	D:o.	
B. Ammelins d:o.	D:o åt fattige.	D:o B. Ammelin.	1873 ¹² / ₅	44	500	10,000	—	D:o.	
H. Carlings enkas d:o.	D:o åt släktingar, tjenare och pauvres honteux.	Enkefru A. L. Carling.	1874 ²⁴ / ₂	18	875	17,500	—	D:o.	
b) Stiftelser och inrättningar för barnavård och barnundervisning.									
Maria-stiftelsen i Borås.	Uppfostran och vård åt fattiga barn.	Förening af damer i Borås.	1856 ⁴ / ₄	216	968	9,500	—	Särskild direktion, bestående af 12 personer.	
H. K. H. Prins Gustafs förening för vanvårdade och vanartiga barns räddning.	Vårdande af vanartiga barn.	Länets södra hushållnings-sällskap.	1844	34	1,481	64,790	—	Särskild styrelse af 9 personer.	
c) Stipendiifonder och andra stiftelser för undervisning.									
Nyströmska stipendiet.	Årliga räntan tilldelas studerande vid Borås allmänna läroverk och utgår åt hvar en såsom stipendium i 6 år.	Handlanden Joh. Nyström.	1863 ¹⁶ / ₂	4	200	6,600	6,600	Borås stads skolråd.	17)
Anna Rebecka Lindbergs donation.	Utdelning till mindre bemedlade studerande vid Borås allmänna läroverk.	Anna Rebecka Lindberg.	1872 ³⁰ / ₁₀	1	180	4,000	—	Läroverkskollegium i Borås.	
Nellsonska uppfostringsanstalten för värlartade mindre bemedlade ynglingar.	Årliga räntan skall användas till uppfostran af medelösa ynglingar, hvilka bevista skolan och läroverken.	Handlanden H. Nellson.	1855 ⁸ / ₃	—	—	95,000	—	Styrelse af 6 personer.	18)
Norin-Salmeniska stipendiet.	Stipendier och premier vid allmänna läroverket samt alternativt bokinköp till utlåning åt fattiga ynglingar.	Handlandena P. Norin och A. M. Salmenius.	{ 1832 ²⁸ / ₂ } { 1856 ³ / ₁₂ }	1	60	1,800	1,800	Läroverkskollegium.	
d) Stiftelser för sjukvård, sjuk- och begravningskassor.									
Hilma Carlings understödsfond.	Understöd åt 8 lifräntetagar under deras lifstid och derefter åt 12 fattiga sjuke.	Enkefru Bernhardine Carling.	1877 i dec.	7	1,320	23,000	—	Drätselkammaren.	

Borås arbetareförenings sjuk- och begrafningskassa.	Sjuk- och begrafningshjälp.	Borås arbetareförening.	1864 $\frac{12}{3}$	128	2,553	6,461	—	Arbetareföreningens styrelse. ¹⁹⁾
---	-----------------------------	-------------------------	---------------------	-----	-------	-------	---	--

e) Pensionsanstalter.

J. P. Holmströms donation.	Fond för uppförande af ett eukehus.	Urnakaren J. P. Holmström.	1856 $\frac{26}{2}$	4	475	55,764	22,648	Fattigvårdsstyrelsen.
		Summa	—	538	10,910	336,353	34,048	

D. I Alingsås stad.

a) Stiftelser för egentlig fattigvård, för s. k. pauvres honteux och dylikt.

Alma Hammarstrands minne.	Utdelning af räknan till fattige i Alingsås.	Bryggaren Carl August Svensson.	1889 $\frac{5}{12}$	7	41	1,200	—	Fattigvårdsstyrelsen.
Kristina Arsenius fond.	Understöd åt 2 behöfvande, äldre, ogifta fruntimmer af obefläckadt rykte, tillhörande borgerskapet i Alingsås.	Fröken Kristina Arsenius.	1859 $\frac{19}{9}$	2	15	300	—	Magistraten.
Fonden af den 16 september 1884.	Understöd åt 4 fattiga, s. k. bättre fruntimmer i Alingsås.	Okänd.	1884 $\frac{16}{9}$	4	110	2,000	—	D:o.
Kristina Bergströms donationsfond.	Understöd åt fattige, som genom redbar vandel deraf gjort sig förtjente.	Fröken Kristina Bergström.	1872 $\frac{30}{9}$	30	300	6,000	—	Fattigvårdsstyrelsen.
Garfvarnes o. kopparslagararnes donationsfond.	Understöd åt två behöfvande garfvere eller kopparslagare.	Garfvere- o. kopparslagareföreningen.	1859 $\frac{24}{5}$	2	61	1,150	—	D:o.
Handels-, fabriks- och handtverksföreningens donationsfond.	Understöd åt 2 behöfvande, företrädesvis näringsidkare.	Handels-, fabriks- och handtverksföreningen.	1870 $\frac{1}{10}$	2	60	1,000	—	D:o.
Sofie Fribergs donationsfond.	Utdelning till s. k. pauvres honteux.	Enkan Sofie Friberg.	{1872 $\frac{5}{10}$ 1875 $\frac{4}{10}$ }	11	426	12,225	—	D:o.

c) Stipendiifonder och andra stiftelser för undervisning.

Lendahlska donationsfonden.	Lönbidrag till en kollega vid stadens allmänna läroverk.	Sidenbandfabrikören Sven Lendahl.	1783 $\frac{2}{5}$	1	117	3,723	—	Kyrkorådet.
Lendahlska d:o.	Utdelning af 10 stipendier till i Alingsås födde lärjungar vid läroverket.	Densamme.	"	10	1,000	17,900	17,900	Magistraten.
B. V. Hessles stipendiifond.	Stipendium åt 1 skolyngling, som på latinlinien fortsätter studier vid högre läroverk.	Häradshöfding Bengt Volter Hessele.	1880 $\frac{12}{12}$	—	—	2,264	—	Rektor och inspektor.

d) Stiftelser för sjukvård, sjuk- och begrafningskassor.

Hedda Grönvalls minne.	Sjukvård och medicin åt sådane fattige, som ej kunna påräkna understöd af fattigkassan.	Grosshandlanden J. D. Grönvall.	1888 $\frac{28}{12}$	2	7	3,246	—	Magistraten och stadsläkaren.
		Summa	—	71	2,137	51,008	17,900	

E. I Ulricehamns stad.

Ulricehamns arbetareförenings sjuk- och begrafningskassa.	Att bereda föreningens medlemmar sjuk- och begrafningshjälp.	Ulricehamns arbetareförening.	1881 $\frac{14}{5}$	20	288	237	—	Arbetareföreningens styrelse. ²⁰⁾
---	--	-------------------------------	---------------------	----	-----	-----	---	--

F. I Åmåls stad.

a) Stiftelser för egentlig fattigvård, för s. k. pauvres honteux och dylikt.

Reimanska donationsfonden.	Bidrag till stadens fattigvård.	Apotekaren Reiman.	1815 $\frac{2}{2}$	—	—	6,100	6,100	Fattigvårdsstyrelsen.
Lekbergsska d:o.	Julgåfvor till burskapsegande handverkarens enkor och efterkommande.	Rådmannen L. G. Lekberg.	{1864 $\frac{1}{10}$ 1866 $\frac{1}{9}$ }	52	519	9,355	—	Drätselkammaren.

b) Stiftelser och inrättningar för barnavård och barnundervisning.

Eva v. Helands donation.	Befordrande af slöjdskola för flickor.	Enkefru Eva v. Heland.	1870 $\frac{23}{7}$	—	—	400	—	Skolrådet.
P. A. Petterssons donationsfond.	Premier inom folkskolan.	Bokhandlaren P. A. Pettersson.	1875 $\frac{4}{8}$	8	40	1,000	—	D:o.
Reimanska donationsfonden.	Bidrag till stadens folkskola.	Apotekaren Reiman.	1815 $\frac{2}{2}$	—	—	17,500	7,500	D:o.

e) Pensionsanstalter.

Anna v. Volkers lif- och kapitalräntefond.	Gåfvor till fattiga barn och lifräntor.	Fröken Anna v. Volker.	1876 $\frac{24}{8}$	1	60	9,730	—	Drätselkammaren.
--	---	------------------------	---------------------	---	----	-------	---	------------------

Tab. 8. (Forts.) FROMMA STIFTELSE, STIPENDIIFONDER, PENSIONSANSTALTER M. M.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
Stiftelsens namn.	Stiftelsens ändamål.	Stiftarens namn och yrke.	Stiftelsens år och dag.	Utdelning under år 1890	af nedanstående hela belopp.	Kapital.	Stiftelsens storlek vid slutet af år 1890.	Stiftelsen förvaltas af:	Anmärkingar.
				till nedanstående antal personer.	Kronor.	Kronor.	Deraf värde af fastigheter. Kronor.		
f) Andra stiftelser och inrättningar.									
Edgrenska donationsfonden.	Julgåfvor till fattiga kvinnor och underhåll af en graf.	Fäktläkaren P. A. Edgren.	1884 ¹⁶ / ₉	6	55	1,000	—	Magistraten.	
Fonden till sparkassa för Åmåls stad.	Sparkassa.	Åmåls sparbank.	1886 ⁶ / ₁₁	—	—	5,907	—	Åmåls sparbank.	
Fonden till societetshus.	Uppförande af ett societetshus i Åmåls stad.	Åmåls sparbank.	1886 ⁶ / ₁₁	—	—	5,907	—	D:o d:o.	
Stecksénska donationsfonden.	Arbetshus för fattiga.	Magister Nils Stecksenius o. h. h. Anna Hedenström.	{ 1878 ¹¹ / ₈ 1884 ²⁹ / ₁₂	—	—	44,756	—	Skolrådet.	
Askenstedtska d:o.	Nyttiga ändamål, i synnerhet friskola åt fattiga barn.	Handlanden Johan Henrik Askenstedt.	1838 ²¹ / ₁	—	—	3,500	3,500	D:o.	
Högdahlska organistfonden.	Aflöning till organist och klockare i Åmål.	Fabrikören L. G. Högdahl.	{ 1839 ² / ₆ 1848 ²⁸ / ₅	—	—	15,090	—	Kyrkorådet.	
Åbergska donationsfonden.	Arbetsinrättning i Åmål.	Brukspatronen J. Åberg.	{ 1847 ²² / ₁₁ 1848 ²⁵ / ₂	—	—	14,948	5,300	Fattigvårdsstyrelsen.	
		Summa	—	67	674	135,193	22,400		

A n m ä r k n i n g a r .

¹⁾ Stiftelsen utgöres utom det kontanta kapitalet af 4 tunnor spanmål in natura. — ²⁾ Stiftelsen upphörde med 1889 års slut, då återstoden af kapitalet utbetaltes till stiftarens brorsdotter. — ³⁾ Stiftelsen utgöres af 80 tunnor hafre. — ⁴⁾ Stiftelsen utgöres af 80 tunnor 29 kappar hafre. — ⁵⁾ Råntan utdelas, turvis i Steneby och Årtemarks socknar, till 2 äkta par eller 4 personer. — ⁶⁾ Af den uppgifna kapitalbehållningen utgöra 360,800 kr. taxeringvärde å 20¹/₂ mtl Östad med underlydande samt 25,000 kr. ett i Riksbanken nedsatt kapital. — ⁷⁾ Råntan å kapitalet ingår till skolkassan. — ⁸⁾ Utdelning sker första gången år 1891. — ⁹⁾ Af denna donation ega Laxarby och Steneby socknar hvardera 3,000 kr. samt Ödskölds och Bäcke socknar hvardera 1,500 kr. — ¹⁰⁾ Större bidrag till sjukhuset hafva jemväl lemnats af handlandena A. Hansson i Mölneby och H. Almqvist i Svenljunga samt kontraktsprosten W. H. Ström. —

¹¹⁾ Influtna delegareafgifter utgjorde år 1890 75.75 kr. — ¹²⁾ D:o 46.80 kr. — ¹³⁾ Enkesätet utgöres af $1\frac{3}{4}$ mtl af hemmanet Ökna i Rölunda socken. — ¹⁴⁾ Direktionen består af församlingens fattigvårdsstyrelse med kyrkoherden såsom ordförande, kyrkovården samt ordförandena i kommunalstämma och kommunalnämnd. — ¹⁵⁾ Handlingarna rörande stiftelsen förmodligen förstörda vid stadens brand år 1834. — ¹⁶⁾ Stiftelsen har numera ingått i allmänna fattigvården. — ¹⁷⁾ Stipendium utgår med 50 kr. de två första åren, 100 kr. de två följande och 200 kr. de två sista. — ¹⁸⁾ Utdelning kommer ej att ske, förrän kapitalet vuxit till 100,000 kr. Styrelsen utgöres af pastor, rektor och ordföranden i fattigvårdsstyrelsen i Borås jemte 3 af läroverkskollegiet valde ledamöter. — ¹⁹⁾ Influtna delegareafgifter år 1890 utgjorde 2,055.50 kr. — ²⁰⁾ D:o 337.70 kr.